

БЛАЖЕ КОНЕСКИ

ПРОЗА

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

THE COMPLETE WORKS OF BLAŽE KONESKI

A CRITICAL EDITION EDITED
BY MILAN GJURČINOV

VOLUME IV

BLAŽE KONESKI

PROSE

Prepared by:
Katica Kjulavkova

Associates:
Kristina Dimovska
Biljana Jonovska
Nada Georgieva



Skopje, 2014

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ЦЕЛОКУПНИ ДЕЛА НА БЛАЖЕ КОНЕСКИ

КРИТИЧКО ИЗДАНИЕ ВО РЕДАКЦИЈА
НА МИЛАН ЃУРЧИНОВ

ТОМ IV

БЛАЖЕ КОНЕСКИ

ПРОЗА

Приредила:
Катица Кулавкова

Соработници:
Кристина Димовска
Билјана Јоновска
Нада Георгиева



Скопје, 2014

Издавач:
Македонска академија на науките и уметностите

Технички уредник:
Виолета Јовановска

Коректура:
Виолета Јовановска
Драгица Топузоска

Компјутерска подготовка:
Драгица Топузоска

Тираж:
500 примероци

Печат: „Бомат“ – Скопје

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

821.163.3-3(081)

КОНЕСКИ, Блаже

Проза / Блаже Конески ; приредила Катица Ќулавкова ; соработници
Кристина Димовска, Билјана Јоновска, Нада Георгиева. - Скопје : Македонска
академија на науките и уметностите, 2014. - 364 стр. ; 23 см. - (Целокупни дела
на Блаже Конески : критичко издание / Милан Ѓурчинов ; т. 4 = The complete
works of Blaže Koneski : a critical edition / Milan Gjurčinov ; vol. 4)

На наспор. насл. стр.: Prose / Blazhe Koneski ; prepared by Katica Kjulavkova

ISBN 978-608-203-122-4

I. Koneski, Blazhe види Конески, Блаже. - II. Koneski, Blaže
види Конески, Блаже

COBISS.MK-ID 97498634



ВОВЕДНА РЕЧ

Овој том од критичкото издание на делата на Блаже Конески (1921, Небрегово – 1993, Скопје) ги опфаќа неговите прозни текстови пишувани и објавувани во тек на четири децении (од 1953 до 1993 година). Станува збор за десет кратки раскази објавени (првпат во 1955 година) во збирката *Лозје*, за опус од 91 дневнички запис (од коишто 72 записи припаѓаат на *Дневник по многу години*, а 19 на *Дневник од Нишка Бања*) и за една мистификација (1993). Вкупно 102 текста, од коишто два имаат форма на записи во стих, а другите имаат форма на *книжевна проза* во широка смисла на зборот.

Иако се опфатени под генеричкиот поим *проза*, тие текстови имаат различни стилски доминанти. Тие се на различен начин литераризирани и поставени спрема естетската и спрема трансестетските функции. Едни текстови имаат елементи на хроника, дневник, мемоар, на професионален и автобиографски запис, други се поетични и имагинарни, а трети имаат елементи на есеј, критика и пофална беседа. Едни имаат карактер на куси фикции, други на песни во проза. Едни имаат експлицитен, други имплицитен естетски карактер. Едните имаат неспорен идентитет на раскази, другите граничен жанровски идентитет. Расказите имаат стабилен жанровски статус, додека текстовите кои се (во прво време) третираны како „песни во проза“, имаат жанровски нестабилен статус, па дополнително се идентификувани како *поетизирана проза*.¹

¹ Самиот Конески, во својот „Предговор“ (*Дневник по многу години*, Скопје: Македонска книга, 1988, 5–6), вака ја објаснува генезата на ’отворената форма’ на дневничкиот дискурс:

„Јас никогаши не сум водел дневник. Таков навик не се беше создал во мене. Сепак си реков дека отворената форма на дневникот дава можност да се зајакне денеска нешто што си имало некогаши, како хрониката да се

Во прозата на Конески се проектираат неговите сфаќања за границите на книжевните жанрови. Конески е свесен дека рецепцијата на неговиот опус не зависи само од неговата авторска намера (*intentio auctoris*), туку од намерата на самите текстови (*intentio operis*), па и од читателската намера (*intentio lectoris*). Оттаму, некои текстови првично објавени како „записи во проза“ или „песни во проза“, во поетските збирки *Послание*, *Записи*, подоцна се објавени во состав на прозните книги на Конески, со што се нагласува нивниот прозаизиран (наративен) карактер. Првичните традиционални и строги поимања на прозниот дискурс (*Лозје*, 1955), Конески ги ревидира, отворајќи ја прозата спрема другите литерарни и паралитерарни матрици. Еден дел од прозата на Конески е книжевно уметничка во потесна смисла на зборот (куси фикции, раскази, песни во проза), а друг дел е 'проза' во поширока смисла на зборот (критики, есеистички цртички, пригодни текстови, предкнижевни и паракнижевни мемоарски и дневнички записи). Одбивајќи да им робува на жанровските конвенции, Конески посега по слободен прозен израз. Свесен за своите лични творечки предиспозиции, тој прави коренит пресврт по однос на својата проза, свртувајќи ја кон поезијата и есејот, односно поетизирајќи ја и

води без оглед на дневниот тек на настаниите. Се заборавиле имињата и местата, се изумиле датумите, се мешале годините, па и децениите, и така станува интересно да се види што се задржало во споменот од она што би можело да биде вклучено и во еден дневник воден од ден на ден. При ваков процес е појасно што било особено важно за хроничарот, па се вселело пражно во неговата душа, – некаква импресија, некаков лирски подем, некако размислување, некаква случка.

Се разбира дека сосем строго земено, насловот „Дневник по многу години“ не ги покрива подеднакво адекватно сите илустрации различни содржини. Но кој наслов може да задоволи едно такво строго барање? Некој би помислил дека во овој случај е позгоден насловот „Сеќавања“. Но досега е да помислиме дека оној што евоцира спомените прикажува како сведок и учесник на важни настани, па да се откажеме од такаков избор. Во моите записи има малку нешто важно во поширока смисла. Тие водат кон едно литературно, дури често и лирски обоено прикажување на забележаното и доживеаното во човечката секидневница.“

есеизирајќи ја. Номинално од 1981, суштински веќе од 1954, кога ја објавува песната во проза „Јоргован“ (*Разгледа* бр. 13/1954), Конески се определува за хибридизирана нарација (комбинирани поетски, есеистички и мемоарски стратегии).

Осумдесеттите години се години на поетската проза на Конески. Тогаш се објавени повеќето негови песни во проза, обележани од лирското начело на монологичност. Песните во проза се свртени кон конфесијата и сеќавањето, сфатено како исконски облик на спознавање. Сеќавањето е поетизирано, ритмично, психографско, чувствено и параболно, било да има облик на свежи дневнички записи или на задоцнети мемоарски реминисценции. Веќе од 1988 год., Конески се свртува поексплицитно кон мемоарските и дневничките записи. Таа стратегија на катарсична анамнеза преовладува во *Дневник по многу години*, реконструиран со големо 'задоцнување', така што повеќе е симулација, одошто дневник во традиционална смисла на зборот. Дневничките реминисценции, посебно оние од *Дневник од Нишка Бања*, Конески ги пишува кон крајот на својот живот, пред да дојде оној „сипрашен мӣ – ко̄а и с̄оменоӣ се рас̄а̄а, се разла̄а.“ (1988).

ЛОЗЈЕ

ЛОЗЈЕ

Од долчето се искачија право в лозје. Долу песокот чкрташе, а овде е земјата ровка, стапалките леко се одбе-лежуваат. Мало е ова лозје и запустено – две-три стотини пењушки, како случајно поникнати.

– Ти најди си сенка, – рече едниот – а јас ќе се лекувам овде на сонце.

Тој се спружи и се распетла да го пече колкот. Другиот остана за малку загледан. Претпладневното сонце уште не го заморува погледот што следи постапна брановитост од најближните тревки до сивоста на камењарот над лозјето.

– Што, не се догледува лесно мојот имот?

– Мало ти било лозјенцево.

– Раѓа колку за чавките, не бој се.

Другиот си најде место одма тука, под расчаталена лоза, ја остави настрана книгата што ја носеше, не иставајќи ја дланката од неа, и легна на плеќи. Просирност на лозје: зрната уште не се зазрени, меѓу лисјата се гледа чисто небо.

Двајцата млади луѓе се вратија вчера, по јунските испити, од Белград. Едниот е заправо дојден на гости. Другар му го изведе веднаш в лозје, повеќе дека сакаше самиот да го искористи сонцето. Кај него беше констатиран почеток на костна туберкулоза, и требаше да се лекува.

– И сепак ова лозје не е обично лозје, – рече тој. – Тоа е животно дело на татка ми. Сакаше да остане нешто од него. Еден спомен. Како сега да го гледам кај си шурка низ лозјево, кус, одвај капата му се гледа оддалеку. Туку си буцка, туку ја поправа оградата.

– Па лозјето нема ограда.

– Го разградиле. Зар некој ќе го чува? Чудна е таа потреба кај луѓето – да се овековечат. Но пак фала му на стариот – барем во свое лозје го печам колков.

– Ајде да се чита малку, – рече другиот и ја прибра книгата.

На страниците паѓаат леки сончеви дамки меѓу лисјето. Уште е рано да почне да зрее гроздот. Тишина. Шумнува по некој лист. Некакво сочувство буди лозјево, како да има душа.

– Не е лошо да го заградиш.

– Здравје боже.

– Што – здравје.

– Знаеш ти, Марко, какви лозја градам јас сега. Ајде нив да ги кроиме. – И почнува провлечено: – Лозје имаше Соломон во Валамон... Ќе подраниме во лозјата да видиме дали цути виновата лоза, дали заврзува грозјето... Драги мој, таму ќе ти ја дадам љубовта своја... Фатете ги лисиците, малите лисици што ги расипуваат лозјата, зашто нашите лозја цутат.

– Добро, знам, знам, – го прекинува Марко малку нетрпеливо и се свртува.

– Ех и ти, ми го нејќеш зборот. Да ми е сега Елена место тебе!

„Не ќе требаше да се распетлуваш“, посака да каже Марко, но нешто го здржа.

Неговиот другар е од скоро вљубен – му дојде тоа некако заедно со болеста. Првпат така силно и, како што се чинеше, првпат среќно. Тој користеше секој повод да му расправа на Марка за таа девојка „со душа како топол лебед“. Марко од своја страна си го задржа и по оваа новост односот што го имаше спрема него откако се знаат. Тој умееше да ужива во неговото расправање, и едновременно да му се подбива безобидно. Поради таа Елена го нарече Агамемнон. Беше тоа еден лек и немарен начин на надмош-

ност, што и пријател му како самиот да го бараше: како од устата на друг човек да ги слуша своите сопствени внатрешни слатко-пакосни потфрлања.

Но од вчера вечер се измени нешто и го тера Марка да избегнува таков разговор. Ја запозна таа Елена на станица. Одвај да ја погледна – нешто мало на штикли што му пафташе оддесно со ракавот од мантилот дури брзаа да најдат место. Возот беше веќе преполнет и тие тројцата се сместија на кофери во ходникот. Ноќта се провлече спора и досадна. Вагонот неосветлен. Таа ја прими Марковата рака во темницата. После тој полека и долго ѝ ја мазнеше ногата.

Марко го сосираше одвај од другата страна темниот профил на Агамемнона. Тој седеше малку одделен од девојката и како да се силеше да остане буден, за да не ја докосне случајно во тресењето на возот. Погледнувајќи го понекогаш, Марко го преживуваше истото она чувство на безобидна потсмешливост со која ги примаше неговите вљубени фантазирања. Пак е Марко во улогата на благ изобличител на неговите занеси, сега само малку поопипливо ги разголува.

На некоја станица таа го замоли другар му да донесе вода. Сега му е на Марка одеднаш непријатно да си го спомнува тој момент, кога овој се исправи и тргна по ходникот, во полумракот на станицата. Во Скопје таа слезе и разговараше со другар му на перонот дури возот не тргна, а Марко ги гледаше од прозорец. Сега тоа му се чини како еден логичен крај кој нешто ублажува, малку смешен но и среќен.

Но и покрај тоа Марко чувствува тескоба, можеби повеќе дека се најде во ова јадро лозјенце. Најарно да не зборнат никогаш веќе за тоа. Барем сега да молчи човек, да замиже, да сети како растат низ него жилки од тревките, телото се дроби на грутчиња ровка земја. Марко замижува, но не може да се сроди со земјата. На три чекори од него лежи човек, му се испречил некако, и тој мора секој миг да зема однос спрема него. Напорно е тоа, а неизбежно: луѓето

се пипаат со невидливи пипала. Затоа е толку слатка понекогаш самоста во поле.

„Треба да му се разлади малце вжештената глава, – помислува Марко. – Ќе му кажам. Но сега е уште рано“. Марко знае дека сега е најпаметно да го продолжи својот начин на сочувствена потсмешливост што е готова сè да пречека и да разбере. Но нели придобива таа, по оваа мала случка, соленикав привкус? („Фатете ги малите лисици што ги расипуваат лозјата“).

А зошто, зар не би постапил секој како него и зар не е најпосле сето тоа важно, кога е сигурно дека Марко го сака? Го докажал за себе тоа, и не само со оние ситни секидневни угодувања, кои се сепак така показателни, баш дека се разбирливи сами по себе, како сам себе да си ги правиш. Не само со нив.

Еднаш Марко, уште од скалите затрчан, се фрли во една тепаница во аулата, за да го одбрани него, и излезе раскрвавен. А овој беше го искористил моментот да се затскрие зад столб, да земе здив. Марко сега одеднаш се сетува како горко се погледаа, но му стана жал за него, наежен и стресен, во полумракот на аулата. После разбра дека заправо овој мирниов бил крив за таа тепаница.

„А сево ова сега е глупост, си мисли Марко, на која морам да се задржам баш дека го сакам, обична глупост, дојдена неусетно од оној начин на потсмешливост, од она чувство на надмошност, баш ако треба да се каже така“. – „Точно – му одговара некој – само што тоа чувство ти требаше на самиот тебе. Да не си мислеше дека му правиш некому добротинство? Ти и сега чувствуваш не друго, ами потајно задоволство“.

– Ој лозје, лозје, со бело грозје... – се протега, просевајќи се, оној таму.

Марко ги отвора очите. „Најарно да му кажам“, помислува. Оеднаш му е незгодно дека така широко се испру-

жил, па си се чини самиот пораснат. Станува и се истресува од земјата. Другар му лежи настрана, бедрото му е поцрвенето како од мозолчиња, ретки влакненца му светкаат на сонце – убога растителност. Марко се свртува и гледа: разградено е лозјето, по меѓата расте малечка и ниска капина, малку погоре се накрева камењарот до подножјето на суриот рид, а над ридот одвај се мрежи бледната синевина на небото, во која секаква појарка мисла избледува.

ПРОЧКА

Таа година се погоди Прочка и Бајрам да паднат во еден ден. Вечерта спроти празникот е радосна, чиста, претпролетна. Кандилата на блиската џамија оцртуваат во првата замраченост светлив венец околу минарето.

Во сокачето уште се бркаат, со свонлива смеа, деца. Некои од нив се на налани, па под нивните нозе се огласува секој час целата клавијатура на нерамната калдрма. „Корилче, фати ме, Корилче, фати ме!“ – го подбидуваат потскакнувајќи како врапчиња детето што му е редот да брка. Тоа се шантра божем недоветно покрај ѕидот, а после одеднаш се фрла како мачка по нив и тие со пискотници се распрснуваат кој каде ќе втаса.

Ова дете го викаат Корилче, зашто само пред една година е дојдено в град и уште не ги износило кошулите со везен корил. Таквите деца уште за долго време, па и кога ќе се облечат сосем во градско, не можат да се ослободат од некаква селанска тронтавост, неизвештаченост, и им служат за шега на граѓанчињата.

Веќе е добро смрачено. Некои мајки викаат од портите или од дворовите. Децата се збираат купче, привлекуваат напевно: сите дома на попара, дури мајка не окара, дури татко не запали цигара, – и се растураат. Сокачето по нив веднаш замолчува.

Дворот во кој влегува Корилче е доста широк а куќата приземна, трошна, така што сосем потсетува на нивниот селски живот. Вратата десно е подотворена, отаде свети, – но Корилче не смее ни да насре таму, не го пуштаат. Во таа соба лежи болна неговата помала сестричка, Ленче. Корилче одвај чека да оздрави таа веќе еднаш, да си играат пак

заедно, зашто тој ја сака многу повеќе од другата сестра, Верка, што често дури ја кубе за коса.

Татко му е дома. Седи замислен на јастак и чури од лулето. Верка веќе заспала. Корилче го отвора долапот и вади отаде смачкан фес и книжна маска. „Тате, гледај, – вели тој – утре и јас ќе се преправам, Турчин“. – „Добро, чедо“, – му одговара татко му.

Корилче ја чека нестрпливо Прочка. Тој уште не видел како ја празнуваат во градот, но доста беше што го слушаше од другите деца да си ја замислува во сета нејзина радосна необичност. Касапите се правеле мечки, со долги стапови, со клопотарци на појас, имало преправени на камила, имало зет и невеста, ама невестата пак машко. Последниве неколку дена децата на училиште само за тоа расправаа, се натпреваруваа во припомнувањето на лански случки од Прочка, а тој слушаше оцагорено и реши да учествува во празникот како сите.

Му тежи само тоа што е татко му толку потемнет и замолчен. Тој негов татко имаше доста добар имот на село, но не можеше да се помири со животот во забатаченото Поле, продаде, ја купи оваа куќа овде, едно нивче за тутун, и отвори дуќан, брашнарница. За Корилчета дуќанот значеше едно разочарение: тој си мислеше дека во него ќе има шеќерчиња и петлиња на дрвце, а не можеше да разбере зошто треба дуќан за брашно, кога има амбари.

Отворањето на дуќанот во најтешката криза беше непромисленост што брзо доведе до својот разбран крај: по неколку месеци дуќанот фалира. Татко му уште не го затвораше, се врткаше таму, но дуќанот беше скоро празен. Цел ден, дури траеше првата есен, новопечениот трговец седеше надвор опчекорен на дрвена клупичка и играше дама.

По саботите идеа дома пазарции од село, некој роднина или кој било познат, колку да не плаќа динар на ан. „Како му оди на Петрета трговијата?“ – ги прашаа тие жените. „Сполај богу, сполај богу“. Но селаните сомни-

телно вртеа глава, така што дури и Корилче не можеше веќе да го поднесува тој гест. Најпосле татко му го затвори дуќанот. Зимата се погоди долга и сурова. Тутунот слабо се плати. Детето му се поболи. А тој, без работа, ги јадеше парите оставени некогаш настрана.

Корилче вечера сам. Мајка му и баба му не дојдоа како обично од другата соба да ставаат синија. Што ли беа толку зафатени? Тој се спружи под покров до сестра си Верка, се занесе во мисли за утрешниот ден и заспа.

Се разбуди ненадејно и многу рано. Уште е темно, само од другата соба слаба светлина проникнува низ подотворената врата. Но какви се овие гласови? Тој слуша отаде како некое придушено смеење, кикотење. „Сигурно Ленче оздравела, и сега нена си игра со неа, ја скокотка по мешето“. Така си помислува тој и рипнува од јастак да ги изненади, да им се јави дека е буден. Но татко му е станат и го враќа од врата: „Легни си, чедо, легни си“. – „Што е, тате?“ – „Ништо, ништо“. Тој си легнува и пак заспива.

Утрото на децата им кажуваат дека сестричето им умрело. Корилчето го праќаат да ја викне тетка Доста. Поднаструва во другата соба: горат свеќи и мајка му тихо липа. Излегува.

Излегува во едно свежо сончево утро, како нарачано за еден ваков ден. Но тој сега знае дека не чини да мисли за преправање ни да се радува. Уште е доста рано, а по сокаците веќе се движат деца, празнично облечени, Турчињата со фесови извадени од калап и со нови долги панталони. „Еј, Корилче, ајде да одиме чаршија“ – го вика некој, но тој и не се обспнува.

Тетка му Доста седи на другиот крај од градот, еве ја, таа ја мете портата. „Тетко, Ленче ни умре“, ѝ соопштува Корилче. Тоа е прво нешто што го зборнува денеска и тоа звучи така плачно. „Леле догоспода!“ – свикнува како жегната тетка му и влегува брзо внатре. Корилче е просто

устрашен од тој извик, што издава дека нешто тешко се случило, постојува малку и полека си тргнува надолу.

На ширината под куќата на тетка му поставен е рингишпил, шарен и привлечен, со кончиња црни, бели, зелени, црвени. Тој не е донесен за Прочката, која си има поинакви забави, донесен е за Бајрамот. Корилчета сами нозете го водат таму. Влегува меѓу децата и гледа како се врти вртелешката, коњчињата се гонат а не можат да се ставаат, смешно се веат пискулите од фесовите, а над сето тоа јачи песна од чкриплив грамофон.

Децата што чекаат ред играат прескакулица, некои од нив се борат и се препелаат веќе со новите алишта по земи. Сетоа тоа клопче од мали тела е толку раздвижено и шарено и толку весело осветлено од утринското сонце! „Корилче! Трчај дома да се преправиш, зошто ти го дадов фесот?“ Тоа е Уска, неговиот комшија. „Нема да се преправам – вели тихо Корилче и си ја поткаснува усната – сестра ми умре“. Уска останува за малку пред него подзинат, со изглед како да го разбира, а после веднаш го остава и се брка со другите деца.

Но што се чу сега: клопотарци! „Мечките!“ – му текнува на некого – и сета сурија одеднаш се стрчнува во улицата откај што допира звукот на свонците. Ширината опустува, остануваат само оние што се вртат на рингишпилот, и тие гледаат некако зависливо и нажалено дека не можат да рипнат, нестрпливи да запре вртењето и да се загнат по другарите. И Корилче трча со другите деца, но трча млако, да не се сеќава дека е тоа трчање или само позабрано одење. Тој чувствува дека не смее да ѝ пушти на волја на онаа сила спотаена во неговите нозе, што просто моли да се одврзе, да зафучи, така што само лево и десно да папотат полите од палтото.

Мечките се облечени во кожи спуштени до петици. Носат образини накитени со жолти монистра, околу појасот големи клопотарци, како некои угичи, а в раце стапишта со

кушки. Тие ги запираат луѓето, ќе почнат да се тресат пред нив како мечка кога игра, мемолат, и не ги пуштаат дури не добијат динарче. Ќе се извртат и по децата и тогаш настанува едно пискање, бегање и пикање по порти. Но детскиот поток пак се прибира и тече неотстапно по мечките. Само Корилче изостанува, се колеба дали да тргне и тој по нив, се колеба само за час, зашто тој знае дека денешниот ден е тажен за нивната куќа.

По патот за дома Корилче среќава и други преправени. Некои не вреди ни да ги погледаш: клале само мустаќи, брада, или облекле мариовски алишта. Некој наврел фустан, смачкана капела, и смешно се шатка со големите колкови. Дечишта се стрчнуваат, го пофаќаат, викаат: „Перничиња клал, перничиња клал!“ – и бегаат да не ги поткачи со издуднатиот чадор. Еве иде и еден поп со крстена вода. Како што е обичај, садот му го носи дете, а тој во левата рака место вангелие зел некој бозациски тефтер, а во десната мафта со кадилница и блошава: „Благословени да сте, чеда, од беловодичкиот свештеник“. Корилче одеднаш се насмева: кадилницата е од тенекиена кутија, а внатре место темјан чади сува лепешка. Тој се беше сосем заборавил, му дојде таа смеа така слободно и така ненадејно, што не можеше да ја запре. „Гревота е“, си помисли веднаш по тоа и пред погледот му се јави неговата мала сестричка, но таа беше жива, со отворени очи, и таа му се смешкаше, како да му вели: бате, бате. Корилче се прибра, но онаа горка замолченост од преѓеска како да беше разбиена и тој не може сега сосем да се врати во неа. Како да станало сега нешто друго дома и тој брза да види, можеби сето тоа не е толку лошо.

Дома излегуваат и влегуваат жени со црни шамии. Тихо е, не плаче никој. Поручекта идат да го кренат малото мртовечко сандаче. Мајката, сета избекумена, зајдена од липање, со пуштени нечеслани коси, ги граба Корилчета и Верка: „Елате, душички мои, елате да си ја видите цеца ви“. Капакот на сандачето е отворен, Ленче е облечена во белото

фустанче, лежи како да спие. Корилче и сестра му писнуваат грапаво, зарипнато, безнадежно, со детски загубен плач.

Вечерта фамилијата е собрана на јастакот. Едно мало суштество им го нема да бара прочка оваа вечер. Ламбичето на оцакот е со завртен фитил и одвај ги осветлува нивните лица. „Невесто, – вели старата мајка – донеси ја урката“. „Мамо, зар сега да ги правиме тие адети? “ – „Стегни срце, за овие пилци еднаш е прочка во годината“.

Потоа старата врзува со конец јајце за урката, а децата седнуваат пред неа едно спроти друго. Таа го издига јајцето до висината на нивните усти и го залулува конецот: „ам Трајче – ам Верче“. Децата викаат како чавчиња, со слаб глас, невесело: ам, ам. Корилче сеќава дека баба му сака да го лапне тој јајцето, како и секоја година, и му го остава да виси мирно пред неговата уста, но нему нешто не му дава да го стори тоа.

Верка е помала, си мисли, таа не разбира, можеби таа и ќе се израдува. Но Верка е скоро заспана, јајцето само ѝ свекнува од запчињата.

Дури јајцето се врти, погледот на Корилчета оди по лицата на големите. Лицето на старата е строго, сето како напукана земја. Татко му, кога ќе го сретне неговиот поглед, како да сака да му се насмевне, да му покаже дека сето си е како што било, дека еве пак сите тие учествуваат во играта. И Корилче неволно му се насмевнува, ѝ се насмевнува и на мајка си, иако е таа толку отсутна, како задремана, и ништо не забележува. Ништо не забележува и намрштеното ламбиче.

Детето сега за првпат чувствува дека во душата може да настане една студена празнина, од допирот на нешто непознато, страшно и бесмислено, и дека треба да му помогне на човека да ја преболи својата болка.

ИЗЛОЖБА

Изложбената сала, убаво осветлена, гледа право на улицата каде што веќе работи корзото. Касиерката се опрела на масичето, чека да помине уште овој час па да си оди. И на детските цртежи како да им дотегнало веќе да ги пречекуваат љубопитните посетители, како да им се спие. Па да, се ближи времето кога сите добри деца легнуваат да спијат.

А посетителите на оваа изложба ја разгледуваат добродушно осмевнати, полни топло разбирање за детската фантазија, толку радосно признателни, какви што не се никогаш кога посматраат творби на голем човек, освен ако тој не е веќе покоен и како таков признат за генијален сликар. Овде бараат тие сè да осмислат и да оправдаат а таму, кај возрасниот човек, би сметале за своја должност да направат некоја повеќе или помалку јадовита забелешка. Па и на самите сликари детските изложби им ја откриваат особено чисто потребата да ѝ се пристапува на уметноста просто и искрено.

Еве и сега двајца студенти од последната година на ликовната академија, следејќи ги од слика до слика чекорите и зборовите на еден постар уметник, свој познат и учесник во аранжирањето на изложбава, живо се восхитуваат од неа. Својот восхит тие го пренесуваат и на девојката што иде со нив, една од оние девојки кои самите не студираат ликовна уметност, па ниту нешто прочитуваат за таа гранка, но затоа дружејќи се со уметници неусетно стекнуваат завидно познавање на ликовната терминологија. Оваа девојка е и надворешно, по своето држење, нивни типичен претставител: таа е убаво сосредоточена и кога ѝ се обраќаат, укажувајќи на некоја суптилност во сликата, таа сериозно и со разбирање потврдува со глава. Не е чудо еден

ден да му стане таа животна другарка на еден од двајцава млади труженици на палетата, до колку тој ќе си ја затврди мислата дека во неа нашол суштество што ќе го разбира и што ќе знае вистински да го цени неговиот талент.

– Гледајте, ви се молам, – го задржува со широк гест вниманието на другите постариот уметник.

Цртежот „Куката на дедо ми на село“ со доволно живост ја побудува атмосферата на селско пролетно утро и може да се рече дека наполно му одговара на своето име. Дедото се мие лице на бунар. Една извилеста патека води од бунарот, низ бавчата, па надвор нагоре по чаирот дури не упре одеднаш во самото сино небо. Прстот на сликарот го посочува токму правецот на таа патека, ликовно предадена во вид на скала од јаже, какви што има на лагите. Се чини како да му е првата работа на дедото, по миењево, да си се искачи по неа горе малку на разговор, или како да му е тоа скала за на таван. Различни асоцијации, по симболичен пат, се будат. Во другиот агол, како земна противтежа на таа симболика, претставена е оваа сцена: комшииската мачка се искачила на плотот со намера да прерипне ваму, но во последниот момент забележала дека долу подмолно ја демне песот Шаро, готов да ја задави. Така се и предадени: замрзнати во наеженост еден спрема друг. Посебна драж внесла детската рака во оваа сцена со тоа што мачката ја нацртала двојно поголема од Шара, па чисто логички земено, ништо не би ѝ пречело да рипне на него и да го поклопи целиот.

На уметниковото око не му избегнува таа подробност:

– Гледајте само овде. Колку е верно и впечатливо предаден овој момент на изненадно, мигновено сверење меѓу мачка и пес. Вие просто чувствувате како режат, го слушате тој звук, нели? И зар му наштетила нешто на тоа оваа до смешност дотерана деформација? Па не, просто детето одело кон сушноста и еве ја – изразена е животната вистинитост, нејзината душевна мерка. И детето до сето тоа

иде непосредно, како што си кине сливи од гранката што ја досига. И сè е добро дури не дојде нашата школа да му натрапи на детето претстава дека сликањето значи боење на ситни квадратчиња во кои го ловиме светот како во мрежа. А после, ако е во прашање талент, нека се бара пак себеси. Но колку мачно е после тоа барање! Ете што направи нашата школа. И знаете ли, тоа е интересно, имавме доста расправи при изборот. Учителите просто се изненадуваа кога земавме некои вакви работи во кои мачките се нацртани поголеми од пците. А ние во нив баравме баш доказ за отпорност, потсвесна побуна на живото чувство против шемата што му се наметнува, знак на една борба што е овде, на секој цртеж пооделно, во различна степен изразена и се наоѓа во различна фаза. Ние така ја сфативме својата работа и мислам дека постапивме правилно.

Двајцата млади уметници го проследија овој мал говор со забелешки од своја страна, а девојката со потврдување каде што беше нужно, тоест кога погледот се управуваше на неа.

– Дали можат да се откупат некои од овие работи? – праша едниот.

– Да, како на права изложба.

– Тогаш јас би сакал непременно да имам некои кај себе.

Тој живо се сврте и отиде до касиерката, ја раздвижи малку, покажувајќи со рака: оваа, оваа, оваа. Касиерката бележеше. Во изборот, молчаливо, студентот пројави критичен однос спрема вкусот на својот постар колега, зашто посочи сосем други работи од тие пред кои овој особено се задржуваше.

Откако стана откупот, младите луѓе се поздравија и излегоа. Уметникот се просевна, го погледна саатот како да се колеба дали и тој да си тргне по нив. Но сепак остана така, малце расчекорен, на средината од салата, загледан неодредено. На околу педесет години, со силно прошарана

гривеста коса, тој имаше изглед на добродушен, веќе малку уморен лав.

Тогаш влегоа во салата жена и девојче, можеби последни посетители на изложбава за овој ден. Тие не идеа како минувачи што случајно погледнале во витрината и решиле да влезат. Нивниот забрзан изглед покажуваше дека идат нарочно за овде и дека веќе се плашеле дали ќе стигнат на време и сега се среќни дека изложбата уште не е затворена.

Уметникот ги гледа заинтересирано. Иако неговиот фах не е портретот, ами мртвата природа, пред неговите проникновени очи веднаш се оцртуваат неколку леки линии на нивната судбина. Двете се облечени во црни кецели – ластовица и ластовиче. Мајката е слаба, височка, сосем неусетно подведена. На човека некако само од себе му се налага да ја замисли над шивачка или плетачка машина во задружна работилница, каде што жените, кога ќе влезе некој, го погледнуваат кратко под око, не исправајќи ја главата. Уште е млада, но бледнилото на нејзиното лице одава нешто вдовичко, тоа е она бледнило на католички монахињи, милосрдни сестри. Девојчето може да има десетина години, едно од оние деца што брзо се извишуваат, па се слабечки и нежни. Уметникот погаѓа дека девојчето има некој свој цртеж на изложбава, па ја води и мајка си да го видат како стои во оваа светла сала во центарот на градот, што многу луѓе ја посетуваат. Сигурно веќе неколку пати се договарале кога е најзгодно да дојдат, мајката можеби излегла денеска пол саат порано од работа, но сепак се подзабавиле и за малку да им пропаднат парите што ги дадоа за тролејбуска карта. Но добро е штом стасаа на време.

Така си замислува уметникот и како случајно да оди да разгледува на онаа страна каде што се управуваат тие. Всушност, него го интересира да го чуе нивниот разговор и да види како ќе ја примат изложбава, поготово ако е и девојчето навистина учесник во неа.

Мајката и ќерката се држат за рака и одат право накај спротивниот сид, како нешто да ги тера да си го довршат до крајната точка своето движење однадвор. Цртежот пред кој запираат претставува пазариште на зеленчук во полниот ек на работата.

– Што е убаво, мајчице, – се чуди детето и долго се загледува, сакајќи да ја сфати секоја подробност.

Но мајката нејќе да се задржува тука долго. Нејзе ѝ остана впечатокот дека касиерката не многу љубезно ги погледна и сега ѝ се чини дека треба да брзаат што се може повеќе, па затоа веднаш да го видат главното што ги довело овде.

– После ќе гледаме, сине, – вели таа. – Да ги најдеме прво твоите цртежи. Кажи кои беа.

– Учителот ми рече дека избрале два. Знаеш, оној со продавницата спроти нас, што го цртав од нашиот прозорец, и оној со бронзениот бокал, со ружите што ми ги донесе.

– Гледај сега добро, – ѝ вели мајка ѝ, ја прегрнува преку рамена и полека ја поведува покрај цртежите.

Колку што повеќе го затвораат кругот, чекорите како сами да им се запираат. Можеби е подобро да си излезат веднаш и да останат со надежта дека двата цртежа се поставени на она парче од сидот што тие не знам зошто не го погледаа. Но кругот се затвора и мајката само поцврсто го стегнува своето девојче. Таа малце премислува.

– Иди види уште еднаш, да не сме ги пропуштите случајно, – вели таа.

– Па ги нема, мамо.

– Ако, погледај уште еднаш.

Девојчето трга, повеќе да ѝ угоди на мајка си отколку што самото има некаква надеж, поминува отсутно наоколу и се враќа збирајќи раменици:

– Нема.

Мајката го крева погледот и го управува само за миг на уметникот. Изразот ѝ е таков како да сака да побара некое објаснение. Но тоа е само така, испаѓа случајно. Од кого смеала таа некогаш да бара објаснение, па и сега од овој непознат човек што нема никаква врска со нивниот случај? Пред самиот излез таа се запира подолго како да посматра еден цртеж, а всушност ја задржува чувството на бојазан да не рече дека избегала ако излезе веднаш. Потоа, прегрнати, сепак нагло излегуваат.

Уметникот прави потсвесно гест како да ќе потрча да ги врати. Тој навистина им должи објаснение и тој е човекот, иако не го знаат, што би можел нешто да поправи во оваа ситуација. Тие два цртежа ги сметна тој од сидот, утрото пред самото отворање на изложбата, ене ги стојат уште на бирото во изложбената канцеларија. Би можел повторно да ги стави, а на жената и девојчето да им објасни дека е сè настанато само поради една случајност – цртежите не биле добро прицврстени, па тој поручеква ги симнал, но утре пак ќе ги изложи, и на подобро место, дека го заслужуваат тоа. Зошто не би ги вратил да ги утеши и израдува? Меѓутоа, како што станува често, и ова колебање се заврши со бездејство и сè остана како што си беше.

Не, нешто се менува: сега уметникот го опфаќа натаженост, чувство на виновност. Зошто ги симна заправо тие два цртежа? Беше ли тоа толку нужно, беше ли оправдано најпосле кога веќе минаа пред жирито? Уметникот пак сообразува. Се сеќава добро: дури кога беше изложбата сосем подредена, одеднаш забележа дека тие два цртежи делуваат суво и празно, го умртвуваат просто инаку убаво подреденото катче. Доста беше да ги прекрие со рака, па да види дека без нив катчето како да се развеселува. Тогаш и се реши да ги симне и сигурен е дека постапи право. Но иако сосем уверен во тоа и сега, нешто го тера пак да провери, да види да не пресилил во моментот.

Тој влегува брзо во изложбената канцеларија. Цртежите се еден на друг на бирото. Го зема горниот и внимателно го разгледува, иставајќи го постепено колку што може да ја испружи раката. Тоа е цртежот со бронзениот бокал. Уметникот и не сакајќи сожалително се усмевна. Бокалот е поставен на кујнска маса, со две ружи внатре. Се познава дека ивиците му се повлечени со лењир, боен е со сина боја што со некаква милиметарска симетричност се проретчува од ивиците накај средината. Фонот е молиран сид, а шарките му се предадени како народен вез. Правење на такви шарки зафаќа многу време на часовите по цртање. Нема ништо од онаа борба на детското живо чувство против шаблонот што сака да го скове, за која зборуваше уметникот и показот на која беше основната мисла на оваа изложба. Но сепак уметникот како да чувствува дека нешто му се одсвива од овој цртеж на неговиот сожалителен усмев. Да, тоа е ова парче каде што мазилката од сидот е падната. Нешто трошно, влажно има во тоа. На неговиот сожалителен усмев тоа парче како да му одговара со тих, виновен усмев. Но тоа е несомнено малку.

Уметникот излегува посмирен во салата. Тој е сега наполно уверен дека не згрешил. Па и не можел да згреши спроведувајќи во изборот доследно еден правилен принцип, грижејќи се за неговата што почиста пројава. И стручната критика веќе го одбележи по заслуга тој напор. Но зошто сега таа потреба да се куражи, да се оправдува? Дали дека на него се обрати случајно погледот на жената што бараше објаснение, а сега го потсилува тоа усмевет на онаа падната мазилка што, сигурно поради посланата светлина во салата, и самиот станува поизразит пред неговите очи, се пренесува преку цртежите на сидот, како да му е тука местото, како да не е ова изложбена сала ами кујничето во кое сега жената и детето нажалени ќе се вратат, да забораваат уште една ситна болка. Но дали ќе ја забораваат, се праша со право уметникот. Тој самиот знае дека таквите случки остануваат долго во душата и одвреме навреме како песочинки ја глочкаат.

Свесен е дека сега повеќе би сакал да беше отстапил во овој еден случај, макар колку и нерадо, од својот правичен принцип. Тој гледа дека правичноста може понекогаш да уроди со суровост. Ако ја бара грешката, таа потекнува отаде што цртежите не беа одбиени на време, дури учителот уште не им соопштил на децата кои работи се примени за изложбата. Но и после можеле да се сложат околностите така што да не се дојде до ваков крај. Можело, на пример, поради каква да е причина да не дојдат тие двете на изложба, или да дојдат тие двете на изложба, или да дојдат дури откако ќе биде затворена, или да намине само девојчето, во кој случај изненадата полесно ќе се изживееше, зашто немаше да се гледаат меѓу себе ужалани и немошни пред уште една навреда. Најпосле, подобро би било и самиот тој да не се згодеше овде да ја гледа сета случка. Тогаш ќе беше во ситуација на оние што ги определуваат принципите но се далеку од тоа да ги засегаат во некаков вид подробностите од нивната примена. Меѓутоа, понекогаш животот како свесно да ги одбегнува полесните патишта и создава испреплеткани случки, можеби за поука. Незгодата е овде што критичката мисла засега едно дете, изведено не по свое барање да го ценат, а како што му се чини на уметникот, кој е сега готов да мине во друга крајност, некако силум привлечено во вителот на оние суетни работи околу кои се ломат амбициите на големите. Да беше во прашање голем човек, немаше ова ништо да значи, го испитал и самиот на себе.

Но време е да се затвори за денеска изложбата. Касиерката ја заклучува масата, ја поправа косата и се карминира. Кога излегуваат, тој само за малку може да ги проследи нејзините прави нозе што се губат меѓу минувачите. Понесен од навалицата и тој се оддалечува како да нема ништо општо со оваа изложба.

ПРЕЧЕК

Авионот од Истанбул тукушто пристигна. Патниците, само неколку на број, тргнаа накај чекалната. Млада руса жена, облечена во долг шушкав фустан, брза напред. Но во чекалната нема никого. Погледнува низ прозорец, излегува низ другата соба, нервозна е. „Дали воопшто го примиле телеграмот?“ таа се врти, големите обетки, какви што сега пак се носат, како да подзвекнуваат. Усните ѝ се нападно карминисани. Убава е, и не е чудно што двајца црномазни и мазни млади луѓе (можеби персиски дипломати?) ѝ се испулуваат и ќе си зборнат притоа нешто на својот јазик.

Но еве стасува автобусот од градот. Младата жена се поткрева на прсти, мине со погледот по луѓето внатре. Тука се! Веќе во следниот миг таа се гушка.

– Мими, мила, – како да јуришаат на неа две жени, не толку млади како неа и не толку убави. Зад нив, подзинато, стои едно машко од десетина години. Чека што ќе стане.

– Владо, ела поздрави се, душо, со тетка ти.

– Теткин, теткин, теткин, – го бацува во двата образа младата жена. Таа плаче, ја отвара чантичката од змиска кожа, влади шамиче и се брише.

– Немој, Мими, не плачи, – ја повлекува за лактот пониската од двете жени. Таа го има оној изглед на тврдост и сериозност на некои невидни созданија, изглед над кој на човека остро му се нажалува.

Сета група сега влегува во чекалната. На образите им се отиснати усни од руж, најјасно на машкото. Мими оди напред, со ситни шушкави чекори, успева да погледа лево – десно, учесница на ваков трогателен миг, но нејзиното чпрто носе се држи предателски, тоа не признава никаква

виспреност. Седнуваат околу тркалезното масиче, на кое Мими ги опира своите бели–бели раце, разголени до лактот. Ноктите ѝ се јарко маникирани, носи златни гривни што сега одеднаш блеснуваат. Двете други жени се збираат во себе, исчекуваат.

– Боже а јас се нервирам. Дали ќе дојдат? Дали ќе дојдат? Го примиле ли телеграмот!

– Како те чекавме, Мими, како те чекавме!

– А јас...

– Ти не пишуваш. Ти толку ретко ни се јавуваш. Другите добиваат писма и друго, а ти не се јавуваш да знаеме како си.

Така зборува повисоката жена, сепак строго и прекорно. Кожата на лицето ѝ е остра. Ако се загледа човек, видува дека цртите ѝ потсеќаваат толку многу на Мими, но се останати како први недоволно прецизно изведени потези, недовршени до оној степен кога се јавува убавината. Некако сме навикнати уште од приказните, таа судбина да ја поврзуваме со постарите сестри. Во приказните тие се претставуваат како зловни а можеби е тоа земено од животот. И очите ѝ се сиви, како на Мими, но придобиваат една нијанса на една јастребска острина.

– Мими, зошто дојде за само пет минути, – се смешува помлата жена. – Зошто не останеш барем еден ден? Не знаеме ни што да се прашаеме.

– Не можам, не можам. Треба сега да останам малку во Белград. Треба да ја видам мама.

Мими ја отвара пудриерата, гледа дека е нацрвена по образот, се колеба малку дали да се обрише, но пак остава така. На огледалцето одзади има слика во бледо розова светлина.

– Тој? – праша сестра ѝ.

Мими ѝ го подава огледалото.

– Колку побелел! Не беше толку бел.

– Па оттогаш има десет години.

– Боже, десет години не сме те виделе, Мими, – вели помалата жена тажно. – Многу ли е жешко во Техеран?

– Ах, како би сакала да се преселиме на друго место. Но таму го држи трговијата.

Мими ја клава пудриерата в чанта. Оеднаш му се свртува на машкото, го фаќа под брада, го гали:

– Теткин, теткин, теткин, мил, мил.

Машкото подголгнува, не да поцрвени а не како потемнува.

– Зошто си извалкан, зошто си нечист, теткин?

Детето молчи, но мајка му му спомага:

– Мими, да си се сетела да му донесеш нешто, – вели таа божем благо прекорно, но испаѓа тврдо исмислувано.

Мими шири раце:

– Што да му донесам, мила, што?

– Ги знаеш децата, нам веќе како било.

– Ах, Веро... – вели Мими и ја гледа молбено.

Погледот на постарата сестра заплашува да мине во навреденост. Но сето тоа нема врска со речените зборови – глупости, глупости! – и сето тоа значи нешто друго. Сето тоа е само некакво присеќавање, воспоставување на одамна загубен контакт, што губи едно чувство уште од детинството: помалата сестра е галена, постарата навредена, врти грб.

Другата жена чувствува потреба да ја заполни малата пауза:

– Оставете. – Но сетувајќи дека постарата сестра ја стрелнува само со крајче од окото, додава: – Си можела сепак, Мими, да му донесеш некоја играчка, барем од две илјади динари.

Таа открива физиономија на жалосно жапче и така покажува дека ова не е никакво тврдо становиште, а просто посочување на една можност.

– Двеилјади динари, двеилјади динари – повторува Мими. – Што се двеилјади динари? Јас сакам ако донесам да биде за сите нешто добро. Двеилјади динари! Па треба да знаете: тој е добар, многу добар, но тој е трговец, води сметка. Па мили мои, јас можев да одам во Париз, што беше за мене сега да појдам во Париз! Но јас идам овде, јас постојано мислам за вас, сакам да ве видам, боже колку сакам понекогаш да ве видам!

Двете сестри се погледнуваат, но пред да се прелее нивниот поглед во иста благод, се смешува гласноговорникот што ги вика патниците да се вратат во авионот. Мими брзо станува, ја прибира чантата, очилата за сонце, и шушкаво тргнува внатре.

Нејзиниот поглед само за миг ја фиксира оваа слика: на крајната масичка до излезот седи старица, од глава до петици закукулена во црно – да, тоа е бабата што едвај ја качија на авион во Истанбул. Таа седи превиена, лицето ѝ е темна кожа, во сувата рака држи бастун. До неа, клекнати, иако има столови, двајца мажи со фесови почтително следат што им зборува. Ништо не се слуша, само тие потврдуваат нешто со главите како што дава старата такт со бастунот. Се чини како оваа древна старица да дошла ваму, со последни сили, пред заповедта на смртта, да им предаде некаква порака, некаков завет ли или спасоносен совет, познат само нејзе, на овие луѓе од нејзина крв. Важни се за неа, се чини, баш овие неколку мига, ако би ги испуштила, ќе дојде лошото што треба да го предвари. Мими ја опфаќа на заминување таа слика и не мисли ништо за неа, само е потсвесно сигурна дека никогаш нема да биде онолку лошо стара.

Пред авионот персиските дипломати чекаат да влезе Мими прва, но таа долго се проштава. Се целива и се качува последна пред да се затвори вратата. Постарата сестра сега просто липа, конвулзивно ѝ се тресат мршавите раменици. Малата жена ја теши, пријдувајќи ѝ ту од една ту од друга страна.

Мими оди во авионот во најгорното седиште. Им мавнува со рака од прозорчето. Моторите веќе бучат. По малку авионот се крева во пространото небо. Мими е уморна од патот. Зема карамела, се навалува на седиштето, замижува, тоне, и си чини самата во зајденоста како некоја мала птица што лета, лета, лета, ѝ се уморуваат крилата, ѝ се уморуваат рамената, и негде пак ќе треба да се спушти за починка.

ПОТЕЗ

Пред неколку потези младиот противник му понуди реми, но мајсторот одмавна со глава. Тој не ја прими понудата не дека гледаше во изедначената позиција некакво скрито предимство за себе, ами просто затоа што само со половина поен ништо не постигаше: оваа партија му е последна во полуфиналниот турнир, и само ако ја добие, само ако реализира вечерва цел поен, тој можеше да влезе во финалето за државно првенство. Му требаше уште еден мал чекор па да ја искачи задната скала.

А колку само му беше важна и нужна оваа победа! Еве трета година се обидува напразно тој да го пречекори прагот на финалето. Во конкуренцијата скоро и не среќава никого од оние со кои ја почнуваше својата шаховска кариера. Некои стекнаа светска слава, а некои се повлекоа или се занимаваат со коментирање на туѓи партии по шаховските рубрики (тоа се шаховски критичари). Да, еве го еден и на овој турнир, но само како судија. Оние со кои сега се среќава се сите млади луѓе, некои скоро дечишта, гимназисти, безгрижни и наметливи, иронични спрема него дека не може да ја совлада слабоста да се прави важен, а тие го надминуваат и го оставаат назад во шаховската трка, претставници на една нова генерација.

На никого не би му кажал тој дека на моменти го фаќаше вистински ужас од заостанувањето. Тоа беше заправо кај него старо, испитано чувство, тој ужас, но сега се будеше по нов повод. Како студент зеде учество во една голема демонстрација против режимот. Кога ги збрка полицијата, тој се најде меѓу првите редови во бегањето, но беше слабичок и истоштен, и сè повеќе заостануваше, не ги разликуваше лицата, гледаше само како безброј нозе го заминуваат,

го сечат некако грубо неговиот чекор, и тој останува сè поназад и поназад. Брзината на тие нозе што протрчуваат се пренесува во него како морничава гроза, се буди тоа чувство на ужас дека уште малку ќе биде изоставен од масата, сам и најзабележим во ова бегање.

На никого, рековме, не би му ја поверил длабочината на своето страдање дека изостануваше. Што знаеја другите дека јасно само по себе – дека тој се стреми кон извесна рехабилитација, што е сосема природно и разбирливо. Последните два пата не му успеа, остана некаде при дното на табелата, во долниот дом, како што се вели на смеа. Шаховските известувачи, во куси реченици, констатираа дека тој не може да ја постигне својата форма, почнува доста добро, но брзо се заморува, расипува и добиени позиции и нема сили да го издржи финалот. Во тие белешки беше сè верно и тој не можеше на никого да му замерува. Го болеше нешто друго: оние потсмешливи погледи на младите, што ги чувствува и зад својот грб, дури тој бескрајно долго мисли како да излезе од некоја ситуација од која не постои излез. Уште повеќе го болат оние општи расправања во шаховскиот печат, во кои не се споменува ниедно име, но се зборува на пример за тоа дека титулата на шаховски мајстор не треба да се дава доживотно, ами мора во одреден размак да се потврдува, зависно од реалните услови во турнирски среќавања, зашто – се забележува – има и такви мајстори за кои добивањето на таа титула го означува и крајот на нивниот развиток. Мајсторската титула не е што и грофовската титула.

Тој сознаваше во колку голема мера се однесува сето тоа на него. Мислено секогаш гледаше, како илустрација на разлагањата од горниот вид, една заграда во која фигурира и неговото име, покрај имињата на уште неколку негови несреќни собраќа. Можеби тие студено го примаат ударот, одмавнуваат со рака, сè им е едно, но тој не може да се помири, тој страда, зашто шахот не беше за него работа меѓу другите, преоден занес на младоста, ами позив на

којшто свесно се управија сите негови не мали амбиции. Шахот беше сонот на неговиот животен успех.

Како студент тој ја освои мајсторската титула, но поради одлагање од ден до ден, не ги положи сите испити на правото, иако инаку имаше стекнат навик да биде секогаш добар ученик. Едно друго поприште му се гледаше тогаш попримамливо во неговиот живот. Мало беше на прв поглед тоа поприште, штуро за непосветените, – шеесет и четири црно–бели полиња на една плоча што можеш да ја носиш под мишка. Но отвораше тоа пат во еден свет на чудесни доживувања, што како и вистинскиот свет бара да ја потврдува човек едностојно својата сила, но го бара тоа не грубо и делнично, ами во занесна и благородна устременост на духот. Не го тревожеше мајсторот што се победите во тој свет чиста илузија, зашто тој знаеше дека, ако се размисли добро, до тоа се сведуваат и многу работи што се чинат важни во животот и на кои им се посветуваат со сиот напор сериозни луѓе. Тој го пригрна разбирањето, сè уште недоволно образложено а уште помалку општо признато, дека шахот е уметност, и дека да му служиш, значи да ги доживуваш сите оние наслади, но и ломења, што ги носи со себе службата на возбудениот дух.

Но треба да се подвлече дека и овде со нуждата за чисто духовно изживување во одреден вид, се поврзуваат и поинакви мотиви, многу пореални, – сонот за земна слава што обезбедува убав, весел и разноличен живот. Природно е дека и во случајот со нашиов мајстор тие мотиви играа важна улога. Сиромашен студент, свикнат со секидневна мизерување, тој почна да ги сеќава богатата на животот баш преку шахот. Турнирите се држат обично по летувалишта или бањи, по убави места што изненадуваат со својата свежест и пријатност, како и со едно концентрисано животно обилие, на кое и младиот шаховски избраник почнува некако внатрешно да полага право, иако допирот до него му го обезбедуваат туѓи средства. Во турнирската сала, пред очите на тиха публика, тој ги смислува, како сосем отсутен од ствар-

носта, своите потези или пак прошетува со одмерен чекор меѓу шаховските столчиња, погледнувајќи ги позициите на другите табли, а изразот му е задлабочен, продуховен, и некако само од себе му се налага да ја чувствува својата важност и како случајно да погледне во публиката сакајќи да види дали се одразува на неа сугестивно тоа негово чувство.

По летувалиштата, а особено по бањите, младите шахисти го привлекуваат вниманието на жените, секогаш готови да ја насрчат талентираната младост. И нашиов мајстор може да си припомни од тоа време неколку срдечни истории, од кои последната заврши со неговата женидба. Убаво беше тоа време! Малото шаховско поприште му откриваше широк пат во животот, го одведе еднаш и во странство, и веќе опипливи му се чинеа мечтаењата за светски турнири и турнеи, со гостувања кај шаховски снобови – бразилијански владетели на плантажи или баснословно богати махараџи, во дворците на кои убави жени, покриени само со просирен превез, ги извиваат своите тела во танци при ноќен водоскок, а оние црни очи им горат, им светкаат.

Но како се подигра животот со тие негови сништа! Подјарувајќи ги до краен предел, тој му откажа во силите да ги достигне, да им се приближи барем. На четириесет години, свиен над овие молчаливи фигури во еден провинциски град, тој сознава дека вистинската сила била во создавањето убави мечти за животот што го чека, а не во творечко разрешување на проблемите што ги поставува безгласната плоча со шеесет и четири полиња. Едно несоодветство се јавило заради тоа, јаз во душата, и тој мора сега да страда. Се прости веќе од сништата на младоста, но не може уште да се помири со едно: дека го градел својот живот на погрешна основа и дека она, во кое ја подозирал својата исклучива талентираност, се исцрпило со најпросечен домет што дури и не се повторува.

Тој дојде на овој турнир со цврста намера да го реши за себе двоумењето, надевајќи се потајно дека сепак не е сè

уште загубено, дека сè може да се поправи, и дека неговата слабост е само преодна слабост. Затоа се фрли со сета енергија во играта. За другите тоа беше борба за рехабилитација, за него – нешто подлабоко, рамно-сметка со себе, преценка на својот животен пат. И еве го сега над оваа позиција од која му зависи дали ќе го забележи желаниот успех или ќе биде пак изоставен, сега пред самиот праг, како човек што долго чекал во редот пред театарската каса, а билетите се свршуваат токму кога тој му пристапува веќе на шалтерот. Дали ќе успее уште еднаш да ги премери силите со оние што почнуваа некогаш заедно со него, но беа поталентирани ли, поиздржливи ли, посреќни, и го оставија далеку зад себе?

Мајсторот долго ја гледа позицијата и една увереност сè повеќе го проникнува – дека заправо неговиот млад партнер побрзал кога му понудил пред неколку потези реми. Неговата нестрпливост лесно се објаснува: во последниот ред од салата го чека девојче, црвено облечено, до кое тој одвреме навреме оди и ѝ шепина нешто. Сигурно ја успокојува дека мора уште да го чека, а во себе се плаши да не му пропадне една убава вечер, и ќе беше најзадоволен да се договора веднаш на нерешено. Мајсторот, заинтересиран и психолошки да го следи партнерот, го забележа веднаш ова и во првиот момент, токму кога ја одби понудата, му се стори дека во таа нестрпливост на противникот се јавува извесен изглед за неговата победа. Но сега, откако се изиграа неколку потези, тој гледа дека погрешно ценел – позицијата не му е никако наклонета, големо прашање е дури дали ќе може и да ремизира. Веќе го опфаќа тиха резигнација пред немилосрдната вистина.

При сосем редуциран материјал, во завршница на дами, неговиот коњ (тој игра со црни фигури) е врзан и сведен до бедната улога на пион зад кој се затскрива кралот, опасно угрозен на ха-7, додека белиот лауфер може широко да се рашетува. Противникот има простор, а тој е стиснат и скоро наполно блокиран. Што да игра? Изборот е

никаков, останува како обичен изнуден потез да го помакне за едно поле пионот пред кралот, но тоа е празно пополнување на времето и ништо не ослободува. Мајсторот, веќе покорен на судбината, ја испружува раката да го направи тој потез, но токму во моментот му се слизнува на другата половина од таблата и тој нагло си ја прибира раката.

Нешто го изненадува. Зар може навистина во една ваква ситуација да се таи шанса што само вешто проблемско конструирање би ја создало? Или го лажат очите? Се работи за жртва на еден, можеби и на два пиона, од четирите што ги има црниот. Тогаш противничкиот лауфер останува на средината на таблата без да биде штитен од својот пешак. Поентата на оваа комбинација мора да се бара натаму во потезот со црната кралица, која треба да се води така што да почне да го шахира противничкиот крал и да го освои лауферот.

Мајсторот се налактува со двете раце на шаховското столче и погледот почнува да му шари над фигурите како аероплан во низок лет над зградите. Но, боже мој, колку безбројни варијанти се откриваат веќе од првиот потез со пешачка жртва! Како да се проследат тие сега, како да се подредат, да се изврши правиот избор, за да не испадне просто смешен тој негов генијален потез, една обична очајничка непромисленост. А и времето што го има на располагање е толку кратко! Се задлабочува во анализа на варијантите. Стои пред решителниот потез во својата шаховска кариера.

Дури тој мисли, еден од демонстраторите му носи писмо во обичен син плик. Мајсторот погледнува само со едно око – од Марија, си помислува – и го остава да лежи на работ од масичето. Тој се сили да постигне најполна концентрација, да го искористи во најголема степен веќе скоро исцрпеното време. Анализата на првите неколку варијанти покажува дека белиот може да најде добар одговор и да ги парира лесно сите негови заплашувања. Тоа го возбудува, мислите за момент му се мешаат. Но тој се совзема,

чека да му мине згорештеноста и таблата пак спокојно испливува пред неговите очи.

Рано е да постане, има уште толку начини за разрешување на оваа позиција, а нешто му шепина, а нешто му шепина дека меѓу тие многубројни начини се крие само еден што води до победата, и тој може, и тој мора да го најде. Несреќата е само дека не попаѓа веднаш на правиот пат, како да го издава старата интуиција, а правиот потез се крие од него како што се крие шалаво дете зад грбот на други деца на одморот во школскиот двор. Тој го задира: „Најди ме, најди ме!“ – и мајсторот прави нов напор, се подналакува уште пониско на столчето, ги збира уште повеќе веѓите, и бара, и бара.

Но едновременно тој чувствува дека нешто стине во него, полипот на безволие ги протега своите студени пипки по неговата снага. Нели беше само фатаморгана, што му се јавува на очајникот во пустиња, тоа наслутување на спасителниот потез? – помислува тој. Каде е, ако го има? Невозможно е да не го гледа уште! Одеднаш, се фаќа во најобична самоизмама: па тој ги повторува заправо некои од веќе проследените варијанти, мислејќи оти се движи напред тогаш кога се врти само во круг. „Не биди смешен – му вели некој внатрешен глас – нема никаква шанса, а барањето потез е измамен потез, една обична бесмислица, глупост една, недостојна за тебе.“

Мајсторот се подисправа и погледнува. Неговиот партнер се смешка најделикатно. Публиката е дезинтересирана од оваа партија, таа ја следи играта на другите табли. Само едно старче седнало спрема нив во првиот ред, да не се знае дали посматра или дреме.

Тогаш мајсторот полека ја испружува раката и го прави изнудениот потез со пионот за едно поле пред кралот, зашто тој е решителниот потез во неговата шаховска кариера. Прстите неусетно му трепетат, но тој е смирен. Се опира со

грбот преку наслонот на столицата, замижува малку и мисли: „Веројатно не се лажев, треба да имаше таков потез, но јас не можев да го најдам. Уморен сум. Ќе покажат анализите“. Оеднаш му станува јасно дека му е сè едно што ќе покажат анализите, дека му е сè едно што и овој, последен пат, нема да пречекори во финалето. Сè му е едно. Настапува часот на примиреност.

Се сетува за писмото, го отвора и го чита. Жена му пишува за сосем обични работи, дека се здрави, дека е времето врнежливо. Ништо не зборува за пари. Сигурно го зела детскиот додаток (имаат две деца) и ќе ѝ стигнат до крајот на месецот. Тоа е добро.

Белиот го прави својот потез.

– Шах, – вели мајсторот и ја носи на другата страна својата дама.

Добро е што жена му не му пожелува успех во играта, сега тоа би звучело иронично. Таа и не разбира ништо од шахот, досадно ѝ е кога тој по цели часови кисне над таблата, без да зборне со неа ни збор. А има право да бара да зборува со неа за работи што ја интересираат, да бара да ја изведува надвор барем во сабота, на прошетка или во кино.

Белиот не чека сега многу.

– Шах, – вели пак мајсторот.

Ах, на другава страна му пишува ќерка му. Таа е веќе големка, има четиринаесет години, и мисли за дотерување. Го потсетува да не ја заборава блузата со народен вез што ѝ ја вети. Мајсторот се смешка. Не, нема да заборава. Тој штедеше од дневниците, а ќе добие и утешна награда, и ќе располага со доволно пари да ѝ купи убав подарок нејзе и на синот. Мислата нагло му свртува на друго: можеби, ако не ги делеше тие пари, ако ги дадеше за засилување на храната, ќе успееше да го направи оној нужен напор за освојување на последниот поен. Но тој веднаш со мрштење, како да се гнаси, ја отфрла таа мисла, чудејќи се колку е

понекогаш човек себичен и што ли не помислува дури и за своите најблиски и најмили.

Белиот му избрал место на својот крал.

– Шах, – вели мајсторот.

Но тоа е последниот шах што може да го даде. Белиот крал си наоѓа веќе сигурно склониште. Мајсторот мисли уште малку, а после тихо вели: „Предавам“. Ги потпишуваат заемно ливчињата. На демонстрационата табла натписот „Црниот предава“ го обесуваат токму на вратот на неговата кралица.

Мајсторот не почнува анализа на партијата, како што прават обично оние што загубиле, докажувајќи му на победникот како и од каде можела партијата да земе поинаков тек, во нивна полза, но правејќи го тоа повеќе за да ги смират нервите и да не изгледаат многу потресени. Тој станува веднаш и погледнува во салата. Сепак во неговите очи има еден влажникав отсјај што уште не успеала да го избрише примиреноста. Но никој не го забележува тоа: публиката овде ги гледа фигурите а не луѓето.

ПЕСНА

Во гостинската соба на манастирскиот конак седнал Петре, навален со едната рака на прозорчето. До него на клупата лежи гајдата, не како да заспала, ами како да смислува нови свирби и писоци, сладосни извиви за попладневното оро. Тоа Петре ги смислува, неговата душа не спие. Пред него на прозорчето стои шише ракија, го донесе да се опије, но одвај е отпразнето. Се грози тој од пијанството, го сака само она леко заматување на погледот, кога душата почнува поживо да се чувствува сама себе. Едноличен поглед му открива прозорчето, скржава скрпка.

Пладне е. Смреките над манастирот фрлаат куси сенки. Горе во планината трепети оморина пред вжештените спили. Во манастирскиот двор под оревите, долу покрај реката, по чардаците, сегде каде што има сенка – преполно е исполгнат народ. Празни се тезгињата на панаѓурот. Муви се збираат на нив, непродадените стомни жално светкаат на сонце, стојат како напуштени деца. И продавачите ја фатиле првата сенка, го починуваат грлото. Тоа е ждригав одмор, по сит ручек, по претпладне исполнето со ора, свирки и викотници. Ги кутина тој луѓето како некој пеливан полеан со масло, што се рашетал по чаирот и не мирува дури не ги види сите на земја. Со оморината како да трепети и загубената врева на денот, но сето тоа е така безгласно, така тихо сега.

Каде е сега Богдановото девојче? – си мисли Петре. Која е таа сенка од сите наоколу што ја избрала, кој е тој што го пуштила да ја дели сенката со неа? Или е можеби сама? Ако е сама, и таа ќе копнее, не како него, лошо и налудничаво, зашто тој старее а таа има седумнаесет години, ќе копнее убаво и жаловито како ластовица, и не за некого,

зашто нема приличен пред нејзината младост, а така сама од себе дека е толку чудно убава. Бог да ја бие мајка ти, зашто те роди убава, – почнува длабок звук да ја тревожи Петревата душа, научена да се обраќа со песна.

Петре не може да остане тука, ја зема гајдата и слегува во дворот. Необично е што се движи меѓу полегатите луѓе. Разгледува, се колеба на која страна да тргне, но зошто да се мисли? Тој ќе оди на сите страни, тој го бара Богдановото девојче.

Еве ја, се искачува по стрмното патче од кај реката, сета бела. Го жегнува нешто врело и горко Петрета в срце, како веќе да го погледнала со оние две црни очи, иако е уште далеку. Дали да оди да ја пречека, да ѝ зборне? Но Петре се потресува од обичноста на зборот што треба да се искаже и кој како сè да разбива и принижува. Што да прави Петре кога не може со обични зборови да ја домами необичноста? Песната беше неговиот збор, а кој ја разбираше?

Тој уште еднаш го крева погледот спрема неа, ја граба како што се ближи. Бог да ја бие мајка ти, зошто те роди убава, прозвучува пак во него. Не, бог да ја благослови таа твоја мајка, што те родила толку необична и убава, за да гори и да страда од тебе мојава душа, зашто е слатка таа болка и пуст би бил без неа мојов живот. Јас горам како запален бор во ноќна планина.

Во средината на својот живот Петре заживеа, како со своја сушност, со една бела недостижна лика. Колку срамотно е тоа да го знае некој! Никогаш на него не паднал зол укор, го почитаа, беше добар човек и добар татко, имаше ќерка врсница со Богдановото девојче, а ова му дојде како болест. Да знаеја само што мислеше тој, умниот, што носеше тој во душата, што си шепотеше кога беше сам и кога до усмев вистинито му се чинеше дека една бела, кротка и трепетна рака му го допира рамото. Зборуваше тој тогаш со својата љубов, што најблиску ја почувствува кога треба од неа да се проштава и да се помирува со старечка самот. Но

нејќеше Петре така лесно да се помири, некаква силина се разбудуваше во него, некаква надеж се јавуваше и го тераше да верува во себе, во својата чудна предреченост, и да ја бара. Тој не ги поведе своите на манастир, како што правеше секоја година, не ги поведе да не му пречат, зашто мислеше на сè, – можеби ќе си пријдат со Богдановото девојче, необични и тој и таа, узнавајќи се од душа такви, а тогаш треба човек да биде сосем слободен, ќе треба можеби да бегаат заедно далеку од род и родина, каде што сите стеги паѓаат, ќе треба можеби уште веднаш да загинат заедно, дека е тоа најдобро, не знае тој. Но еве сега се истава од нејзиниот пат, зашто не може со обични зборови да ја домами необичноста, зашто и необичните си имаат секој свој пат и тешко се среќаваат.

Не е како другите Богдановото девојче, така му се чини. И толку го обнадежува што ја виде сама. Не, не копнее таа за никого меѓу овие што се полегнати на сите страни по ситиот ручек, само тој и таа одат во овој час и нешто бараат, тој неа, а таа некаков нејасен лик што ја тревожи нејзината млада душа. Убаво почнува ова попладне и тој се радува дека нејќеше да им свири пред ручек на орото, оставаше за после. Сега свирката ќе му оди од срце, зашто тој се спремаше за неа како за магија. Приквечерината е за необичното, ноќта е за необичното.

Преминува горештината. Луѓето растануваат, се збираат и пак почнува панаѓурската врева. Петре го зафаќа своето оро подалеку оттука, на ледината зад манастирската ограда, каде притивнати достигнуаат гласовите на продавачите а шумот на народот е како шум на река. Засвирува неговата гајда, длабоко и примамливо, и само понекогаш ќе исписка. Таа дозива, таа вика некого, орото веќе се носи, но таа пак дозива и вика некого што не е тука. Еве го иде Богдановото девојче, свирката го домамила, свирката од Петретовото срце, слегува таа на негов вик, како да слегува од гората, самовилска ќерка. Ја гледа Петре оддалеку, ја спомнува приказната дека од една самовила се изродени

најубавите девојчиња на светов и во песна ја преточува таа сказна. „Иди, самовилска ќерко, иди, играј самовилско оро. На ледината ќе газат твоите леки нозе, а на ова печално срце, како на подвената ледина, ќе го извиеш ти најубавиот танец, што еден само ќе го знае, еленче мое“.

Но има еден лош поглед у Петрета, тој следи намрштено и спотаено, како од темница, каде ќе се упати Богдановото девојче. Таа се фаќа меѓу две другачки и го погледнува благо Петрета, како да ја разбрала неговата мисла и покорно ја извршува. Победна покорност што го тера да го спушти мрачниот поглед, дека тој се плаши за своите очи, печален свирач, еден браток, еден синок, на самовилско оро. Убав млад човек, непознат другоселец, ја разделува од другачката, ја зема нејзината мала рака. „Тој е“, си мисли Петре и не се јавува злоба во него, ами некакво разбирање дека така треба да биде. Кротка и тажна е неговата свирка сега, како да не дава да се јави укор. Осамена е таа сега и примирена со тагата: свири, гајдо, свири, тажи, душо. Но не мируваат лошите очи на Петрета, тие му насираат прекорно в душа: зошто се губеше ти во напразни сништа, зошто не одеше устремено со гради накај неа до оној миг кога градите ќе се допрат, зошто не сруши сè заради необичноста, да заборавеше дом и име, чест и спокојство, пуста пајажина? Зошто ја оставаш да стане веднаш жена, снаа, золва, јатрва, вујна, зошто не ја спасуваш кога ѝ ја знаеш судбината? Дека ја имам само песната, дека се плашам да не ја навредам нејзината младост, дека имам само една тврда надеж: најголема близост е страдањето за двајцата.

Не, не е како другите Богдановото девојче. Залудно Петре пребрзува. Таа не го гледа убавиот и не ја бара неговата рака. Никој не ја тревожи од овие што го плетат ороото околу неа. Таа е дојдена за друго, самовилска ќерка, таа е дојдена да ги земе Петревите лоши очи, тие очи во кои за секогаш ќе биде најубав нејзиниот лик, а нему ќе му остави пуста темнина во која ќе ја бара. Еве таа го разбира него-

виот вик и својот час, необична, таа го поведува орото во прва приквечерина, кога е сонцето зајдено и иде темнината.

– Играј, самовилска ќерко, на бакарното гумно на моето срце!

– Свири ми, ој Петре, како во песната: кога засвирело, гора засунело, гора засунело, листот затрепетел! Да сунам и да трепетам како листот, јас ситноода. Тоа е нашата свадба, тоа е сè, јас идам по твоите очи, прости ми ја мојата безмилосност.

– Жално мое девојче, земи ги за утеха, зашто никогаш веќе нема да бидеш толку убава колку што си сега, ти ќе треба да одиш кај другите, другите имаат за тебе само обични зборови, само јас имам за тебе песна, но и во песната не можам да го кажам твоето име, треба да го кријам со други имиња, а без него е песната сиротна. Иде темнината.

Иде темнината. Орото се растура. Тивнува панаѓурот. Настанува ноќ толку надежна за штирите жени што дошле да го молат сведенот да им ја благослови со плод утробата. Некои грубо се наговараат, некои веќе лежат под смреките како што лежат волци и волчици во планинава. Мрачно е и свездено. Петре се качува над манастирот, седнува на чисто место. Каде е сега Богдановото девојче? Ја зема гајдата, нежно ја преграбува и засвирува. Како лилјак се удира звукот во едниот па во другиот брег од клисурата. Далеку се распростира како копнежна сладост во мрачниот предел. „Свири, Петре–е–ј“, му се одсива некој. Тој се притиснува на земјата, и му се чини дека не свири, ами како мало дете цица една јадра и слатка боска. Свири, гајдо, свири, тажи, душо.

ЧЕВЛИ

Бев петокласник, „питомец“ во еден државен интернат. Носев уште куски панталони, донесени од дома, иако ми следуваше интернатска униформа. Да зборуваме право, за долги не бев ни дораснат: останав малечок не по годините, кусо петле, и тоа претставуваше за мене извор на тешки душевни страдања, за кои нема овде да расправам, дека не ми е ни сега мило да си ги спомнувам.

Но ако моите алишта ме служеа таа година доста добро, чевлите ме изневерија, баш во првата пролет, која се погоди врнежлива. Ѓонот се излижа, се скина, и дупката на десниот чевел особено брзо се ширеше. Моја кривица беше што не се јавив веднаш кај воспитачот, да барам да ми се поправат чевлите. Така, во колебање дали да му речам или не, помина можеби цел месец.

Но од друга страна, имаше и оправдание за мојата нерешителност: воспитачот, професор по филозофија, до која уште не бев стигнал, одеше важно, со крената руменелика глава, и јас – на кого тој досега одвај да погледнал – требаше одеднаш да му пристапам, да трчам да го привтасам во ходникот, да го пречекувам како случајно на скали или, о боже мој!, да му одам нарочно за тоа в канцеларија. За мене тоа беше тешко и затоа одлагав.

Мојата колебливост се потстакнуваше и од тоа што сепак имаше денови кога не чувствував скоро никаква потреба од чевли: оние убави мартовски денови, јасно сончеви, кога децата првпат се собуваат боси и трчајќи го сеќаваат слаткиот скокот од влажниката пролетна земја по голите табани. Тогаш ми идеше и мене да ги фрлам чевлите и да ја решам просто сета работа.

Во тие јасни пролетни дни, на поручек, нашиот скаутски вод „Елен“, составен од седум души, се упатуваше на практична обука в поле. Уште од вратата на интернатот водот се постројуваше во колона по еден и тргаше тржествено напред. На челото газеше нашиот водник Бане. Самиот висок, добро развиен, тој имаше зошто да се држи гордо: беше стегнат во нова скаутска униформа, земена на послуга некаде од градот, на колкот му тупкаше скаутски нож, а в рака носеше троаглесто знаменце со извезен елен – амблем на нашиот вод.

Но со неговото великолепие сè и свршуваше. Тој беше само како убаво премачкана фасада на несреќно зглобено здание, готово секој час да се распадне. И навистина, ние што одевме по него повеќе личевме на распердушена гускина тајфа, која тукушто се кубала со некое друго јато, отколку на спретната, секогаш спремна, скаутска младеж. На некого му расцветал лактот, на некого панталоните, некој е целиот засален, а општиот наш парталав изглед покажуваше дека пред интернатската управа стои за решавање еден комплексен проблем на преоблекување и преобување, во кој моите чевли се вклучуваа само како ситна подробност, а тоа, се разбира, како и секогаш во такви случаи, ја усложнуваше работата. Управата своеобразно располагаше со буџетот, за што сведочеа и отворените пијанки во домаќинството, и најмногу да се грижеше да ги намири донекаде постарите ученици, додека нас, подмладокот, нè оставаше да се помачиме малце. Инаку, управата гледаше да го задоволи интернатскиот народ повеќе со својата демократичност отколку со прибавување на земни блага: таа не водеше никаква смисла за куќниот ред, не поставуваше никакви ограниченија нити во однос на врските со надворешниот свет, така што и водот „Елен“ се движеше по свое наоѓање – кога сакаше и каде сакаше, само ако дозволуваат атмосферските услови.

Често гледаш во тие пролетни дни – излегува малата колона од интернатската врата, свива покрај градските гро-

бишта и за малку ете ја во слободниот простор на полето. Не може да се рече дека таа се одликува со сериозна устременост и дисциплина. Како што често пареата во зимски воз допира само до првиот вагон, така и оној волев флуид на нашиот предводник го опфаќа само првиот скаут зад него, Грнецот, кој има навик да ја ниша во одот целата горна половина на телото како да колва зрна со долгиот шилест нос. Не е чудо, како што е прилежен во учењето, тој и сега да си ги припомнува неправилните француски глаголи, и заправо оттука се објаснува неговата усредсреденост. Зад него дисциплината нагло попушта, се руши. Се прават прво закачки и потфрлања, некои дури и за сметка на самиот водник, некои доста успева, така што и Грнецот се потсмева; после се преминува кон дела, кон клавање сопка или слично, та водникот, што инаку великодушно мине преку шегите на своја сметка, мора да се сврти и да се кара: „Ајде доста! Ние скаути ли сме или што, мајку му!“

Така беше во јасните пролетни дни. Дожливите пак, немилосрдно, ме потсетуваа дека треба да решам едно прашање што не е симнато од дневниот ред и кога немам нужда да мислам за него, – а тоа е прашањето за моите чевли. Се налагаше тоа тогаш решително, и покажуваше дека се поврзува по еден или друг начин со ред други странични работи и појави, уродувајќи со последици таму каде што не можев да ги предвидувам.

Имав навик, веќе тврдо закоренет во мене, – одејќи по тротоарот, секогаш со десната нога да попаѓам на линиите со кои е испресечено циментото. Му се потчинував на тоа по повела на некој неминовен ритам заложен во моето раздвижено суштество, и ако само малку ја нарушев правилноста, поради расејаност или поради каква било моментна пречка, го чувствував тоа како непростима грешка, и ми идеше да се вратам назад да си ги приберам нишките на своето одење. Но сега, во врнежливите дни, тие линии на тротоарот се полнеа со вода, а баш мојата десна нога беше обосена толку, што скоро целиот преден дел од ѓонот отпадна.

Настапи, значи, време кога требаше да страдам заради својот сосем невин обичај. Зашто, колку да бев сега принуден, под силата на околностите, да го ломам првичниот ритам на своето одење, тој сепак понекогаш потсвесно ќе ми се наложеше, и тогаш мојот десен чевел очајнички ќе закрко-реше како неук пливач што голтнал во реката матна вода.

Со пролетта настапуваше период на бескрајно чалкање на крпењача низ големиот интернатски двор. По ручекот за час ќе се изделеа две противнички страни и играта почнуваше, за да заврши често дури предвечер. Јас бев ревносен учесник во неа и во мојата екипа го земав секогаш местото на десен халф. Сега требаше да преминам лево, зашто левиот чевел сепак подобро ме служеше. Но маката беше во друго. Порано ми ја доделуваа понекогаш честа да бијам пенали, со кои нашите игри обилуваа, а бидејќи ги изведував доста вешто, можев да постигнам и јас гол и тоа ми причинуваше, се разбира, посебно задоволство. Тој избор на пуцач на пенали не паѓаше на мене случајно. Тој стануваше во моменти на обесно настроение, кога е важно не само да се надигра противникот, ами и да се напука. Тогаш, ако се случеше пенал, нашите викаа: „Остајте, остајте, малиот нека им го збибери!“ И ако го пресечеше крпењачата просторот меѓу двата камена што го обележуваа голот, настануваше вистинско ликување. Сега, меѓутоа, самиот требаше да се откажам од пеналите: не можев да примам на себе одговорност да шутирам со такви чевли.

Сето ова просто ме тераше да говорам веќе еднаш со воспитачот, зашто одлагањето стануваше невозможно и беше неразбрано. На два-три пати се потокмив решително да му пристапам. Го свршував побрзо ручекот и чекав пред трпезаријата за да го запрам кога ќе излегува. Но тој идеше со онаа крената глава, а јас уште пред да зборнам ја чувствував сета несигурност на својот глас, како веќе да си го слушам: јас се плашев од онаа наша проклета интонација што се танчи опасно при крајот, па ќе излезе некако смешно, плачно, питачки, кога ќе му речам: „господине!“ И така јас

го пропуштав господинот само се неодреден, загубен поглед. Јас не бев приготвен за вакви моменти, порано немав потреба од вакво молење.

Сепак, да не се разбере криво, личната гордост немаше во тоа кој знае каков удел, а прашање е дали воопшто имаше. Имено, јас не се снебивав да му го навратувам меѓу другарите почесто зборот на моите чевли, било да се жалев, било пак – што порадо го чинев – да правев смешки за своја сметка. Така, на пример, ги запознавав со онаа техника на прстите што си ја бев изработил за владеење со десниот чевел. Откако отпадна сосем предниот дел на пенцето, кожата од згорнината почна да се збира и да ми ја открива ногата. Требаше здраво да се заузда таа уста и главната улога во тоа му се падна на мојот десен палец, којшто мораше да биде секогаш буден и да ја опфаќа кожата, да ја укротува, да не зине. Тој се претвори во еден вид кукачка или подобро – малецко чеканче што на секој чекор ја ковеше со по едно клинче кожата за земја.

Покажувајќи им го сето тоа на другарите, јас се надевав потајно дека ќе го побудам некого од нив, поголем, поснаодлив, поблизок до воспитачот, да се заинтересира за мојот случај и можеби да ми помогне. Се надевав дека ќе најдам барем и друг што треба сега да ги поправа чевлите, па јас да му се придружам како помал брат, да се јавиме заедно, и така покрај него, без да излегувам на прв план, да ја свршам и јас својата работа. И навистина, оваа моја сметка не ме невери; јас го бев избрал правилниот пат да дојдам до чевли.

Оној, зад плеќите на кого требаше да се движам, беше Бане, водникот на скаутскиот вод „Елен“. За моја среќа, и нему во истото време му попуштиле чевлите, па требаше да бара поправка, ако не може веќе да добие и нови. За него тоа не беше тешко, зашто знаеше како да се постави, беше решителен и продорен. Јас дури сега почнував да ја признавам за себе правата цена на неговата личност, и ништо од порано – ниту она големо залагање да ни ја пре-

даде скаутската теорија, ниту вештината да ги примени тие знаења на самиот терен – не можеа да го закрепат во мои очи неговиот авторитет така, како оваа согласност да ме води кај воспитачот, пред кого сам не се решував да стапам. Сега ми идеше по малце криво и незгодно поради сите оние злобни шеги за сметка на водникот, што баш јас често си ги позволявав, кога се точкаше водот во колона. Истовремено ме поразуваше неговата великодушна доброта: тој мене преку сето, иако заправо во ништо не сум му нужен. Не бев сигурен, за себе лично, дали и јас би бил способен во слична прилика да постапам како него.

Кога појдовме заедно во канцеларијата на воспитачот и кога Бане му објасни зошто сме дошле, тој прво се намршти, а после ни рече да ги кренеме нозете. Моите боси, извалкани прсти, што збунето се покажаа под кожата на десниот чевел, го налутуја воспитачот: „Ти бре, што си чекал ти досега? Место да ги дадеш на време да ти се поправат, ти чекаш да изгнијат. Ајде поправај ги сега. Сега треба нови, а како може секоја година нови? Божем оваа држава е крава молзница!“ Јас молчев поцрвенет. Место мене се јави Бане: „Господине, тој уште не добил нови чевли“. – „Да, не го гледам јас дека цел ден кошка топка низ двор“, рече воспитачот, иако беше права забелешката на Банета. Воспитачот ги запиша нашите имиња и ни рече да се јавиме по неколку дена, кога ќе дојде мајсторот да ни земе мера.

Тие денови стана една мала случка што придонесе мислам, да се измени настроението на воспитачот во моја полза. Тој беше во гимназијата одговорен по работата на литерарната дружина и надзирател на ученичкиот лист „Полет“ што излегуваше повремено на два табака. Во првиот број на листот при дното на уводната страница, под линија, како што е тоа уобичаено во некои медицински лексикони за народ, беше курзивно напечатена оваа максима со негови иницијали: „Солидните темели на нашата културна заедница се само позитивните принципи на Христовата етика, а неразоримата платина на врвот на нејзиниот громобран е

само јакиот морален карактер на нејзините слободни синови“. Ми произведуваше таа впечаток на нешто длабоко, сериозно, до смислата на кое мојот ум уште не можеше да проникне. Таа единствена реченица, веројатно единствена и во вистинската смисла, излезена од неговото перо, беше достаточна да му придаде во моите очи на својот автор ореол на мислител.

И така, баш во тие денови, решителни за моите чевли, јас истапив пред литерарната дружина првпат со една песна, ноќна по настроение, во која сека од четирите строфи завршуваше со рефренот: „Оздола идат сејмени“. Песната беше неочекувано добро, дури восторжено, примена од критиците во литерарната дружина, што инаку несомнено повеќе уживаа да срежат некоја жалосна творба на духот, да ја исмеат заедно со нејзиниот творец, отколку да ѝ признаат какво да е достоинство. Вечерта воспитачот ме запре во ходникот, ме чепна со прст преку носот и ми рече: „Добро е, мали. Твојата песна може да се печати, и тоа не само во нашиот лист“. Јас немав време да ја почувствувам во моментот сета гордост од ова признание – таа ќе настапи попосле – зашто побрзав, и не мислејќи да исфрлам како без душа: „Господине, уште не дојде мајсторот за чевлите“. – „Аа, се присети тој, ќе дојде утре“. Јас останав утешен и задоволен. Првпат тогаш узнав дека и поезијата, штом веќе човек нема посилено оружје, може да послужи за пробивање во животот.

На другиот поручек навистина дојде мајсторот, и јас и Бане слеговме да ни земе мера. Но мера за нови чевли ми зеде само мене, а на Банета му кажа дека неговите чевли ќе одат на поправка. „Како така, мене воспитачот ми рече дека треба да добијам нови“, – се побуни тој. „А мене пак ми рече вака“, одговори мајсторот. „Ајде, земај мера, ништо не те кошта, а јас ќе видам со нив“. Бане беше вцрвен и намрштен. Јас молчев и чувствував некаква кривица дека можеби заради мене, за кого се заложил, тој ги губи своите нови чевли. Сепак немаше зошто да бидам незадоволен. Чевлите ќе ми втасаа токму за велигденскиот распуст, а јас

веќе бев канет да гостувам тогаш кај Мико на село. Работата се сврши токму на време.

Но познато е какви непријатни последици може понекогаш да донесе одлагањето. Така стана и со мене, а крилицата за тоа ја носам само јас, зашто цел месец од ден на ден се ломев дали да се пријавам за тие чевли. Последицата беше од чисто срдечно естетство, па затоа, поради мојата тврдост, за другите и остана незабележана.

Во почетокот на летното полугодие ни дојде нова наставница по немски јазик, млада, тукушто завршила. Идеше в клас цврсто стегната во мазна црна кецела, особено светлата по обемот на колковите. Кога се движеше, како да ѝ крикаше по безброј зглопчиња целата снага.

Никој од учениците не криеше колку му ја разгорува таа младата фантазија. Криев само јас, но затоа во себе одгледував едно убаво, сладосногорко чувство, што се потсилуваше од нејзината појава. И кога Мико, со кого седев заедно во првата клупа, ќе почнеше да прави непријатни движења зад неа штом таа ќе помине меѓу клупите јас не ги обелував забите како другите ученици, ами страшно одвратна ми се чинеше таа постапка. Со целото свое држење јас сакав да ѝ покажам на младата наставница дека има и добри деца на овој свет и дека затоа не треба да се отчајува. Му се предадов сиот на нејзиниот предмет, францускиот го запоставив, и таа беше првата причина што попосле, на матура, бев еден од ретките што се определија да полагаат немски јазик.

Во своите мечтаења си замислував дека сè еден ден ќе добијам заслужена награда за своето благородство. Каква точно, не знаев ни самиот, но секако нешто што ќе ја оправда мерата на мојата љубов. И навистина јас придобивав веќе извесни знаци на наклоност од нејзина страна, доволни да се замислам како јунак на една убава сказна што си тече и си тече.

Младата наставница понекогаш ќе се загледаше преку прозорецот, од каде што насираа гранки и низ нив сино

небо, и како да се загубуваше сета отсутна за миг, – на усните ќе ѝ се јави една толку лека и толку занесена усмевка, што мене просто ме принудува да ја следам и внатрешно да учествувам во неа. Но еве таа ја врти главата и го пренесува својот поглед и својата усмевка на мене, ме опфаќа сиот да не знам просто што да правам дури се слизга тој поглед по мојата скромна појава. Најдобро би било и јас да ѝ се насмевнам, да ѝ покажам дека ја разбираам, но место тоа јас ги спуштам очите и – о ужас! – гледам дека место мене ѝ се смешка некој друг, и тоа е мојот десен чевел. Се смешка тој сосема поинаку отколку што би сакал јас, сосем независно од мојот чувствен живот, ѝ се смешка за своја сметка, шетретски и дури безобразно. Подзинал како дете што се зазјапало под маса.

Грчевито ја собирам ногата. Но веќе е доцна и дури неумесно. Можеби баш тоа непремислено движење ја потстакна неа да се засмее и, место да премине преку сето со молчење – како што би очекувал од неа – да ми рече пред целиот клас: „Ти треба да ги пратиш овие чевли в музеј“. Јас потстанувам, како што му прилега на ученик кога одговара, и велама само: „Сега ми се прават чевли“. – „Да, сега за Велигден ќе го потковам – дофрла Мико – и ќе го носам на село на пасење“. Целиот клас се смее, и јас се потсмевнувам, зашто е тоа сега најпаметно, а и зашто уште не сум заправо ни свесен колку тешки душевни самобичувања ми претстојат заради остриот спомен на овој миг.

Нема кого да кривам. Крив сум самиот јас. Зошто толку одлагав, зошто покажав таква нерешителност на карактерот и не ги барав порано тие чевли, на кои имав полно право? Да ги добиев вчера, да ги добиев макар денеска пред тргање на школо, јас ќе го предварев овој удар што не лесно се залечува, немаше печат на катадневна потсмешливост да се одбележи на оној убав лик што го носев во себе. Тој удар засекуваше преку една искрена љубов.

Чевлите ги добив, како што беше и предвидено, пред самиот велигденски распуст. Беа нови, светнати чевли, во

кои можеше да се види човек како во огледало. Без мана. Зар на нови чевли ќе им бара некој мана! Ме радуваше дека заедно со мене доби нови чевли и Бане. Тој успеал пак да го пресврти воспитачот и јас сега немаше зошто да се чувствувам виновен пред него. Можев слободно да тргнам на село кај Миќо и да се починам неколку дена.

Се качивме со Миќо без карти на возот што на велја сабота беше преполнет и се прошверцувавме до втората станица. Оттука до селото имаше да одиме уште доста пеши. Миќо ме запознаваше со месноста. Ене онде, под багремчињана – кажуваше тој – гледал некого со една жена. Тој беше нестрплив да ја види својата Гица, најубава девојка во селото, а мене ми вети дека таму ќе ми најде непременно љубовница, ако ништо друго – ќе ми нареди работа со некоја од своите братучеди. Миќо носеше долги панталони, беше некако неубаво издолжен, како глиста, и целата негова физика не влеваше многу верба во она што го прикажуваше, но јас – кусопанталонест – го гледав сепак со извесен респект. Каква ќе биде таа моја проектирана вистинска љубов, не можев да си претставам, или сосем сматно си претставував, но бев внатрешно уверен дека сепак тоа на село станува полесно и попростото отколку во градот. Пристигнавме кога веќе добро се смрачуваше.

Утрото на Велигден требаше да се уверам дека моите чевли сè уште не се симнати од дневниот ред. Мајка му на Миќо, кога ни принесе да се обуваме, забележи: „Се чудам, дете, како ти дале олку големи чевли, како гропчиња. Тие не се за твоите нозе, тие се правени како за некој поголем.“ – „Не, реков јас, добро ми стојат“. – „Пусто добро, не гледаш, Миќо има поголема нога од тебе, а чевлите му се помали од твоите. Туку кога не сте при татко и мајка, така ќе ви земаат мера“.

Овие зборови на старата сосем не ѝ требаа – што ја засегаа неа најпосле моите чевли? – а мене сепак ме онерасположија. Се спремав да одам со Миќо на средсело и сега

одеднаш треба таму да мислам дека чевлите ми стојат грдо, а тоа значи да не се чувствувам сигурен од самиот свој темел. Да, чевлите ми беа комотни, тоа го гледав и самиот, но тоа ми беше нешто сосем приемливо, не ми пречеше, па ми е непријатно дека на другите луѓе им паѓа в очи. Старата дури се лути на оние што ми земале мерка.

На средсело ги видов братучеди му на Миќо, но најмногу од сите ми се допадна Гица. Јас веднаш решив во себе, само ако можам, да му ја преотмам на Миќо, а на ниедна од другите ни око да не свртувам. Мојата љубов не можеше да се управи спрема секого, па макар колку тој да жедува, таа си бараше предмет достоин за својот занес и тоа беше нејзино свештено право, пред кое паѓаше секоја предрасуда.

Меѓутоа поминаа неколку дена, а никако не ми се удаде случај да пристапам кон остварувањето на својата намера. Впрочем, ми се чини дека и Миќо сè уште остануваше со желбата да ја сретне само еднаш насамо својата љубима, и тоа ми даде можност да го преценам колку тежи како противник, зашто веќе се уверував во тоа што си го помислував и порано, дека и неговата љубов е една убава перспектива.

По неколку дена братучеди му ја доведоа Гица во дворот кај Миќо. Сигурно имаше во тоа негов прст. Дворот беше како мала ливадичка и се спушташе зад куќата благо кон јазот. Јас и Миќо седевме на трева. Доаѓањето на девојките, поточно речено на Гица, зашто само таа на двајцата ни беше во умот, нè потстакна сосем природно кон натпревар, кој повеќе да се истакне, служејќи си еден за другиот како мерка за споредба.

Прво тоа одеше со зборови, но се чини дека и двајцата не се чувствувавме многу јаки во љубовната дијалектика, и затоа наскоро преминавме кон нешто понагледно, кон премерување на своите физички сили. Иако за глава покус од Миќо, јас бев спечен и жилав и знаев многу вешто да се

служам во борењето со сопки, та Миќо за час се најде испружен на земја. Гица и двете братучеди на Миќо го посматраа стоејќи понастрана призорот што се повторуваше, на мое лидување, уште неколку пати со истиот крај.

Миќо веќе вриеше, тој стана од земи, потскакнуваше на едната нога, а другата ја влечеше офкајќи и, лут, се спреми дури да намавне на мене, но сепак се здржа и се задоволи само со карање: „Будала! Не гледаш оти ме изгази со тие твои чевлишта. Гледајте колкави му се – им се сврти тој на девојките – и ајде човек да се бори, кога гази со нив како со копита“. Тој ги покажуваше злобно моите чевли што сега одеднаш испливуваа од тревата како чунови на езеро.

Што можев да правам? Дали можев да му одговорам на Миќо за една ваква смислена нискост? Да, тој ме удираше смислено во мојата Ахилова пета, во моите чевли, и јас можев само виновно да се усмевнувам, како да велама – оставете го, а самиот навистина почнував да чувствувам дека чевлите ми тежат. Се тешев малце со тоа што Гица носи опинчиња, малечки, подвиткани на врвот, и што можеби не се разбира многу во чевлите.

Кај Миќо дома немаа боја, не можев пак да си ги светнам чевлите, и забележав дека со нив станува некоја необична промена. Таа толку ме изненади, што ми остана само надежта дека нема да ја сети никој друг. Но се излагав. Промената ја забележа пак старата. Беше таа некако сожолително настроена спрема мене, не знам зошто, и ме гледаше како што се гледа сираче. – „Па твоиве чевли не биле нови“ – рече едно утро кога ми ги подаваше. – „Знам“, – одговорив кратко и ја погледнав така молбено, да не продолжува, да го остави разговорот за тоа. Но таа само што не запре, ами почна со некакво испитувачко задоволство да ги загалдува моите чевли, од сите страни, прво едниот па другиот. – „Еве, гледаш, ова ремче е од друга боја, од жолта кожа, еве и ова овде. Тие само биле светнати како нови.“ Јас потврдував со глава, молчев.

Да, јас бев прелаган. Целото мое суштество се свиваше од таа измама, јас колев страшна одмазда, но знаев дека таа ќе остане само во мене. Бев слаб.

Распустот се сврши и јас се вратив во интернатот. Штом го сретнав Банета, некаква остра интуиција, иако не можев да бидам сигурен, ми потскажа да го прашам: „А вие така – ми ги подметнавте твоите стари чевли!“ Но тоа го изговорив не со револт, не како оптужба; го изговорив со еден тон на итрец, што само се правел на будала, се преправал дека не гледа како сакаат да го насамарат другите, ги остава да чинат што намислиле, а в душа надмошно им се потсмева, и еве со презир го погледнува предметот за кој се плетеле замки – новите чевли на нозете од Банета.

Како што се гледа, овој тон и на Банета добро му дојде, зашто тој сигурно си помислуваше дека ќе биде непријатно да се откачува поинаку од мене, ако ми текне да правам сцена. Тој сега ми кажа дека не е крив и дека така наредил воспитачот, а нему му рекле да си ја гледа работата. И навистина, што беше тој крив? Зар тој по своја волја ми се противстави во борбата за чевлите? Не, тој дури сакаше да ми помогне и јас не можам да му го заборавам тоа. Една друга волја го поставила во положба, да паѓа и на него сенка од подлоста што е починета.

Во свеста ми се јавуваше руменликата глава на воспитачот, сè така самоуверено исправена пред мојот поглед, под знакот на онаа курзивна максима од гимназискиот лист, – а мене сурово ми се свиваше тупаницата и ми се чинеше дека стискам во неа нож. Јас не можев да разберам кому и зошто му било потребно сето тоа плетење на тајни конци зад мојот грб. Кому и зошто му било нужно да ги светнува оние стари чевли, крпени со разнобојни парчиња, за да побуди во мене илузија дека ми се даваат како нов велигденски подарок. Зар не можеле да ми ги дадат просто старите Баневи чевли, отворено, без никаква измама, и јас ќе ги примам, зашто морав да ги примам, и ќе ги носев како што

ги носам сега, но немаше да ја носам и оваа безмилосна навреда. Зар се плашеле од мене? А што им можев јас, што им можам сега!

Јас се одвлечкав полека во училната, се потпрев со рацете на колена и тажно ги гледав големите чевли на моите нозе, што влегоа во мојот живот како некои живи суштества, сведочејќи ми за студената пресметливост на светот што ќе го газам со нив.

ЉУБОВ

1.

Љубовта на стариот Соколе Кипро се зароди токму овде, пред Боцевата берберница, каде што тој дошетува и сега, рано, во ова септемвриско утро. Понеделник е, и тој знае дека берберницата не е отворена, Боце сигурно отишол со децата на тутун. Но друго нешто го води олку рано овде: денеска, по летниот распуст, пак се отвора гимназијата. Овој ден го чекаше Соколе нестрпливо цело лето.

Тој е одамна секидневен посетител на берберницата. Се врткаше тука особено во времето кога младите одат на школо и, околу пладне, кога се враќаат. Ќе седи тогаш на клупата под маслинките, се опрел со лакти на колена, ги прибира килибарните броеници, – старче со провиснати мустаки, наклапушено со паларија што се чини секогаш понова од алиштата што ги носи; ќе си седи и го задоволува својот навик да ја гледа убавината на тукушто подраснати девојчиња, цврсто стегнати во црни гимназиски кецели со бели околувратници. Не гледа тој смело и безобразно, не би си дозволил да се накашла ниту би потфрлил некој збор со кого било, макар со Боцета. Никој не можеше да сети ни дали гледа, ни што мисли, зашто беше потајна душа. Убавиот лик не го следеше тој со вртење глава, а го проследуваше, сè така загледан в земи, внатре во себе, дури не му се сталожи како неусетна издишка. Но макар од тоа понекогаш да го печеше во градите, сето тоа за него беше само една созерцателна игра, во која впечатокот се исцрпува целиот сам себеси и не остава видна трага.

Така беше дури не се вљуби еден ден. Неочекувано му се стори тоа, му се јави како нешто сосем неиспитано, – а

всушност сето си дојде наполно подготвено од она негово секидневно гледање. Можеше и да не се случи ништо особено, ќе си течеше и натаму сè без потрес, само да не го донесеше патот тоа девојче пред Боцевата берберница. Не верува Соколе дека во друга би се нашла таква сила да ја растревежи неговата душа.

Таа, Лила, беше чиновничка ќерка. Татко ѝ го преместија пролетоска од Србија во овој град. Има нешто особено привлечно во тие чиновнички деца, како да се растени во еден свет поубав од нашиов, нешто бело и сладосно топло, како што е бел, топол и мек лебот што го јадат чиновниците. Го возбудува тоа тутунарот и чаршијузлијата.

Таа се јави како во нарочно избран час. Да беше дошла зиме, кога и убоста е некако притеснета и скрита во себе, можеби немаше така да го порази Соколета уште од првиот поглед, ќе свикнеш тој постепено со нејзината појава како со нешто обично. Но таа помина пред Боцевата берберница во едно убаво пролетно утро, со ведро крената глава, и Соколе веднаш почувствува дека е свршено со мирното созерцавање и дека отсега ќе ја чека само неа.

Неговото стражарење пред берберницата доби сосем нова смисла. Тој отспрвин си мислеше дека барем за надворешниот свет нема да се измени ништо спрема поранешното. Сè ќе си остане негова тајна и мака. Само тој ќе знае дека сега внатре нешто му гори, му причинува често сладосни тревоги, но и го гони на луди помисли. Никој друг нема да го сети тоа. Но тој се лажеше, зашто не ги познаваше неумолимите закони на љубовта, иако знаеше дека уште премудри Соломон рекол: „Можеш ли да си туриш жар в пазува, а да не ти изгори кошулата?“ Тој требаше допрва на себе да сети дека вистинската љубов гони кон дело, и лага е дека е вистинска онаа љубов што ќе остане за сите скриена. Штом не е послан од срамотата, таа не е ни вистинска.

Ни безнадежноста не може да ја отклони љубовта од видлива пројава. Соколе не зајде со умот, да не ја гледа

безнадежноста на своето чувство. Тоа барем беше толку јасно, стига да се размисли поприбрано. Но исто така беше јасно дека не може да остане само на онаа секидневна потреба од исчекување. И кога го сфати веќе тоа, разумноста му налагаше да се задоволи со најмалото што може да го има. Така се зароди во него мислата да дојде до макар каква ситница што ѝ припаѓа на Лила, до некое нејзино крпче или тетратка или молив со којшто пишувала нејзината рака. Тоа е барем нешто достигну, а каква храна и каква утеха би можело да ѝ даде на неговата љубов!

Го држеше надежта дека може, кога мине пред Боцевата берберница, да ѝ испадне случајно нешто од чантата или од џепчето и тогаш тој сосем лесно и незабележано од никого ќе се здобие со една драгоценост. Неколку пати дури, поведен од таа надеж, тој одеше по девојчето до гимназијата, мрштејќи се и неволно кога требаше некого да поздравува, зашто баш во тој момент може таа да загуби нешто, а тој и да не забележи. Но попусто отидоа сите тие негови следења и тој требаше да заклучи дека нема ништо да му донесе случајот, ами треба да се дејствува смислено.

Тогаш му се наложи потребата од туѓа помош, зашто самиот не знаеше што да стори. Но да се довериш не е лесно. Изборот треба да се изврши внимателно, тој човек треба да биде таков што ќе знае да ја чува тајната и истовремено да може да му спомогне. Но ако веќе дошло до тоа да се земе ризикот што го носи секое доверување, тогаш треба од помагачот да се бара нешто повеќе, да не се испушта туку-така можеби единствениот случај, особено ако биде нужно и добро да се плати. Затоа Соколе реши сега да ја бара и да ја добие по некаков начин сликата на Лила. Му се чинеше дека е тоа нешто најмногу до кое може да достигне во својата љубов, да го има при себе барем отисокот на нејзиниот лик.

Таа намера го тераше да смислува најразлични начини како да ја оствари, но на сите патишта пак му се јавуваше

потребата од посредник. Меѓу другото му се јави мислата дека не би можело, барем засега, фотографијата да се замени со некаков цртеж. Не му дојде ова случајно, а поради тоа што во Боцевата берберница често навраќаше месниот уметник самоук Мишевски, носејќи го понекогаш важно под мишка и својот блок. Соколе започна еднаш со него разговор пооддалеку, за тоа дали би можел да му нацрта некого сосем верно. „Може – му рече уметникот – по фотографија или да ми стои да го цртам“. – „Ех ќе ти стои, како не!“ – заклучи незадоволно Соколе и се откажа од оваа неостварлива замисла. Тој и инаку ќе требаше многу да се ломи за да му се открие на овој човек со долго косиште – надворешност што не влева многу верба, – зашто тој, кога се подготвува на вакви постапки, има да мисли не само за себе, ами и за она девојче што го сака, и кое е должен да го чува од лош присмев.

Најпосле, по многу премислување, тој реши да ја побара помошта на Гога. Имаше некаква особена симпатија спрема тоа црно, весело и задорничаво момче. Гога работеше во поштата и инаку беше вонреден студент по право, еден од оние млади луѓе што, запазувајќи си го својот јазик и однесување, сепак можат да воспостават необично брзо и лесно контакт со луѓето од старото поколение, и тоа по еден шеговит начин, од кој не можеш да се лутиш. На старците што покрај Боцета се збираа во берберницата тој им беше најблизок меѓу младежта што се вртка тука, ги имаше тој нив како за другари, на кој не им е крив дека ги нашла несреќата да побелат. Соколе го засака особено за тоа што знаеше да се замеша во нивните расправања, кога толкуваа некое место од Светото Писание и гледаа да го сврзат со најновите тревожни настани. „Ајде кобници бре – им свикуваше тогаш Гога – уште не ви е јасен планот за кај сте? Јас ќе ви кажам и без библијата!“ Ако настанеше по тоа пречкање, тој знаеше да се врти како ѓавол. Така и со Сокола тој си го држеше овој начин, што сега несомнено олеснува да му се пристапи: тој нема на сето да погледа така

сериозно како што би сторил некој друг, изненадувајќи се можеби непријатно од необичната исповест, а и Соколе, барем во првиот момент, ќе може да ја претстави работата малку како на шега, како да е тоа некаква негова мимолетна бубица, а не длабока тревога.

Во таков тон и помина нивниот прв разговор.

– Ѓупче, – му рече Соколе, – ако сакаш да зобаш есе-носка грозје кај мене, да ми донесеш како знаеш слика од едно девојче.

Стариот се силеше да се смешка лукаво, но неговите бели мустаќи, провиснати како шилци, ја поклопуваа студено таа насмевка, и само малите очи му светеа со некоја барана веселост. Гога се изнасмеа добро, а кога чу за кое девојче се работи тој рече:

– Арно си го одбрал гулабот, само малку доцна, така ми се чини.

– Знам, – рече стариот. – Јас те прашам за сликата, ќе можеш ли да ми ја најдеш? Ако сакаш, ќе ти платам добро.

– И за тоа малку доцна си се сетил да ми кажеш, Соколе. Еве сега е јуни, гимназијата се распушта, а јас треба да одам в Белград на испити. Туку ајде ти, печи пајка, ќе ја добиеш сликата од мене, ако не сега, наесен.

– Заколни ми се сега за очите дека нема на никого да му кажеш за оваа работа.

– Е, е знаеш како вели третата или шестата божја заповест: не помјани всуе имја Бога твоего.

– Заколни ми се, – шепна грозно стариот.

Така Гога мораше да го запечати овој таен договор со клетва. Стариот по ова се смири, му падна некоја голема тежина од душата, и тој ноќта спиеше лесно како ретко порано. Таков оддив може да донесе само доверувањето. Тој беше задоволен со себе, зашто по еден убав и, како што му се чинеше, вешт начин, успеа да го направи првиот чекор кон делото што му го изискуваше неговата љубов.

Тој се излага само во едно: во тврдоста на клетвата што ја даваат младите. Зашто наскоро по тој договор сите постојани посетители на Боцевата берберница ја знаеја неговата тајна, иако тој не можеше веднаш да ја сети промената.

Можеби брзо по ова ќе проследуваа и некои пакосни веселости на негова сметка, зашто случајот самиот тераше да биде искористен, – но настапи школскиот распуст, девојчето замина во некој град во Србија, а Соколе само одвреме навреме ќе наминеше во берберницата, дека немаше сега зошто да иде. Тоа и го спаси од неизбежните шеги. Но тој би се согласил, се чини, повеќе да ги поднесува нив, само да се ослободи од оние страдања што му ги донесе разделбата. Како да ја изгуби неговиот живот единствената смисла со единствената возбуда.

Првите денови уште му излегуваше живо пред очи ликот на Лила, го вовлекуваше таа негова сила на претставување, му создаваше илузија на нејзиното присуство. Меѓутоа, со време бледнееја нејзините црти, се губеа во неопределена нејасност, како да ги брише блескавоста на ова летно сонце што го заморува неговиот поглед и ум. Тој не можеше на моменти, макар колку да се напрега, да замисли како изгледа таа, тој знаеше само дека ја сака. Таа љубов, лишена од својот извор, му легна сега како нешто тешко, нерадосно згрутчено во гради, што ниту ја соживува и обогатува, ниту пак ја дотепува душата, а останува како нејзино неменливо траење. Стариот сега беше сигурен како би живеел до крајот на својот живот само ако не се промени нешто, па макар малку да му олекне. Тој дури сега можеше да сети што би значело за него да ја има пред себе нејзината слика. Да ја имаше, оваа тешка зачмаеност, што го вклевштила и не го испушта, би се стопила како што се топи мразот напролет и тој би нашол утеха, ако не и тиха радост. Тој би бил тогаш барем донекаде заштитен од ударот на секоја неминовна разделба, и на последната.

Летото секој ден тој купуваше весници, што не беше негов обичај од порано. Една разонода му стана да ги бара

вестите од градот каде што беше појдена Лила. Ако имаше таква вест, ќе ја читаше со жедност, па макар да се работи за нешто што инаку никако не го интересува. Повеќе пати го оставаше весникот незадоволен, не дека не наоѓаше ништо да го пренесе во нејзина близост. Во почетокот на август, читаше Соколе, таму се приредувал соколски слет. Тоа го фрли во тревога. Му се чинеше дека од тоа произлегува голема опасност за неа, од која можеби не ќе знае да се зачува. Тој си замислуваше како го полнат нејзиниот град илјадници од оние млади распашани луѓе, што самозадоволно се покажуваат, убави и дрски, и дека некој ќе ја придобие неа, неопитната, ќе ја пропасти нејзината младост. На сликите од слетот, што ги донесуваше весникот, тој ја бараше неа да ја познае меѓу публиката, тој се напинаше да прочита од нив колкава напаст ја застрашува и премислуваше нели е најдобро да појде самиот до таму и да ја предупреди. Го влече едно чувство на родител да го стори тоа, да ја посветува дека не е злато сè што свети, да ѝ каже да се пази од оваа разуздана младеж, – тој треба да ѝ каже, зашто сегашниве родители се толку лекомислени и толку незагрижени за челада. Но со кое право да постапи така? Тој го нема тоа право. Останува на судбината да ѝ го повери своето девојче, својата ќерка.

Тоа лето го донесе почетокот на војната, Германците удрија на Полска. Луѓето се збираа навечер пред хотелот да слушаат радио. Ги фаќаше тревога, зашто не се знаеше колку брзо ќе се шири војната и нема ли утре-другиден да се префрли и наваму. Летувачите од Охрид и од Крушово, болесниците од бањите, се враќаа дома не чекајќи да им изминат трите недели. И стариот Соколе се штуткаше по цел ден стемнет и замислен. Но тој не стравуваше за живот и имот, него го мачеше мислата, што на моменти се претвораше скоро во извесност, дека војната ќе ги пресече патиштата меѓу него и неговото девојче, и дека никогаш веќе нема да го види.

Затоа тој така жедно го чекаше овој септемврски ден кога се отвора гимназијата, и еве го сега рано кај се шетка

горе-долу покрај Боцевата берберница. Тука е најзгодно местото да ја види, мирно е местото, уличката одвај се провира покрај рекчето, тука таа минеше секиден пролетоска со својата другарка.

Убаво е ова септемвриско утро. Ноќеска врнеше. Рекчето довлекло нов песок, мазновлажен. Понекаде под него се покажува скршено гранче од врба. Лисјата се одвај зажолтени. Соколе се шета и гледа. Има некаква надворешна промена во него – не ги носи веќе броениците и мустаќите малку ги поткастрил. Но еве минат ученици, кој сам, кој двајца или во група. Веќе е осум саатот, а неа ја нема. Дали се вратила? Да не останала таму да учи?

Во девет Соколе е пред гимназиската ограда. Учениците се пуштени на одмор, дворот е шарен и жив. Тој гледа дури не се сврши одморот, како да го занима таа живост, но неа ја нема. Тој пак прошетува низ чаршија, се напива една газоза на кафето кај Славета, се упатува за дома, малку – како и секогаш – се задржува пред фотографскиот излог на Сотка, пред да сврти во своето сокаче и пак се враќа назад. На одморите во десет и единаесет пак не може да ја види. Каде се сторило девојчево? Свршен е петтиот час, и тој стои пред гимназиската врата. Постојува малку, колебајќи се, и откога излегуваат професорите, па си оди дома.

Дома Спасија, жена му, го спремила веќе ручекот. Сами се со неа. Имаат еден син, судија, со служба е дури во Преко. Имаат лозје, дуќан даден под кирија, синот им праќа по некоја пара, добро живеат. Соколе во Турско учеше до трети клас во Солун, после ја напушти школата и работеше како бакал. Сега е стар за работа. Беше едно време и псалт во главната црква, но се повлече, не можејќи да го поднесува судирањето на суетите, што постои и во тоа звање.

2.

Средата поручек Боцевата берберница е живната. Пред вратата ја опчекориле клупата и играат шах слепиот

Саве и син му на Боцета, Миланче. Саве си носи нарочна табла за слепи, на која црните полиња се направени пониски, а фигурите се качат. Секој час неговите прсти ја прошаруваат нежно таблата, разузнавајќи ја позицијата што се менува. Притоа тој секогаш си свирка некаква своја мелодија.

Внатре седат три-четворица старци, другари на Боцета, на кои старава берберница им е нешто како дискусионен клуб. Берберницата е најстара во градот; пред да ја отвори Боце, берберската работа се вршела на сокак – муштериите седнувале на самар и сами си го држеле ваганот со вода. Оттогаш е останата пословицата: „Не мини кај што се бричи кадија, оти ќе ти го дадат да го држиш ваганот.“ Оваа берберница, со изгниено душеме под кое наместа се гледа песокот, со испукан таван откај што се подаваат трските од лепенката, претставува една преживелица од старото време, заедно со овие неколку души што се збираат тука како бродолумници, потсетувајќи се на начинот на својата младост и трудејќи се да го поддржуваат колку што можат.

Како случајно зачувани драги предмети, од цел еден потонат имот, на пенцерето од берберницата стојат неизменично две црковни книги. Часословот е веќе сосем неупотреблив, мувлата ги зафатила и внатрешните листови; но затоа Светото Писание уште не си ја дослугало својата работа, иако се негде-годе дрпнати листови за бришење на бричот. Како заборавени од секого си стоеја тие две книги на черчето, оставени да си зборуваат, ако можат, сами со себе. Само понекогаш кога немаше работа, Боце ќе ги навреше очилата на нос и се обидуваше да прочита по некоја страницка. Но откако се смеша времево, и особено откако изби војната во Европа, старата книга почна да придобива сè поважна улога во берберницава, како да чекала стрпливо само за тоа да се најде во ваков зол час. Боцевите другари се збираат да се поразговараат за настаните, што со секој ден напираат сè понови и потревожни, и се мачат да ги подведат најновите известија под боговдохновените предвидувања на Откровение Јоаново, да узнаат по тие знаци на

кое место се наоѓаме по патот на апокалипсата. Главниот збор го држат во тие расправи Соколе и Боце; Соколе како поучен, а Боце по својата природна склоност да противречи, потсилена уште од улогата на домаќин.

– Што ми расправаш за Евреите, – и сега се лути Боце, – за нив е овде јасно кажано, за оние стоичетириесет илјади, помазани од Господа. Кажи ми ти кај кој ангел сме, која труба ни труби сега?

– Јас велама петтата, – одговора Соколе.

– Петтата, шипинки!

Сега и Соколе се вгорештува:

– Гледај овде, – го превртува тој листот на книгата што ја држи Боце на колена. – Гледај што пишува: „И петтиот ангел затруби... и од чадот излегоа скакулци на земјата, и им се даде власт, како што и чкрапјите имаат власт на земјата. И скакулците беа како коњи спремни за бој; и на главите нивни како круни од злато, и лицата нивни како лица човечки.“

Влегува муштерија, некој брадосан селанец, што нашол најпосле време да се обричи откако помина жетвата и вршењето.

– Миланче, – вика Боце, – ела избричи го човеков!

Миланче ги остава полека земените фигури од скутот на клупа и влегува внатре. Саве се прибира, престанува да свирка, шари брзо со прстите по таблата, како да сака сосем да ја искористи оваа пауза за да го урне противникот.

– Е, па кои ти се скакулците? – му се свртува иронично Боце на Соколета.

– Германците, кој! Не ги виде во првата војна со каква форма беа, зелени, и очите им се токму како на скакулцине. Еве ги и сега како скакулци се нафрлија да пуштат земји.

– Арно погоди за првата војна, – вели Боце. – Тогаш беа скакулците.

– А овде, а овде, – покажува победнички со прстот Соколе. – Читај: „И имаа оклопи како оклопи железни, и гласот на крилата нивни беше како глас на коли кога многу коњи трчаат на бој“. Не гледаш оти овде се зборува за аеропланите? Кај имаше тогаш аероплани да се бијат?

Боце превртува еден лист понатаму, поблиску до пропаста на светов, без да му дава некое внимание на неговото докажување. Тој е полн и црвен во лицето, страда од притисок но не може да се откаже од чашето, – се подистава малку со главата наназад, зашто е далноглед и не му помагаат многу ни очилата, а и книгата ја истава со левата рака и ја гледа некако искосо. Над очите му се набрале бели веѓи како две грмчиња, вака – тој личи на пророк што е готов да го изрече пресудниот збор.

– Милан, ти отиде кралицата, бог да ја прости, – се јавува однадвор гласно Саве и пак почнува да свирка.

– Доста бре ти таму, – се лути Боце дека го прекина баш во еден миг на најубедлива тржественост. – Слушај сега, му вели на Соколета, – „И застанав на песокот морски и видов сверка кај излегува од морето, која имаше седум глави, и рогови десет, и на роговите нејзини десет круни, а на главите нејзини имиња хулни... И ѝ беше дадено да се бие со светите, и да ги победи, и ѝ би дадена власт над секое колено и народ и јазик и племе. Кој има уво нека чуе!“ Кај си на Велес, Соколе! – извикува Боце и гледа победнички наоколу. – Кај седмиот ангел сме, брате, – придава тој како смекнато. – Пред Судот Страшен. И ти имаш уши да чуеш, и знаеш поарно од мене, не ти се умира, таму е работата!

Дури старците уште се расправаат, надвор некој се приближува на прсти зад Савета и полека му дига една фигура. Саве веднаш го сеќава и прави движење со раката да го фати, но оној веќе се иставил.

Саве пипа по таблата, установува која фигура му е земена и вели ладно:

– А, баш ми е гајле, си ми го зел топот, еве има друг топ надвор, ќе го наместам него.

– А бе за слепци ли е шахот? – се смее Гога и го тупнува Савета леко со фигурата по теме.

Но во истиот момент неговото внимание го привлекува нешто друго, тој го заборава Савета и провлечува со многузначителен глас:

– Соколе, гулабот!

Соколета како да го прободe самиот седми ангел со огнениот мечовиден јазик право в срце. Но некаква сила пак го крена и тој се зашантра, црвенејќи во одењето, накај вратата од берберницата. Пред врата го чека Гога и го прегрна како мил другар преку рамо.

– Се пушти соколот по гулабот, – рече некој внатре и настана смеа. Но Соколе не слушаше.

Од другата страна на рекчето минеше Лила со својата другарка. Направила нов фустан, без ракава и одгрлен, сета е како пеперуга. Нешто негодува во Соколета дека е таа така слободна. Но тоа е само моментно чувство, зашто сè заглушува она негово срце што бие и шуми.

– Го познавам братучед ѝ на другана, – му вели поверливо Гога. – Од него ќе ја добиеме сликата. Биди утречер овде.

Соколе не може да зборне, му потврдува само со глава. Тој се ослободува од прегработ на Гога, тешки му се неговите раце, и пак влегува полека внатре.

Што му требаше да се препира со Боцета за свештени работи? Сега тој ја оставил библијата на неговиот стол и го пречекува со сурови зборови:

– Евангелието треба да го читаш ти, евангелието! Она место кај што спасителот вели: поарно да си го ископаш окото, отколку да погледаш жена со лоша мисла.

Соколе се свиткува на столот, погледува загубено наоколу – сите знаат, но тој треба сепак нешто да одговори:

– Не си при себе денеска, – му вели на Боцета.

– А ти правиш на старос магарос, – забележува Боце меко, како да му се смилит.

Соколе ги превртува сосем несвесно листовите од книгата и нешто мемоли во себе. Тој се прави како ништо да не го засега, а всушност сака да го заборават, да не се креваат на него нивните очи. Тој секава и знае: еве дојде таа – осудата. Дојде присмевет како нејзин придружник. Има право Боце кога вели дека седмиот ангел труби, самиот тоа го чувствуваше, но зошто нејќеше да ѝ погледа на вистината в очи – од некаква жалост, не за себе.

Нешто сепак го успокојува Соколета. Лажна е осудата и не мисли тој грешно. Осудата ја создаваат луѓето, зашто тој излезе пред нив како гол. Не е неговата љубов плод на мршата, од која произлегува секој грев. Плотската љубов е останата зад него во животот, мртва. Сега Соколе гледа дека не сака телото, ами душата е таа што сака, и ако душата не нашла љубов во животот, ќе запилкува за неа како орле за вода над пустине карпи, дури не ја најде својата гроба. Голема е оваа книга што ја листа тој несвесно. Не е само она место во неа што го посочи Боце, има и други што ја кажуваат осудата. Има такви зборови во неа од кои човек вивнува од срам. Но кој ја дочитал сета од крај в крај? И ако ја дочитал, кој е тој да памети на средината сè што се рекло во почетокот, и на крајот – сè што пишува во средината? Затоа е Соколе сигурен дека има во неа едно скришно место што ја оправдува неговата љубов.

3.

На другиот ден Гога дојде пред берберницата заедно со Крстета, студент по филозофија, на кого му вети дека ќе му покаже еден занимлив човечец. Соколе веќе седеше на

крупата под маслинките. Иако сношти преживеа чувствителен удар, тој не заборави што му порача неговиот посредник. Крсте всушност не му беше непознат на Соколета. И тој беше доста редовен посетител на Боцевата берберница, но еден од оние што со ништо посебно не се истакнуваа, не го привлекуваа вниманието на другите. Повлечен, тој се задоволуваше со тоа да посматра како играат шах или да го слуша разговорот на старите, без да се замеша со некој збор, како што правеше Гога. Така и се случи што Соколе со него досега воопшто да нема зборнато, иако се поздравуваа в чаршија.

– Соколе, – рече Гога, – машково ѝ е братучед на другарка ѝ. Тие двете идат кај него дома. Ако не ти ја сврши тој работата со сликата, не може никој друг. Тој е мој човек, молчи како гроб, можеш да му кажеш сè што сакаш.

Гога ги остави двајцата да си разговараат, а самиот влезе в берберница да се бричи.

– Ќе можеш ли да ми најдеш нејзина слика? – праша Соколе тихо, а погледот му се управи молезливо на момчето.

– Не знам, треба да видам, – рече Крсте, – и придаде со подруг глас: – Треба да знам зошто ти е.

– Зошто ми е? – се усмевна Соколе, но веднаш како да се уплаши да не излезе тоа негово усмевнување како нешто неарно, да не се сети нешто долно во него. Тој нејќеше да падне таква сенка на неговото чувство, а освен тоа сега му се чинеше – можеби со право – дека ова момче ќе може да го загрее за себе само ако успее да му ја претстави својата потреба како една заповест од животот. Не беше овој како Гога, стариот веднаш го прецени тоа, кај него треба да се побуди разбирање. Стариот мора да дејствува, да придобива, зашто сега е можеби најблиску до својата цел.

– Слушај, синко, – рече Соколе, – да ти кажам малку од мојата историја. Кога бевме деца, нè ранеа со сол-пипер, нè облекуваа во шајачно. Во Солун сум гледал малку како се носи светот и како живее. Отаде ме зедоа, ме кладоа во една бакалница, во чаршијава. Млад колку тебе, да знаев

што е жена, да знаев што било љубов – не. После ме проже- нија и сè помина. Туку не поминало. Ова ми е сега како едно наказание дека сум немал младост. Ако можеш да разбе- реш, доста ти се овие зборови, а ако не можеш, што дека ќе ти кажувам и цел ден.

На Крстета му е неугодно да распрашува повеќе за туѓите скривности. Тој е еден од оние луѓе, што немајќи смелост да се доверува, нема смелост ни да ги гледа направо туѓите судбини. Затоа, со израз што покажува полно разби- рање, тој оди на друга, иако приближна тема.

– Има необични случки, – вели тој. – Денеска читав една книга, се опишува животот во Кина. Таму има едно девојче што се плаши од грубоста на младите луѓе и затоа засакува стар човек. Се случува, вели, понекогаш вишните двапати да цутат, и има нешто многу убаво во тоа цутење, но и многу жалосно.

– Донеси ми ја таа книга да ја прочитам, – вели ста- риот. – Донеси ми ја заедно со сликата. Мене ми е доста тоа.

Крсте го погледнува стариот, а после мисли. Денеска се запозна со Лила. Тој читаше лежејќи на кревет во своето мало сопче, кога братучеда му ја доведе. Уште кога ги виде во дворот, тој се постара да си ја придаде онаа студентска важност, донекаде таинственост на позивот, што толку им импонира на гимназијалките. Но таа не влезе кај него зад братучеда му, како што очекуваше, таа влезе прва и му се исправи убава и насмеана, така што тој се најде смешен во својата прва намера, мал и збунет пред неа.

– Вие сте биле Крсте, – рече таа. – Често зборуваме за вас.

Колку отворена и смела младост имаше во неа! Неза- боравна младост. Да почувствува човек силна потреба да ја овековечи, не за себе ами за животот, зашто кој доживеал едно такво среќавање со неа, нема да ја заборава, само ќе жали дека одминала. И стариов сака да доживее едно такво среќавање, макар со нејзината слика. Таквата младост –

чувствува Крсте – треба да се опева, можеби во неа е изворот на секоја најубава песна.

4.

Саботата е пазарен ден. Спасија го прати Соколета да ѝ купи пиперки за сушење. Се поумори шетајќи низ раздвижената чаршија, каде што човек на секој чекор може да се бунне со некој зазјанан селанец. По ручекот почина малку во двор, а тргна после за на лозје. Треба да се врати пред мракот, зашто се канети на свадба.

Лозјето му се наоѓа меѓу најгорните, под самата планина. Оддалеку се црвенеат цреповите на куќарчето, направено среде лозје. Соколе го зема полека нагорништето. Начесто застанува да здивне и се свртува накај градот. Пладнето го покрило со бледо трепетење, над кое се извишува само белиот саат; по патиштата по полето се крева прав од пазарциите што се враќаат.

Добро задишен и спотнат тој се најде најпосле пред вратничето од лозјето. Пред да отвори, го слече палтото и седна на лединката. Земјата е топла, пријатно ветре проверјува овде. Соколе ја брише потта со шамивче.

Во лозјето, по стар навик, прошета прво околу, да види да не прерипнал некој преку жицата да краде. На долниот крај пак му влегле, се гледаат изронети зрна и стапалки. „Да му се исушат тие нозе“, помислува Соколе. Душата му се лути на полјакот, дека не чува како што треба, иако се знаат, комшии се дури, и толку пати го частел со ракија и редовно му дава грозје да им носи на децата.

Соколе редува да побрза со грозјebraњето, веќе сме кај Богоројца, скубнува негде-годе по некое зрнце – зрело е, слачно, би можело уште малку да дрочи, но што вреди кога арамии го берат.

Во лозјето тој си има свое место за седење, под крувчето. Жал му беше да го сече тоа крувче, иако им држеше

сенка на околните лози. Тој седнува свртен со погледот накај полето, со грбот се опира на крувчето. Пријатно му е од топлината на земјата и на стеблото. Околу него е послано од круши – некои се јарко жолти, некои веќе гнијат. Врви мравјата работа околу нив. Лозјето се спушта благо надолу, и ако гледа подолго човек по вршките на лозите, му се чини како едно зелено мирнозаталасано море да го дели од полето и од градот. Долго гледа така Соколе и му се чини дека никогаш не би му се здодеало да гледа.

Оеднаш тој слуша шушкот во лозјето над себе и како одење од човек. Дури сега му текна дека го остави вратничето отворено. Се поткрена малце на колена, да може да види без да го сетат него. Таа! – примре Соколе и се спушти на земи. Не е можно да го лажат очите. Таа одеше претпазливо и разгледуваше горе-долу по лозјето, како да бара некого. Го носеше оној жолт, разгрлен фустан, без ракави. Зошто ли дошла дури овде, во неговото лозје, и тоа сама? Оеднаш му се јавува објаснението: тој слушал дека некои млади се ставувале по лозјата, имало дури случај да ги фатат. Таков е сега светот. Соколе ја сфати суровоста на овој миг, кога треба да ја испита во најнеобична мерка вистината, која и инаку ја знае. Најарно да молчи овде, да се притаи дури не си излезат, инаку како би можел да ја навреди неа, да ја избрка ли, да ја скара, да ѝ се развика?

– Еј, – викнува таа тихо отстрана и оеднаш излегува на чистинката пред него.

„Овде им било и ним местото“, – помислува Соколе и ја погледнува како пропаднат в земи, стопати колнејќи се во себе зошто се нашол овде и молејќи ја, не знае зошто, тој неа да му се смилува, како да крнала секира над неговата глава.

Но зошто е таа толку мирна, ни да се изненади, ни да се вцрви, а уште кротко му се осмевнува.

– Те барам низ цело лозје, – вели таа, – а ти си се скрил.

– Што сакаш? – зборнува Соколе, одеднаш свестен, можеби од изненадата колку брзо се снаоѓа таа во ова небрано лозје.

– Да наберам грозје.

– Скини си, – ѝ вели тој и покажува со рака.

– Не, јас сакам да берам заедно со тебе.

Таа не чека, му приоѓа и му ја зема раката. Соколе се покорува како мало дете, сака да биде свој, а не може, има некаква безмислосна власт во оваа мала бела рака, што така меко го допира. Тој не може веќе ни да се праша од каде олкава дрскост кај едно толку младо девојче, такво однесување спрема непознат човек.

Минат неколку чекори, а таа сè го гледа и му се смешка, така што и тој мора малце да ѝ се насмевне, чувствувајќи по нешто дека така треба.

Таа го задржува.

– Колку е убаво овде, – му вели и покажува со раката широко на лозјата и на полето што се шири долу.

Соколе чувствува како се припива таа до него, па ја спушта својата глава на неговото рамо и гледа сè така во пределот, сега не се смешка а е замислена. Нејзината црна коса така слатко го допира, што тој се сетува за убавината на второто цутење на вишните. Но баш таа мисла го свестува, и му станува јасно: ова го имаат скроено Гога и неговиот другар, ја наговориле да се нашегуваат страшно со него. А тие сега го гледаат зад грб и паѓаат од смеа.

Но сепак тој не може да се сврти во истиот миг, не може да се ослободи од нејзината душа. А кога се свртува, тој гледа дека на меѓата над лозјето стои полјакот, лукаво се смешка и ја ниша главата.

– Тоа не е ништо, – промрморува Соколе и сака да се ослободи од неа.

Тие зборови му значат дека ништо немало ниту може да има меѓу оваа девојка и него, сето ова е една измамна слу-

чајност, и нема полјакот зошто да се смешка така и да расправа после по комшилукот и по чаршијата.

– Тоа е сè, – му вели таа и ја стиснува силно неговата рака и уште повеќе се припива до неговото рамо, така што тој пак се заборава.

Но мислата на овие нејзини зборови Соколе треба да ја сфаќа веќе буден, зашто таа му мина во тој миг како проѕирна измаглица меѓу лозите, тој сега ги гледа пред себе само мирните зелени лози и гледа дека сето ова што го доживеа било само сон.

Соколе останува уште долго неподвижен така како што беше задремал, како да нејќе да ги отресе од себе последните мрвки од сонот. Криво му е сега дека сомнението му ги загорчи најубавите мигови што можеше да ги преживее. Зошто тоа горко сомнение влезе дури во неговиот сон, да си мисли дека ни во сонот не може да се сретне со неа?

Веќе фаќа приквечерина. Треба да си оди. Соколе слегува полека по патчето кон градот. „Тоа е сè!“ си повторува во себе. Тоа имаше двојно значење. Едното значење беше дека не се верни оние зборови што ги изговори тој во стравот, а дека е верно оти нив ги сврзува најчиста љубов. Другото значење беше дека нема што повеќе тој да чека од таа љубов, тоа е сè, тоа е крајното, најубавото и единственото што му го дава таа.

Соколе слегува по патчето, жален и радосен едновремено. Сонцето е на заод, бело облаче го прекрило. Сето поле е во чудесна светлина. Далечниот Пелистер одвај се оцртува, нежно, бледолилав, крушовските планини, таму кај што заоѓа сонцето, ги прекрива просто една трепетна виолетна завеса, сенките наваму стануваат сè поизразити и позатворени, се гледа секое прозорче во градот, во кој се издига на безбројно места темното зеленило на тополите. И каменот дури го дише овој чудесен септемврски воздух, што си го предаваат дните со невозмутима и блага јаснина.

5.

Вечерта на свадбата Соколе се напи малку повеќе вино одошто си ја знаеше мерата. Беше живнат. Околу десет саатот се враќаа со Спасија дома. Минејќи покрај фотографскиот излог на Сотка, осветлен од една сијалица внатре, тој го погледна по свој стар навик. Нешто го штрекна дури в срце: внатре, на самата средина, беше изложена сликата на Лила. Несвесно Соколе се побара по џебовите за очилата, да види подобро, но веднаш се сети со кого е и тргна напред. Спасија ја виде неговата забуна, но не разбра одошто е.

– Тебе, море човеку, – му рече таа, – како да не те носат нозете.

Но Соколе не ѝ одговори. Пред неговите очи трепетеше во сјајот на електричната светилка ликот на девојчето. Таа се смешкаше мило на сликата, а црната коса ѝ паѓаше тешко на обете рамена.

Куката од Соколета е одма тука, во првото сокаче. Кога си дојдоа, жена му влезе внатре да пригудува за спиење, а тој остана во дворот. Не може уште да си ја смири возбудата. Најпосле му е на доват таа слика што толку ја бара и што му ја постави неговата љубов како опиплива цел, за да не се повтори уште еднаш она чувство на глува тежина од летоска. Сликарите се отворени и во недела претпладне, – се сетува Соколе. Утре рано ќе појде кај Сотка и ќе го моли да му ја продаде сликата, па колку сака нека му наплати. Но мислата го свртува на друго: Сотка ѝ е внуче на Спасија, близок род се, како ќе му објаснува зошто му е нужна сликата, нели секоја лага ќе биде плитка и жалосна, и тој само ќе се изложи на подбив пред него, ако не и на опасност да разбере прва жена му сето тоа. А што ѝ чини нејзе да му јави на синот? Соколе се потресува од таа помисла. Останува единствено да прати некој друг, мора утре рано да го бара Гога, да му ја сврши таа работа како за себе.

Соколе се запира на тоа решение и оди да ја заклучи портата. Како нарочно, таа останала малку подотворена. „Да претрчам еден час, да ја видам поубаво сликата“ – си помислува Соколе. „Еве каде е“. И нозете веќе го носат скоро бешумно по сокачето. Сè е темно и позаспано, само излогот на Сотка плиска на земи преку улица жолта светлина.

Соколе застанува пред излогот како случаен минувач, со рацете одзади. Но срцето му бие тешко и му тера оган в образи и в очи. Се испулува на двете страни. Сам е. Не, не е сам, тој стои лице в лице со неа, и таа му се смешка како да ѝ трепетат живи усните. „Соколе, земи ме бегалка – како да му вели таа – сега веднаш, зашто утре ќе биде доцна“.

Соколе се наведува и позема нешто, како да се колеба за дел од секундата, но раката намавнува и каменот чукнува по џамот. Ударот е сосем несмел и стаклото само напрснува. Вториот пат скршената срча сингара, како со некој писклив кикот, по сета улица. Соколе брзо ја спржува раката в џамлак, ја граба сликата, ја пика в пазува и просто бега. Му се чини дека светна електрика на еден прозорец кај Сотка, прозорецот се отвори и некој вика „држете го“. Но тој е веќе во своето сокаче, еве влегува во портата, ја заклучува како без душа, ја опира со грб и премрува наслушувајќи. Но никој не трча ниту вика, сè е мирно и заспано како пред малку. Дури ни Спасија не сетила дека излегол. Соколе се довлечкува под лозницата, седнува тука на столче, и збива, и збива. По малку, дојден на себеси, тој се накашлува како што прави секој домаќин во својот двор.

Спасија го вика да си легне, што прави уште надвор. „Не, – ѝ одговара тој, – јас ќе си постелам овде под лозницава.“ – „Што е, да видел господ, да правиш нешто што не си правел!“ – се кара таа. – „Така“, – одговара кратко и решено Соколе и самиот оди, го пренесува јастакот и покривачот и постила во дворот. Ги собува само чевлите, и легнува така, облечен.

Раката му оди в пазува, ја напипува сликата, таа е мазна под прстите и Соколе долго ја мазни, ја милува. Тој

милува една убава лика, таа што го допре во сонот, та уште да ја чувствува чудната горештина на тој образ. Како да е вторпат Соколе во својот живот младоженец. Но не е оваа ноќ како првата што ја помина со Спасија и за која му е сега срамотно да мисли. Тогаш се женеше неговата мрша, а сега се жени неговата душа, цел век жедна за љубов. Меѓу лисјето на лозницата сега му светкаат радосни ѕвезди над неговото ложе. Усните безгласно му шепотат милосни зборови, за кои ни самиот не знаеше дека ги таи. Ќе завене малку Соколе и пак се разбудува, и сè си тече тоа изворче од милозливост, а на јасното септемврско небо, кога да се разбуди, сè подруги ѕвезди се наднесуваат над него, како да сакаат сите да стигнат на ова ноќно празненство и да пеат тихо – „уневести сја“.

Неколку пати ја вадеше Соколе сликата од пазува, но месечина нема, а светлоста на ѕвездите е слаба, тој не може да ја разгледа и ја враќа пак назад. Не може да се отме од некое гордо чувство дека сам дојде до овој мил предмет, за кој мислеше дека никогаш нема да го добие без туѓа помош и смилување.

Утрото првпат Соколе не оди в црква, ја испраќа Спасија, сака да остане сосем сам.

Кога излезе таа, тој се затвора во соба, ги клава очилата и ја вади полека сликата од пазува. Погледнува: тоа не е Лила. Тоа е некое девојче што никако не личи на неа. Раката сама му се спушта долу. Но во следниот миг таа жестоко се збира, тој ја тутка, ја парчосува сликата, а лицето му го искривува неубава насмевка.

6.

По неколку дена се разбра дека Лила се свршила за некој доктор од нејзиниот град. Таа се испиша од гимназијата. Докторот дојде да ја зема. Прошетаа една вечер по корзото. Тој беше убав, висок и сериозен триесетгодишен маж. Лила го држеше под рака и се смееше среќно. Свад-

бата стана веднаш и тие си заминаа за да не се вратат веќе никогаш во овој град. Освен Соколета Кипра, оваа разделба ја почувствува горко уште еден човек, тоа беше Крсте, студентот по филозофија. Тој излегуваше сека приквечер сам на прошетка и полека, полека зафаќаше дури далеку в поле. Грозјебрањето беше во ек. Уште стоеја јасните дни. Тоа е септември, месецот кога земјата се проштава од плодовите, јасен, а оваа година толку тревожен.

ЗАКЛАНО КРУВЧЕ

Застарениот студент и застарениот ерген Стојан Пискулиев тргна есента 1942 година во Софија да го продолжи учењето. Тој беше загазил веќе во втората деценија од своите агрономски студии што почнаа уште пред шестојануарската диктатура, а сега навлегоа во бурното време на Втората светска војна и се преместија во друга престолнина. Пробелените ретки коси на неговата глава го одбележуваат тој долг пат изминат во служба на науката. Со Пискулиева тргаше и неговото крштениче Орде Годивец, повеќе за да се засолне на посигурно место.

Има кај нас некои обичаи што сами по себе не се лоши, ниту некој помислува дека не чинат, а сепак од нив може понекогаш да произлезе незгода. Таков е обичајот да може и дете да биде нунко, па макар често пати да е нужно две жени од едната и другата страна да му го придржуваат кумчето дури попот пее над него молитви, зашто инаку сигурно би му се паднало од раце на плочите од црковната паперта. И Пискулиев, кога го крсти Ордата, беше уште детиште, а еве доживува да се рече дека скржетото што го држел в раце над кршталникот, над кое тревливел невешто по попот „крешчаецсја раб божји Јордан“, – сега го привта-сало, а можеби ќе го остави кумот и зад себе.

Но не беше сега тоа многу важно. На Пискулиев повеќе му тежеше што со ова свое крштениче си зема уште една грижа на својата и инаку мачна глава. Мајка му на Ордата, останата вдовица со тоа единствено дете, дојде кај него и му се припрати со молби и заколнувања: „Златен нунко, ти ќе ми го водиш детено во Софија. Ти ќе ми го гледаш таму, да не се смеша во пуста политика, да ми го

изедат, пщине. На кого да се надевам, со кого да се величам јас сирота: еден ти и господ!“

Ги слушаше Пискулиев овие жаловити зборови, ја подисправаше некако својата мршава, извиена снага, со клапнати рамена, како да сакаше со тоа да ѝ ја поткрепи верата во себе на таа сирота жена, и најпосле одговори како што го учеше неговата смерна и блага душа: „Не бери гајле, тетко Спасие, ти само учи го да гледа што правам јас, јас сум ги минал тие патишта“. Така велеше тој, иако не му беше лесно да прима внатрешна одговорност за едно дечиште што којзнае како мисли и како слага.

По патот, и првите два-три дена во Софија, дури бараа кај да се сместат, Орце Годивец, со кого Пискулиев како човек од постарата генерација немал никаков допир речиси од оној ден на крштењето, се покажа мирно и здржано момче и ги освои симпатиите на својот кум. Пискулиев немаше потреба, како постар и попечен, да зема извесна дистанција спрема момчето, ниту можеше да го стори тоа. Спротивно на надворешниот свој изглед, во душата Пискулиев малку се беше изменил од своите матурантски денови, па тоа и овозможи да се создаде меѓу двајцата контакт на врсници. Од другата страна крштеничето насети веднаш дека под белите коси на кумот се крие наивна детинска душа. Заправо погрешно би било да се рече – се крие, зашто таа толку видливо се покажуваше! Тоа несоодветство просто го гонеше секого на насмешливост, груба или добродушна, зависно од карактерот на човекот. Не можеше ни Орде да устои пред тоа чувство, но добродушноста на неговиот потсмешлив однос, што почнуваше да се јавува, беше несомнено потсилена и од онаа врска на кумство што ги сврзува двајцата.

Неколку дена тие ги крстосуваа улиците на градот, барајќи стан. Почнаа од центарот и зафаќаа сè подалеку и подалеку накај периферијата. Орде Годивец го оставаше почитително својот кум од десната страна, а овој врвеше

полека, нога за нога, мршав и височок, со малце повиен врат и една така блага, сепростувачка усмевка на лицето, како да е некој нов Исус, што веќе многу години влече невидлив крст по бескрајна Голгота и од тоа му се повиени рамениците. Тој, иако му се паѓаше некаква улога на предводник и закрилник, не чекаше долго да му ја предаде иницијативата на Ордета, и да се пушти да биде воден од своето крштениче, на кое и без тоа му домашне да го гледа како се тутка и како одвај прозборува по некој збор, со загубен глас, на оние две-три места каде што прво прашаа за стан.

Станот го изнајдоа најпосле на самиот крај на градот, накај Јуч-бунар, во кукарчето на нивниот земјак, дедо Иван Костов, скриено зад дрвјата во доволно широк двор ограден со тараба. И сепак заслугата што се сместија доста брзо му паѓа во дел повеќе на Пискулиева. Имено, дедо Иван, подозрителен до сржта на коските, долго и сомнително ги премеруваше, се колебаше дали да ги прими и нема ли со тоа, заради извесна парична полза, да си навлече само поголема беда, од која после тешко ќе биде да се откачува. Не беше лесно за стариот да се реши, зашто досега никогаш тој не прибирал туѓи луѓе во своја куќа, или подобро речено на своја територија, бидејќи ова катче заградено со поцрнети штици, негде-годе накривени и проретчени, го чувствуваше тој како некоја своја посебна држава, за суверенитетот на која постојано трепетеше. Но оној благ и толку кроток изглед на Пискулиева, на кого стариот гледаше преку главата на Ордета, покажувајќи така дека просто не го зема предвид малиот, ја сломи коравата душа негова и тој се реши да ги прибере земјаците. Кој не би се смилил пред изгледот на Пискулиева, штом дури и дедо Иван не можеше да остане рамнодушен. На стариот му заприлега тој како да е добар светец што слегол од иконостасот на некоја напуштена црква и назорум дошол и во неговиот двор.

Сепак стариот не сметаше дека е спогодбата заклучена дури не им изнесе на своите квартиранти некои строги

прописи од домашниот ред и свои предупредувања, од кои најважното беше дека тој нејќе ни да чуе за нив, и подобро веднаш да си одат, само ако имаат некоја сколободија со власта, било таму од кај што дошле, било овде, кај што се сега. Потоа сепак стариот омекна, почна да ги распрашува за родното место, од кое беше излегол уште пред Балканските војни, за тоа од кое маало се и од која фамилија. Излезе дека тој бил познат со покојниот му татко на Пискулиева и дури, може да се рече, пријател. – „Јано, свика нај-после тој, донеси нешто да ги почестиме момчињава.“ Дури тогаш се покажа женското суштество, што покрај дедо Иван ја обитаваше оваа куќа, единствената негова ќерка, веќе стара мома од близу четириесет години, мала и спечена, со добродушно и виновно усмевнато лице, малку дури поцрвенета, срамлива. Таа ги послужи ракија, а Пискулиев отпи само половина чаша, што очевидно остави добар впечаток на стариот. Куќарката беше на визба, со салонче и две сопчиња. Едното го зафатија сега Орде и Пискулиев, на кого му дадоа и јорган, бидејќи не си носеше покривач од дома.

Не поминаа ни неколку дена, а со Пискулиева стана една сосем непредвидена непријатна случка, што заплашуваше да создаде за него претстава токму на онаков човек, каков што дедо Иван нејќеше да има во својата куќа. А стана тоа вака. Пискулиев си седеше во библиотеката и ги превртуваше бавно оние свои скрипти што секогаш ги носеше со себе. Други книги тој скоро и не читаше, во однос на убавата литература се задоволуваше со неколку рецитации, научени во гимназијата, но кои уште за чудо добро ги паметеше.

Оеднаш во салата влегоа неколку агенти и ги забраа сите мажи што се најдоа тука, длабоко зачитани, и кои како од пријатен сон преминаа нагло во оваа груба реалност. Тргна покорно и Пискулиев, со право убеден во својата невиност.

Пред библиотеката кордон од полицајски стражари беше ја заградил до сидот една група од три-четириесет

души. Ги втераа во тој круг и новодојдените, и по малку ги спроведоа во блискиот четврти участок. Циментираниот двор на участокот е заграден со високи сидишта, студено и безизлезно настроен. Задржаните ги притиснаа пак во еден кош, а пред нив горе-долу по дворот шеткаше стражар на голем коњ, управувајќи го понекогаш и накај групата, кога му се чинеше дека оваа се проширила на повеќе простор одошто ѝ се полага. Од десет часот предручек, кога ги дотераа, па до четири попладне, не се случи нешто што-годе забележително, само што им ги собраа личните карти и не им даваа никако да седнат, ами мораа да стојат сè простум, како за почит пред силината на власта.

Пискулиев никогаш во животот и не помислувал дека ќе се најде во ваков капан, зашто тој имаше основа да го смета ова место не за мирни граѓани што си ја гледаат работата и единствената грижа им е да си минат незабележано и никого да не настапат. Затоа сева случка силно го изненади, му се виде чудна по својата неприродност и несогласност со најпростата човечка логика. „Ај таксират“, си повторуваше тој во себе и, сиот исплашен, гледаше прво да се пикне негде во задните редови, до самиот сид, само да не го забележат по нешто.

После како да се поослободи малку. Како желка што ја пика главата в корупка кога ќе ја чалне некој, а после претпазливо ја вади надвор, иако можеби баш во тој час напаѓачот стои над неа со кренат стап и чека да ја трасне по глава, така и Пискулиев, по првиот уплав, почна да поднасира зад рамената на другарите и да се разгледува по дворот. Некои униформисани началници, некои цивили, влегуваа и излегуваа одвреме навреме низ дворишната врата на участокот, без да обратат видно внимание на задржаната група. Затоа Пискулиев повеќе го следеше стражарот на коњот, што беше непосредно придаден кон нив, прв истурен претставник на власта која еве најде за сходно да го привлече и него под своја присмотра.

Погледнувајќи го така стражарот, Пискулиев можеше да заклучи дека неговото лице не издава ништо грозно, ништо што би влевало во човека особена тревога, ами напротив, иако строго, што е во моментов сосем разбирливо, тоа изразува извесна мерка на правичност, а од тоа повеќе на Пискулиева ништо и не му треба. Му се стори дека и стражарот го забележа него и дека на секој поврат со коњот, навидум немарно и како случајно, неговиот поглед пак се запира токму на него. Пискулиев тогаш се сили да покаже што поблаговиден изглед, иако за него тоа не е ни потребно.

Во еден момент стражарот дури го запира коњот, свртен накај него, и на Пискулиева му се чини дека еве сега ќе го викне: „Еј ти, доброто ми момче, ајде оди ми си надвор, гледам јас дека ти си по грешка овде. Брзај да не ти пропадне купонот за мензата, оти уште малку е два саатот.“ Пискулиев го спушта погледот долу, очекува, но копитата пак тешко тропнуваат по бетонот и стражарот ништо не му вели, иако – нема сомнение – сакаше баш тоа да му го каже. „Службата си е служба“, се утеша Пискулиев.

Нему му домашне и, за да го скрати времето, ги отвори скриптите на истата онаа страница на која беше запрел. Тој дури сега забележа дека заправо за сето време го држел показалецот од левата рака токму на тоа место меѓу листовите, за да не си го загуби редот во читањето. Загледан во книгата, Пискулиев полека се заборава, и престапувајќи од нога на нога, што му се чинеше добро на колената здрвени од стоење, по некое време тој изби во првиот ред на групата. Тој застапа дури за еден мал получекор понапред, се сврти некако вкосо, и си читаше мемолејќи со усните, зашто никогаш не беше свикнал да чита сосем во себе. Таков, тој изгледаше како некое смерно свештено лице што реди молитви за спасот на сите овие несреќни души и за умилоствивување на оној што со мошна рака ги собрал овде на куп.

Но тогаш се случи нешто за кое Пискулиев не можеше во истиот момент да стане свесен. Нешто го шибна грозно

преку плеќи, така што тој падна на коленици и ја испушти книгата од рака. Сосем механички, отворајќи ги мигновено очите, тој посегна да ја земе книгата, но тогаш проследува вториот удар, а и коњот го бунва и тој се испружи целиот, удирајќи со лицето в цименто. Луѓето се збија исплашени сосем до ѕидот и Стојан Пискулиев остана сам на средина, повргнат в прав и скоро прегазен од страшната сила што го истури својот гнев над него.

Тој се придигаше со мака, нозете му се тресеа, а рацете ги свиваше над главата како за одбрана. Од носот и од забите му течеше крв. Над него, од висината на коњот, стоеше стражарот, го стрелаше со очи а корбачот му се потресуваше бесно во раката, готов да засече пак во овие клапнати раменици. „Мискин – викаше стражарот – тука си нашол место да учиш! Ќе ти покажам јас што е наука!“ Пискулиев се повлекуваше полека наназад, сè со така кренати раце, дури не се опре омаломоштено на ѕидот. Дишеше тешко но нечујно, со истуткано шамиче ја запираше крвта. Неговите скрипти ги згазна коњот со копитото, како свесно да знаеше дека токму така треба да се држи спрема него, да му се потсмее презриво за сета мака што повеќе од едно десетилетие го превива над смислата на овие извалкани и побледени табаци.

Ги држеа така дури се стемни. Кога му ја даваа, пред испуштање, личната карта, во една од канцелариите што сепак создаваше илузија на оној нормален допир со власта, досега единствено познат за него, Пискулиев се пожала: „Господин началник, мене ме тепаа за ништо!“ – „Да не мислеше дека те доведе овде да те мазнат, бре зевзек, – му одговори началникот озабено, но сепак назидателно. – Чувај се само да не ни дојдеш другпат. Тогаш – бери ја кожата на шилец!“

Пискулиев се довлечка до дома. Орде веќе спиеше. Тој легна, но долго остана буден во темницата. Кон болките сега се придаде и една тешка грижа, да не го побараат, да не го спашкаат по адресата, и дедо Иван ќе се разочара во

него, ќе види со кого си имал работа. Некако неусетно во него се зароди една мисла дека сепак тој не без кривица, не на права бога, беше забран и биен, дека власта не е толку глупа да гледа во него само проста овчичка што мирно си пасе, ами може да му поднаспе и во душата, да сети оти во него се крие нешто подозрително и дури опасно за неа. Нели само со него, и со никој друг, стана таква работа во дворот! Тоа му причинуваше и извесно самозадоволство, несетено дотогаш, зашто ѝ придаваше на неговата личност неочекувана важност, но истовремено и повеќе го тревожеше, зашто беше блиску до умот дека тие нема лесно да го остават на мира, ами ќе му одат по трагите.

Утрото тој му расправи на Ордета сè што стана, но го заколна да не му кажува никому за тоа, а особено на стариот. Го научи дури да му подрече дека Стојан се слизнал вчера на корупка од тиква и лошо паднал, а самиот излезе уште рано, гледајќи да не се сретне со дедо Ивана. Сите овие мерки беа потребни: од паѓањето му остана на горната усна засек, па на некој начин требаше да се даде објаснение за тоа.

Помина ден-два, и Пискулиев мораше да си признае дека не лесно го напушта тревогата од станатото. Му полазуваше таа на моменти од лажичката по сета снага како врели морници пред некаква неизвесност. Тој дури помислуваше да се спакува и да си бега дома, но после му се виде дека баш тоа може да стане особено сомнително, да го открие како човек што си ја има мувата на капата. Од друга страна, зар може да го остави Ордета без закрила и како да ѝ излезе после пред очи на неговата мајка? И така, Пискулиев се откажа од намерата за бегане, се помири со судбината каква што е и каква што ќе дојде, а тоа и го поуспокои и го врати во неговата обична рамнотежа на духот.

Сепак сета таа случка остави длабока трага во неговата душа, подлабока од засекот на корбачот преку грбот, ги збрка сосем некои негови тврди претстави за човештината, раздвижи различни чувства, а особено го потстакна

чувството на револт, кое не можеше да не си најде и надворешен израз во вид на извесна акција. Сведок на таа акција стана Орде. Неколку вечери по случката тие се враќаа дома по левиот тротоар на бескрајната Пиротска улица. Пред очите им минат полуосветлени фирми. А кога се покажа фирмата на познатата им бозацилница, со црно и косо испишан наслов „Велика Блгарија“, Пискулиев на неколку чекори од неа го поуспори одот, се обрсна лево-десно, и тогаш решително и гласно плукна на фирмата. „Браво, нунко, – се насмеа Орде. – Така ѝ требаше, нека те памети кога имала со тебе работа!“ Пискулиев зачекори посигурно, подисправен, како да беше фрлил дел од некаква тежина што лежеше на неговите рамена.

Тих и повлечен во себе, безвиновен во ред работи, во кои спаѓаше и допирот со жените, Пискулиев сепак не е од оние луѓе со студена душа, тешко достапна за срдечни трепети. Напротив, тој беше создаден за мечтател, во кого мислите знаеја да закружат високо, и во кого не едно чувство и не една желба се посреќаваа, се подгреваа, некои и се судираа, но никогаш да поминат во страст и во пројава. Благоста на неговата душа се прелеваше преку сето тоа, и сè беше како во скрит залив, каде што се ублажува кудот на брановите од широкото море.

Вљубеноста му одговараше најмногу на неговиот дух, нужна за него како погодна температура за некои растенија што само при неа можат да вегетираат. И тој беше постојано и неизлечимо вљубен. Тој и сега мораше да го бара предметот на своите чувства, независно од тоа што станува и како станува.

Првпат со Ордета заговорија на таа тема при следниот случај. Наскоро по нивното сместување му дојде на малиот писмо. Тој не беше дома, па писмото го прими Пискулиев. Го преврте белиот плик, го прочита името на испраќачот и виде дека е од женско. Тоа му ја побуди радозналоста. Седна на масата и го отвори писмото, при кое веднаш пог-

ледот му падна на онаа слатка завршна реченица „Прими илјада целувки“. Потоа полека и потсмевајќи се задивено го прочита писмото, го остави на масата меѓу книгите и пак си се зафати со своја работа.

Кога се врати Орде, тој му го подаде: „Еве ти дојде писмо од љубовницата, прочитај го и ти.“ – „Што ќе го читам јас кога ти си го прочитал“, рече Орде непријатно мрштејќи се и почна да се расправа. – „Ајде, ајде, – го смируваше Пискулиев. – Не е тоа ништо. Главно ти си ја наредил таа работа, ама и јас ќе гледам днине да сторам нешто“.

По неколку дена тој влезе светнат во сопчето и му се обрати веднаш на Ордета што лежеше на кревет:

– Орде, си најдов.

– Што?

– Љубовница, што! Нема само ти да имаш!

– Ај нека е со среќа. Каде, како?

– На трамвајската спирка. Сега треба да гледам некако да се запознаам со неа.

– Ама што? – се зачуди Орде. – Ти уште не си ѝ зборнал, а си ја нашол!

– Лесно е да се зборне, тешко е да се најде, — рече длабокомислено Пискулиев. – Што има за зборнување, пак ќе ја сретнам таму. Госпожице, ќе ѝ речам, вие од Македонија ли сте? – Да, од Македонија. – И јас сум од Македонија! – И вие? – ќе ме праша таа. – Да, и јас, ќе ѝ речам. Арно е, ќе и речам, ние Македонците да си се бараме еден со друг. – Многу е арно тоа, ќе ми рече. – Е ајде тогаш јас и вие да си бидеме заедно. – Е ајде, ќе ми речи...

– Добро, ами што ќе правиш ако ти рече дека не е од Македонија?

Пискулиев се подзамисли на оваа забелешка, барајќи излез, но веднаш одговори:

– Не, Македонка е, сигурен сум.

Минеа дни и секој носеше нова подробност во развојот на оваа љубов, нова точка во изградувањето на овој дијалог со кој требаше да почне едно познанство, меѓутоа решителниот чекор никогаш да се направи, и никако ни првата реченица да биде изговорена пред онаа на која ѝ беше наменета. Сето тоа не можеше да не внесува извесна горчина во срцето на Пискулиева, колку и да беше готов да се утешува.

– Денеска пак ја видов на трамвајската спирка, – му велеше тој на Ордета. – Сакав да ѝ речам: Госпожице, вие од Македонија ли сте? – ама дојде трамвајот, нè стуркаа. Сите се качија, само јас и таа останавме, ни побегна трамвајот. Се токма да ѝ речам: Госпожице, ние останавме. А пак си мислам – ами ако ми рече: Каков маж си ти, кога не можеше ни на еден трамвај да се качиш! – Ах да е она копиле Коле, дали немаше веднаш да ѝ се пушти, – горко придаваше тој признавајќи ја својата немош.

Некаква утеха најде сепак во тоа што во второто писмо до Ордета, кое исто така го прочита, виде дека љубовницата раскинува со него, моли да не ѝ пишува повеќе и да ѝ ги врати писмата ако ги чува, бидејќи таа се мажи, треба да ја разбере, таа не е учено девојче, а сега ѝ се укажува добра прилика.

– Не е тоа ништо, – го тешеше Пискулиев со глас на стар паталец. – На двајцата ни е сега работата бош, – придаваше тој насмеа, а сепак со едно мало задоволство.

Меѓутоа, беше судено неговото љубовничко самочувство осетно да порасте од една друга работа што се завршуваше, а во која нему му се падна улога на обожаван предмет, но без да може сега тој, од својата висина да слезе до суштеството во кое, сосем ненамерно, ги запали чувствата. Тоа суштество беше ќерка му на дедо Ивана, старата девојка. Но засега сето што стануваше беше уште непрогледна тајна.

Кога есенските денови застудеа, дедо Иван слезе со ќерка си во визбата. Тука беше потопло, тука им беше и шпоретчето, па само за спиење се качуваа горе в соба. Стариот забележимо омекна спрема своите квартиранти. Навечер тој почна да ги вика и нив да се постоплуваат. Првите неколку вечери ја праќаше ќерка си да ги кани, а кога тие посети станаа обичај, тој само ќе стропаше со бастунот во штиците од таванот, а нивното сопче беше над самата визба, и тоа им стана знак за слегување. Радо се одсиваа на тој знак, бидејќи им јавуваше дека се веќе варени компирите што дедо Иван редовно ги сервираше и над кои течеше нивниот разговор често и до доцна. Тие компири им идеа како добро засилување на храната на изгладнетите студенти, зашто бедниот оброк со купонот не ги најадуваше. Компирите се домашно производство на дедо Ивана, кој ја садеше секоја година со нив својата пространа бавча, – тие се еден вид основен продукт на народното стопанство на неговото подрачје.

Разговорот се водеше всушност само меѓу дедо Ивана и Пискулиева, што седнуваа едниот од едната а другиот од другата страна на шпоретчето, греејќи се на него како на мангал. Ордета, уште зелено детиште, не го удостојуваше многу дедо Иван со внимание, а пак најмалку право на збор имаше ќерка му. Таа си седеше на ниско столче, секогаш зафатена со женска работа, и нејзино беше да слуша што зборуваат мажите и, ако треба, да им принесе нешто. Тие дури како да го забораваа нејзиното присуство и никој не подозираше дека е таа заправо најжив учесник на овие вечерни собирања и дека нешто настанува во нејзината душа: под благиот глас на Пискулиева ѝ 'рти зелено пламенче од срцето, така како што целата зима неусетно 'рти тврдиот компир и чека само малце топлина да го издигне своето мало зелено бајраче. Не подозираше особено татко ѝ, дедо Иван, кој инаку знаеше како да ги чува компирите од 'ртење.

Разговорот меѓу него и Пискулиева се вртеше на прво време главно околу животот, луѓето и случките од нивниот

роден град, што стариот толку одамна го напуштил. Тој како да сакаше да ги поврзе оние искинати нишки од своето сеќавање со тоа што станувало попосле и да ја продолжи мислено линијата на својот живот сè до денеска баш таму, на тоа место, каде што никнал, па го ископачиле и го пренесле овде, и сега не може веќе ни да се врати, макар за едно видување: нема како и нема зошто, нема таму ни куќиште ни својштина.

Стариот бил мајстор. Тој кажуваше како правеле негде мовче, па едните крадат кочани, а другите од скелето гледаат наоколу и ако се зададе газдата, Турчинот, тие се разбираат на бошкачки јазик: Еј лупари брееј, гура лајче*. Кр-кр-кр-кр, – се смееше и сега стариот со својот засипнат глас. Се оженил, му се родила ќерка, дошле страшни години и тој се преселил во Бугарија. Жена му наскоро умрела. Еве толку време сам живее овде, само со ќерка си – тој и ја изгледал – живее како делен од веков.

Секоја недела рано дедо Иван оди в црква, дури во Свети Крал. Но тој не му кажува на никого и за еден друг свој навик: секоја недела по службата тој се упатува на гробиштата во Орландовци, на гробот на жената си. Ќе постои малку, ќе поправи ако има нешто одронато од гробот, и си се враќа дома. На враќање купува весник, пак само во недела, го остава на маса, зашто дури вечер ќе го одвитка да го чита. Кога ќе чујат дека бастунот трипати чукнува, Пискулиев и Орде слегуваат долу. Стариот го раширил веќе весникот, ги поздравува преку очилата со телена рамка, и пак продолжува да чита. Целиот е некако остар, носот му е шилест, темето шилесто. Пискулиев, кога зборува со него, и на несакана си го поснижува гласот, го прави уште посладок, ги избира зборовите како невеста, божем се плаши да не со некој збор или со непредвиден извив на гласот – да го возбуди стариот, па да блесне тој како остра сабја. Но таа

* Еј, арамии бреј, иде агата!

бојазан е пресилена и произлегува повеќе од самиот карактер на Пискулиева.

– Стојче, како ќе биде оваа работа, – го остава нај-после стариот весникот на колена. – Ме страв, ќе ја пова-саат Германците Русија. Не гледаш до кај засеке? – и тој ја покажува картата на фронтовата линија.

– Голема е Русија, – вели Пискулиев. – Има да земат, има и да остане.

– И јас велам така, – се согласува дедо Иван и тогаш почнува да расправа за руската силовитост во бојот, како го поминале Дунав кога ја ослободувале Бугарија: не знам колку илјади се издавиле, направиле мост од трупови за да ги мине другата војска. Пискулиев се чуди: „Тч, тч, тч!“

Меѓутоа правата сладост си ја довиваше разговорот меѓу нив кога ќе преминеа на една тема што ги сврзуваше двајцата, на земјоделството. Дедо Иван беше целиот внесен во обработката на својата бавча, може да се рече дека тој со неа живееше и единствено таа му донесуваше тихи но неј-знајно слатки победи и задоволства. А пак на Пискулиева агрономијата му стана животен позив.

Ќе лупи Пискулиев полека, со голема стрпливост на прстите, некој варен компир, го прави тоа не како за јадење ами како да врши некој научен опит, и веднаш ќе рече како за себе:

– Фузариум.

– Што е, Стојче, – така го вика дедо Иван сега Пискулиева, – ти се паднал набиен компир?

– Не, не е набиен, дедо Иване, – вели Пискулиев благо поучително. – Ова е една болест по компирот. Неа ја викаме ние во науката фузариум. Еве, гледаш како се суши компирот.

Пискулиев наоѓа извесно задоволство во оваа при-мена на своите знаења, зашто тој е свесен и за една основна слабост своја како специјалист, што толку му се одмазду-вала на испитите: тој ги памети многу добро сплетканите

латински имиња, а не може да каже нешто сосем просто, не може да мине кон примената.

– Многу е лошо вакви болни компири да се мешаат во семето.

– А не, – одговара самосвесно дедо Иван. – Мене по три пати ми мине низ рака секој што е за садење и ги избирам од здрави поздрави.

– Така, дедо Иване, така, – одобрува Пискулиев.

Во очите на дедо Иван по секој ваков разговор расте авторитетот на Пискулиев. Тој гледа и што повеќе да искористи од неговите знаења, зашто науката си е наука.

– Стојче, како што велиш ти, се мислам одамна дали да ги садам поначесто, ама пак ме фаќа страв. Сега меѓу огништата ставам колку половина метро место.

– Многу е тоа, дедо Иване, многу. Колку вадиш ти сега – докај две–три стотина кила, така? А ако насадиш поначесто можеш и до четиристотини да дотераш. Јас ценам, твојава земја е добра за компири. Сега во светов поинаку прават: растојание меѓу редовите оставаат шеесет сантима, а меѓу огништата во редот дваесет прекусила.

– Па ти велиш поначесто? – препрашува дедо Иван внимателно, како да сака сосем да се увери дали добро разбрал.

– Да, дедо Иване. Полза е тоа, вака бадијала да си го фрлаш нешто што можела да ти го даде земјата.

– Оваа пролет ќе направам една таква проба, – заклучува дедо Иван.

Скоро во секој од овие вечерни разговори се повторува, покрај другото, и оваа реплика:

– Стојче, здравје боже – вели стариот – на пролет ќе ми го калемим крувчено.

– Аа, бива, дедо Иване, бива, – одговара Пискулиев.

Се izdelува таа реплика по нешто од другиот разговор. Стариот го интонира тржествено гласот, како да му поверува нешто драго и живо на Пискулиева, а тој одговара скромно, здржано, но сепак свесен дека ја заслужува таа верба.

По одењето горе во сопчето Пискулиев за секој случај ја зема книгата да ги провери своите искажувања за компирите. Со задоволство тој установува дека дијагнозата на болеста на компирот правилно ја извршил, но она што му го советуваше на стариот за густината на садењето не е сосем точно: тоа се однесува на садење со окца – за кое треба да се преземат специјални претходни мерки што стариот нема можност да ги преземе – а за садење со цели компири одговара горе–долу она растојание што тој го практикувал.

– Арно си ги садел дедо Иван компирите, – му вели Пискулиев на Ордета. – А јас му реков поначесто. Неоти ќе му се родат.

– Па кажи му утре.

– Како да му кажам, ќе си рече каков агроном сум да грешам во тоа. Ај белки ќе го научи господ да не ме послуша.

На другата вечер дедо Иван пак праша:

– Па велиш поначесто, Стојче?

– Поначесто, дедо Иване, поначесто.

Така си врвеше во оваа куќа зимата по еден ред и само мала случка внесе малку смут но без да го наруши редот.

Ордета и Пискулиева ги сретна еден ден на улица нивниот земјак Миле Петровски и ги замоли да го примат само за една вечер на спиење. Петровски беше исто студент, но не ги продолжи студиите, го зедеа прво в затвор, а после го интернираа некаде во Бугарија.

Орде рече дека тој ќе му ја отстапи својата кушетка, а за да не им биде тесно на двајцата, тој ќе оди да спие кај некои другари, има каде. Но секако ќе се видат вечерта дома. Меѓутоа Орде не дојде вечерта и беше јасно дека тој заправо избегнува да се сретне со Милета.

Откако ја угасија светлоста и си легнаа, Пискулиев и Миле поминаа уште некое време во разговор. Овој го избегна одговорот на прашањето како го пуштиле од интернација, а самиот го праша директно Пискулиева:

– Што мислиш ти да правиш, мислиш ли уште да квачиш овде кукавички јајца?

– Овде ми е подобро одошто дома, – рече Пискулиев и се сврти на другата страна, така што кушетката чкртна во темницата.

Но Миле не се задоволи со тоа:

– Слушај – рече – напролет ќе стануваат кај нас големи работи. Нели ти е срам да седиш овде скриен како баба?

– Мене ми е страв, страв ми е, Миле. Не е шега таа работа. Таму нема човештина, ќе ме отепаат.

Така допираше во темницата од кошот гласот на Пискулиева, тих и благ како обично, без некаква видлива промена.

– Не гибај ме, Миле, не сум јас за таа работа, – продолжуваше тој. – Толку време учам, сега сум пред крајот. А на Македонија ѝ требаат и учени луѓе. Ех она наше пусто Гладно Поле, го знаеш – кај институтон, треба да се сади со компири, – рече тој мечтателно.

– Си ни притребал ти со твоите компири, – се насмеа Миле.

– Па најпосле не сум ни јас од последните. Сум минал и јас в затвор еден ден, котек јадов, ме запишаа во црната книга. Еј, нека го поткладе секој грбот колку мене, голема работа ќе стане.

И тој почна да му го расправа на Милета оној настан од есеноска, со затворот. Така заспаа, а на утрото уште рано Миле си замина. Орде се врати дури вечерта, малку пред да ги повика дедо Иван на компири. Пак си продолжуваше, значи, обичниот ред, иако знаат дека е тоа сето привремено и

толку несигурно, што и во сонот го тревожи човека. Ваквите среќавања, како сношното, само ја потсилуваат таа тревога.

Колку што се ближеше пролетта, калемењето на крувчето земаше сè поважно место во вечерните раговори меѓу Пискулиева и дедо Ивана.

– На многу убаво место е никнато дрвцето, добра сенка ќе држи, за мила убавина, – мечтаеше стариот. – Како мислиш, Стојче, да го калемим?

– Јас, дедо Иване, – велеше Пискулиев и ја издаваше едната раменица како поткревајќи се, – мислам да му удрам калем на засек.

– Велиш поарно е така?

– Поарно е, дедо Иване, поарно. Ќе донесам јас и калем-восок. Народон кај нас не ги знае тие работи. Ќе го призиваткаат малу-многу со лико местото и готово. Јас и лико и повеќе ќе навиткам, и со восокот ќе го облепам, да потера побрзо и посигурно.

– Ајде, Стојче, ајде, – се согласуваше стариот. – Па белки некогаш ќе јадеме присади. Туку ти којзнае кај ќе бидеш во служба.

– Да бидеме само со добра мисла, – велеше Пискулиев, – видувачка пак има.

Така кроеја планови двајцата пријатели, зашто веќе не можеме да ги наречеме така, но кој да знае што им носеше иднината, и тоа најблиската иднина.

Крајот на февруари донесе неколку топли денови. Земјата е окопнета. Навечер веќе пред портите на перифериските улици излегуваат жени и си ги чешаат јазиците. Пискулиев си е малце женска Петра, тој и дома излегуваше често на порта и правеше муабет со жените. И сега, гледаш, си го наметнал зимското излитено палто, го придржува повеќе на едната раменица, и некако неусетно, како сенка, им се придружува, а женското друштво го прима. И како да

не го прими, кога тој дава добар повод за смеи и за дво-
смислени потфрлања.

Тука Пискулиев најпосле се извести дека има едно
создание што го следи со љубов, а тоа е неговата хазјајка,
ќерка му на дедо Ивана.

– Еј, Стојанчо, – му велеше дебелата комшика Цона, –
разврти се малку околу себе, момче, види го – девојчено
вене, треба некој да го полее. Ајде, речи, да правиме свадба.

– Не бива таа работа, тетка Цоно, – велеше Писку-
лиев. – Јас сум дојден овде да учам, не да се женам.

Внатрешно, меѓутоа, сево ова му годеше, и тоа чудно:
макар да знаеше дека со ништо оваа стара мома, ситна и
загубена, не може да го привлече. Но нешто во него пак се
чувствуваше поласкано. Ова беше веќе тврда увереност
дека ги возбуди мислите на една жена, па која и да била таа,
а не несигурно домислување, какви што досега само и
постоеја во неговиот живот.

Тој не чекаше многу да му ја исповеди оваа работа на
Ордета, на кого сега му станаа појасни извесни постапки на
девојката. Во недела претпладне кога одеше стариот в
црква, таа почна во последно време да ги понедува било со
слатко било со ракија, при кое Пискулиев си ја испиваше
целата чашка. Таа стоеше пред нив дури да се послужат, со
пјатото в раце, сета некако просветлена и весела, една од
оние наши мали и пријатни вртливи жени, но свената пред
време, збунлива и затоа смешна. Сама во куќава, таа сепак
пројавуваше извесна слобода во држењето и обноските, па
не беше безинтересно ни да се позборува со неа. Тогаш,
редејќи ја куќата, дури и си попеваше, нешто немисливо да
е стариот дома. При него таа се губеше сосем, гледајќи да
биде што понезабележена, зашто секое нејзино послободно
движење ќе го проследат преку железната рамка на очилата
неговите студени и остри очи. Таа се туткаше како некое
сирото маче во близината на наежен пес што широко се
рашетува. Строг беше нејзиниот татко, строго ја гледаше во

детството, строго ја пазеше во првата младост и така ја изградуваше нејзината судбина, неразделно од својата. Се чинеше, Орде барем така си помислуваше понекогаш, а и сега кога нункото му кажа за нејзината љубов, – дека тоа заправо не се татко и ќерка, ами дека тој е некој силен и лош змев што ја грабнал неа, убава девојка од далечна земја, и сега веќе двата остареле во оваа куќа, загинала неговата сила и нејзината убост.

Една недела таа ги пушти да стапат првпат во нивната соба, што стариот сигурно не би го дозволил лесно. Два кревета беа наместени во аглите, до другиот сид касела, на среде тркалезно масиче, на кое стоеше албум со слики.

– Тоа е мојата касела, – му се пофали девојката на Пискулиева.

Во такви касели порано невестите ја токмеле својата руба, ги има во секоја наша куќа, но сега веќе се излезени од модата.

– Така, рече тој, поарно да си се пригодува со време човек.

Жената издивна.

– Што да правиме, господин Стојче, – рече таа. – Вие со науката, ние жените вака.

– Која страчка без опашка, да и ти без жена, – рече Пискулиев, мислејќи си по нешто дека оваа пословица на еден убав начин ѝ одговара на целата ситуација.

Орде, па и девојката по него, – почнаа да се смеат, и тој дури тогаш се сети и рече: – згрешив.

После го разгледуваа албумот, ја видоа Јана каква била на дваесет години. Но нејзини снимки немаше многу.

Да, неа уште не ја оставаше надежта. Таа сепак беше толку паметна да прецени дека Пискулиев е исти страдалник како неа, да го премери и да го сфати како што тој можеби не би знаел да ја сфати неа. Но таа се префрлуваше

во едно: ги познаваше неговите можности, не ги познаваше неговите желби, а во нив се криеше неговата сила.

Стариот дедо Иван ги насади компирите во почетокот на март, начесто, како што го научи Пискулиев. Дојде и денот да се калеми крувчето. Пискулиев донесе лико и восок. Само Орде беше сведок на генералната репетиција за тоа калемење, зашто таа се вршеше меѓу четири зида, во сопчето, каде што на масата лежеше книга отворена токму на онаа страница што го илустрира калемењето на засек. Пискулиев си ги освежи знаењата со најголема сосредоточеност и дури после излезе надвор.

Кај крувчето стои дедо Иван, добро го наострил пред тоа ножето. Денот е јасен, весел, ветувачки. Пчелки си брчат по бавчата. Орде ја посматра работата од чардаче.

– Ајде, аирлија работа, Стојче, – го пречекува стариот и му го подава ножето, а го позема палтото што Пискулиев го беше само наметнал преку рамо.

Пискулиев истовремено нежно и грижно се наднесува над дрвцето. Мери со око, го потсекува рамно, прачката не ја пушта долу, зашто тука е дедо Иван, стои зад него како некој болничар зад докторот во операционата сала, и тој ја позема. Пискулиев делка, длаби, го угодува калемот и еве го обвива, го облепува со восокот. Свршена е работата. Стариот се смешка. Сонцето е во тој момент прикриено зад едно мало облаче, тиха сенка го милува дворот, претчувство на онаа сенка што ќе ја шири крушата.

Тој момент можеме слободно да го одбележиме како врвна точка во развојот на пријателството меѓу стариот и Пискулиева, зашто сè што следува, едноподруго, само го забрзуваше нивниот раскид.

Фатија пролетни дождови и компирите поникнуваа бујни како бозе, ќе речеш божем преку ноќ се накренале од земи како космати борачи и сега туку се борат во бавчата. Некои се веќе паднати на плеќи, други ги гмечат, натежнати од обилниот дожд, а сите се сплеле во големо косиште, рас-

чорлавано, по бавчата и така се скапуваат. Застанува дедо Иван тажно и гледа. Тој гледа дека е најпаметно да земе сега да ги искорне половината, но како да го стори тоа кога ќе му се смеат луѓето. Врие во себе, не ја окривува ни нај-малку својата дрчост, а го окривува само Пискулиева, кого престана да го вика кај себе и веќе доста студено го поздравува.

Втората капка горчина му капна на стариот заради калеманото крувче. Секој ден тој поминуваше да види дали не потерало. Секој ден, само скришно од него, издегнувајќи го моментот кога не можат да се сретнат, го правеше истото тоа и со Пискулиев. И тие двајцата, независно еден од друг, се уверија дека од крувчето ништо нема да биде, калемот не се фатил. Но таа општа констатација беше проследена од сосем различни чувства кај двајцата. Пискулиев ја сети како нежелана несреќа што го погаѓа непријатно. Но што да прави сега? Станало, станало. Стариот пак уште повеќе се наоструваше против него и потсеќаваше на оние диви сверки што биле припитомени извесно време, но потоа нагло, поради една или друга причина ги напуштаат привичките на питомоста и пак се настрвуваат и пак ја наоѓаат својата вистинска природа. Не му беше заради самото крувче, како што не му беше ни само заради компирите (пак ќе се роди нешто!). Не, тој се чувствуваше излаган во својата верба, насамарен, и му беше криво дека се покажа толку наивен да оди по умот на овој калпазан, како што почна во себе да го вика Пискулиева. Нешто го тераше да му го каже тоа и в очи, но пак се задржуваше.

Сепак издемна еден ваков момент, да го жегне малце, ако не може веќе друго. Тој стоеше пак до крувчето, кога Пискулиев ја отвори портичката и се упати несигурно по калдрмисаната патека што води до куќата. Стариот го припушти на неколку чекори, правејќи се како воопшто да не го сетил, ами како да го гледа сега крувчето, и рече божем за себе, но доволно гласно да го чуе Пискулиев:

– Бре што беше оваа рака! Како да го закла дрвцето, сироткото!

Пискулиев подголтна и се јави со несигурен глас:

– Добарден.

– Дал ти бог добро, – рече стариот иронично и го проследи со поглед в грб.

Меѓутоа сето ова сепак само ги олади односите меѓу нив, а немаше само по себе да доведе до непријателска разврска. Стариот беше решен да се стрпи уште малку, дури да дојде крајот на школската година, па после нека си одат од каде што дошле и сè ќе се сврши како што треба. Тогаш настана тоа, што стариот никако не го предвидуваше, од кое беше силно изненаден, и кое го натера да преземе итни решителни мерки против Пискулиева. Тој разбра дека има нешто меѓу ќерка му и него, само толку, ништо повеќе, но тоа му беше доста. Го потслуша тоа една вечер, кога се врткаше во бавчата, а жените си ги расправаа пред порта своите обични прикаски.

– Ни се заљуби и Јанчево, – велеше тетка Цона, со оној нејзин раздорен глас.

Ах, како го жегна в срце тој глас дедо Ивана! Тој дури се приближа неусетно во темницата да чуе подобро. Жените се кикотеа.

– Што мори, зар пак и тој да не ќе најде подобра, ај бил учен, не го гледаш каков е смилосан. Таман си се врст.

Стариот мина со крупни чекори преку бавчата, не гледајќи каде гази, но сепак тихо, како да ѝ се прикрадува со зла намера на куќата. Тој влезе во визба, каде што ќерка му беше запалила светлост и работеше на своето ниско столче.

– Стани, – ѝ рече тој придушено.

Таа стана со запрепастен израз на лицето, зашто стариот остро идеше на неа.

– Што си имала, мори ти, со оној ајлаз горе, целиот комшилук да расправа за вас? – неговата сенка како лош прашалник ја пресечуваше слабо осветлената соба.

Но малата жена не можеше да одговори, таа си ја прркаса долната усна и почна тихо да цимолка.

– Кажуј, кажуј, еј улава главо! – се притресуваше тој над неа со тупаница. – Ти имаш ли намуз или не!

– Ти не ме оставаш да се омажам, – рече таа низ плачот, горко.

– Ја, за овој ќелеш!

– Ти не ми даде да се омажам ни за Никола, – рече таа и го погледна в очи.

– За тој расипник! Ене го спие по кафињата, пијаница. Шуто, шуто, јас те куртулив од него! А ти така слушаш татко, така му ја чуваш честа, толку мислиш за него! Тој ќе те земе, ќе скрши глава негде, и ти со него. А јас? Што ќе правам јас сам? Си мислела ли ти за тоа кога си правела така? Ти си мислиш – татко дури бил татко? Сега остави го овде нека умре сам како пес на буниште.

Девојката пак залипа, но стариот не мислеше да се смили, ами некаков бес го тераше да премине веднаш кон дејство.

– Веднаш да си отишла горе, – ѝ рече тој – да го земеш јорганот наш од него, а нему да му кажеш очи мои да го не видат, уште утре да си ги прибере парталите. Му го знам јас и татко му што чешит беше, – се присекава сега одеднаш дедо Иван за некои гревови на татка му од Пискулиева.

– Не одам, – се спротиви девојката.

Но тој тогаш ја зашлака како што се шлака мало дете и таа сета потресена тргна горе.

Стариот остана сам во визбата, на истото место, како нозете да му пропаднале в земи, суво дрво што го дрма ветер.

Тој изгледаше јадно и избежумено. Тој не можеше да размислува за постапките, не гледаше дека сето што го прави е непотребно, пресилено и лудо. Тој нејќеше ни да знае дали има некаква вистина во она што го чу од жените. Што не се зборува на порта, какви не празни прикаски се кажуваат? Тој беше сега опфатен само од една мисла, поправо речено од еден лош страв: некој сака да му ја земе Јана, некој го намислил тоа. Да, тоа беше страв, закоренет длабоко во него, роден од нешто што било љубов некогаш, а што е сега станато тврда себичност. Некогаш, пред дваесет години, тој ги одбиваше стројниците барајќи му на своето чедо што подобра прилика, а кога стројниците престанаа да идат, нему му беше јасно дека е задоволен, дека среќата го зачувала да не ја омажи ќерка си, да си остане таа со него, да не биде тој за неа втор, и спореден, поткошнат па макар и во своја куќа, без право да ја повела. Последниве години се успокои од тоа. Му се гледаше дека е така добро да си живеат и да си стареат двајцата еден покрај друг, во оваа мирна куќарка скриена меѓу дрвјата во големата бавча, две свеќи во тиха црква што си горат и ќе догорат. Но самиот беше крив што ја отвори вратата за надворешни луѓе. Каква сила имаше во онега, што му се преправи светец, да го прими дома, иако се беше зарекол никого да не припушта? Еве сега како му ја ујади тој неговата душа. Немирна е и се ломи, ужас ја фаќа од самотијата. Не знае старецот дека ништо стварно не руши, дека сето ова е пушта борба, руши само неколку пусти илузии, а тие и сами од себе, нечујно-незнајно за никого, ќе си умреа, како и толку други што си умреле.

Ќерка му се качува горе по скали, пратена од една сурова волја да исполнува колку бесмислена толку смртносна задача. Таа тропнува леко на вратата. Никој не се одсива. Отвора. Мрачно е. Орде веќе легнал и заспал. Пискулиев уште не си е дојден. Таа го граба јорганот од неговиот кревет и брзо излегува со него, грчевито стегајќи го како да гушка нешто мило, го носи во својата соба и таму паѓа со него на кревет, и плаче, плаче.

На другиот ден Орде се разбуди и гледа дека Пискулиев ја преспал ноќта покриен само со своето зимско палто. Ноќта беше свежа и тој се вкочанил, студено му е.

– Зар е ова човештина? – вели тој кога забележа дека Орде е разбуден.

Кога излезе Пискулиев од дома, девојката, скршена, дојде кај Ордета и му ја соопшти пораката на стариот дека треба веднаш да го напуштат станот. Таа само го молеше да му каже „на господин Стојчета“ дека ѝ е многу жал заради случајот со јорганот, дека таа го моли за извинение, но самата немало што да прави, кога татко ѝ е толку лут на него.

Орде се премести негде дента. Пискулиев прележа тука уште една ноќ. На утрото тој си го крена својот плетен куфер. Никој не излезе да го поздрави. Тој слезе по скали, полека тргна по калдрмисаната патека, подведен уште повеќе од тежината на куферот. Го напушта дворот каде што, не по своја вина и не по зла намера, остави да се сушат едно крувче и една жива човечка душа.

Пискулиев го отвори вратничето, застапа малку свртен спрема улицата, клепна. Што беше тој крив? Можеше ли тој да знае дека неговата тиха појава ќе предизвика таков немир во оваа осамена куќа, дека ќе му се противпостави тој на еден човек што ќе се најде побуден да го брани од него најмилото? Му бучи во главата на Пискулиев. Каде сега? Ни за него нема нигде мира.

КРЧМИТЕ

Автобусите тргнаа. Повеќето патници дојдени со последниот воз требаше да останат за утре. Луѓето се точкаа уште низ чекална, уморни и нерасположени, излегуваа на перон и пред станица, и пак се враќаа. Внатре по клупите и наземи лежеше багажот нафрлан без ред. Досадна работа: да треба неочекувано да останеш на пат во некакво загушено село. И дека беше матен ден што ги затемнува прозорците, уште поголема мака напаѓаше. Еден дебел човек, пијан и истуткан, со пробесена рилка, стоеше упорно пред затворениот шалтер, чукаше одвреме навреме и ја караше громогласно бугарската управија.

Најпосле народот полека заизлегува. Требаше да се бара ноќев. Чекалната се расчисти и тивна. Останаа неколкумина седнати молкома по клупите. Кочо поседе малку тука, сè во оној тегобен настрој што гореше однатре по целиот пат, па стана. По пат не најде другар и сега беше сам. Кални улици се спуштаа од станицата. Небото надурмено – росеше по малку и сешто морничавеше од обилна студена влага. Над село и од рид на рид газеа бескрајни облаци. Пладне беше веќе заминато, ама не можеше човек да сети кое време е.

До станицата под багремје се туткаа две–три жени со кошници полни со кајсии за продавање. Кочо тргна прекупат в крчма. Тој одеше замислен и не забележа од кај му се испречи некаква кална фигура, во градски алишта, со искривен качкет. Човекот беше пијан.

– Извинете, – зборна тој учтиво – вие одовде ли сте?

– Не.

– Тогај кажете ми до кога ќе нè тормози оваа судбина?

– Тој ја истегна десната рака во широк гест и чекаше.

– Не знам, – рече Кочо толку загрижено, што дури сам се зачуди. Како да се сети крив дека не може да се даде друг одговор на ова важно прашање.

Човекот се издиши разочаран.

– Извинете, – рече тој пак и замина накај станицата.

Кочо се сврте и го гледаше заинтересиран. „Арна прва среќа“, се насмеа тој во себе. Човекот беше силно поднаведен, со издадени лакти, како да си прави пат низ турканица. Неговата искривена ситна фигура се смалуваше така уште повеќе.

Во крчмата, во предната соба, имаше неколку души. Крај прозорецот седеше веќе со еден старшија дебелиот што трескотеше на станица. Кочо го забележа него уште од воз – сè така пијан и готов да се кара. Тој седна отспротива и си нарача јадење. Беше гладен и изморен. Еве неколку дена кај се турка по возеви, преполнети да не можеш место да најдеш, застанат повеќе во коридорите, каде што се молкнат со карање луѓе, слегувајќи и качувајќи се меѓу куфери. И овие сиви крчми му дотегнаа. Тој не беше досега свикнат да среќава толку пијаници. Во она множество луѓе разумни што молчат или што зборуваат претпазливо за никакви рабоќе, пијаниците се истакнуваа, пијаниците се самоутврдуваа, пееја, крескаа, мавтаа со раце и се размислуваа за животот. И може дека беше обично заблудан во своите мисли, со сенка на испитото лице, баш него често ќе го фатеа да му расправаат маки и патила. А пак на други просто им се сакаше да се пофалат.

За тие неколку дена го навасаа безброј нови впечатоци. Тој самиот им се предаваше како на струја, ама сега беше веќе заситен и сешто му се меткаше без ред низ паметта, притисната од некакво темно незадоволство. Се враќа најпосле дома. По бомбардировките на Софија тој се „евакуира“ во едно прибалканско градче, слушајќи го советот на татка си кој му пишуваше дека е дома матно и поарно да остане поблиску до медицината. Татко му, мал

железарски трговец во турскиот дел на Скопје, беше специјално во последно време малце пари на шајките што успеа да ги прибави од Софија преку Коча – па неговиот син, што првпат тука покажа некаква практична смисла, можеше да ужива заслужена издршка за повеќе месеци.

Со жиг се потсетуваше Кочо во тоа време особено на еден момент од вечерта кога требаше да замине во прибалканското градче. Пред Гешовиот дом се сретна со својот земјак Аритон Газозациев, тукушто свршен агроном. Ги сврзуваше пријателство уште од гимназиските дни, такво што никогаш не го губи барем споменот на една свежа искреност. Обично весел и задорничав, Аритон му се виде сега некако особено сериозен, и дури просветлен. Тој му ја зеде на Коча меко раката во двете свои, му се внесе в лице – онака збит и сунизок – околу усните неприметно му потрепетуваа двете изразити брчки. „Проштавај, драгец – рече. – Ова ни е можеби последно поздравување. Јас одам горе... знаеш веќе каде“. Немаше во гласот и во погледот негов ниту фалба ниту пак некаква нијанса на презир за тоа дека, ете, другар му заборава на долгот. Кочо го сети со некој најтаен дел на себеси тоа, и после пак го преживуваше, не знаејќи дали да биде благодарен или повеќе да страда.

Тој не можеше ништо да изговори, а само му ја стисна посилено раката на Аритона. Кога се поделија, остана уште неколку мига нерешително на местото. Знаеше само дека стои на раскрсница. „Два пата, два пата!“ По едниот замина неговиот другар од детинството.

Потоа Кочо често пати си го претставуваше Аритона како броди вкрст низ македонските планини, смел и видовит, – сè додека пред два дена не налета неочекувано на него во едно кустендилско уличе. Аритон го беше забележал прв и му се приближуваше со широка насмевка. Во едната рака носеше саксија со цвеќе, наречено обетка, – како некаков вистински ангел на мирот во оваа сурова воена стварност. „Јас те мислев дека носиш бомби околу

појас, а ти саксија“, му рече Кочо кога приседнаа на една клупа во паркчето. „Чекам јавка“, одговори сериозно, со шепот, Аритон. Во меѓувремено тој си нашол работа во месечното агрономство или лесничејство. На Коча му е јасно: двата пата, значи, се ставуваа, тие биле заправо еден пат.

Сега еве го во ова селиште на македонската граница. Се враќа дома. Ќе видиме што ќе излезе по овој матен ден.

Надвор дождот се подзасили за малку. Зашуме во гранките и пак запре. Отаде влегоа бучно неколку војници со еден подофицер. Сите беа арно товарени со раници. Прашаа дали има место да се преспие. Крчмарот, дебел и ќелав, и црвен дури до теме, откажа.

– Не може, не е ова отел, барајте си на друго место.

– Како не може, – се спротиви подофицерот. – Значи ние надвор да останеме? Ќе нè пуштиш и ќе играш.

– Баш нема да ве пуштам. Вие војници сте или баби? Спијте надвор – ене ви клупи. И јас сум бил војник, имам и син војник. Ама де!

Крчмарот се зацрви уште повеќе. Одеднаш тој доби поткрепа. Се јави отстрана дебелиот:

– Пфу, за срам – срже тој со зарипнат бас. – И ова ми биле бугарски војници! Ами како – наземи ќе плуеш, синко мајчин. Ние како сме спиеле по патишта и по калишта?

– Вас не ве праша никој – му се сврте подофицерот. – Гледајте си работа. Вие, господине, може и сега да сте пиле, а ние уште не сме јале. Три дни патуваме. Имаме и ранет.

Навистина еден од нив беше преврзан. Дебелиот дури се поткрена:

– Чудно ми чудо! Ранет, леле боже! Јас седум рани носам, ако сакаш да знаеш. Уште ми се познаваат лузните. Дошол мене да ми расправа.

– Јас тебе ништо нејќам да ти расправам.

– Лепешкари! – рече презриво дебелиот и плукна под маса. – Ќе ве видиме и вас што ќе окашкате. Уште отсега тргнавте на провала.

Подофицерот се здржа, постоја малку колебливо и си тргна надвор. По него излегоа војниците. Дебелиот дури сега збесна. Тој имаше желба да се покара малку повеќе, а еве сешто се сврши и без ефект.

– Лепешкари! – свика тој, да го чујат дури надвор и чукна со тупаница. – Тешко на Бугарија со вас! Ќе ја пропустите! Ние бевме што бевме! Ем само со еден грав нè ранеа – ја ќе најдеш зрно внатре ја не. Ами овие сега – па, па, па, па! До еден се поразеници. И уште ум ќе ми продава, мрсулко! Од Балканската војна сум војник, седум рани носам, и сега уште служам, кмет, на народот житото му го грабам. За кого? За вакви кокошкари! И пак тоа копиле мене да ме учи! . . .

Крчмарот му потврдуваше со глава.

– Во кој полк сте служеле? – праша тој.

– 13 полк, 1 дружина, 1 рота, 1 звод, – провлече кметот напиралки особено на први.

– Сигурно си бил, господине кмете, и прв војник?

Кметот се истегна самозадоволно:

– Немаше повисок од мене.

Во тој момент влезе однадвор пијаниот што го запре преѓеска Коча на сокак. Тој извика силно добарден, ама никој не му одговори. На сред крчма застана и се загледа кај да седне. Празна маса немаше. Штом го виде Коча, се усмевна широко и се порна натаму.

– Слободно? – праша тој.

– Слободно.

Тој сметна капа и си ја подаде раката:

– Дозволете да се запознаеме. Франц – бивш народен учител.

Притоа му ја задрма силно раката на Коча и гордо се испули наоколу. Веѓите му се збраа во една линија. Тој седна малку настрана, се потпре на маса и придаде ниско:

– Ако сакате, нарачајте едно шишенце за мене.

Кочо му нарача. Бившиот народен учител пиеше како сосила. Очите, сини, неспокојно му блудеа по предметите и само понекогаш ќе се запреа на некоја тајна точка. Тој се забораваше. И дури посматраше така заборавен, на лице ќе му светнеше некаков чудно благороден израз. Нешто потиснато како да се кажуваше тогај на видело да ги оживи тие црти обезличени од пијанството. Тој беше убав на лице. Чело високо, издадено, сето лице правилно исечено, и само една танка линија во полукруг десно од устата ја нарушуваше правилноста. Кутеа така неколку време, дури Франц не се отме од замисленоста.

– Јас сум водач на едно движение тука, – рече таинствено тој и го погледна Коча малку преку рамо, небаре сакаше да го предупреди: ама ти молчи си... Кочо направи знак оти разбира.

– Јас сум војвода на шумците. Пет илјади се под моја повела. Дење ме гледаш овде, а ноќе. . .

Тој намигна неопределено накај планињето што се покажуваа од прозорец. Зборуваше сè посилено и се обспруваше да види дали и другите го слушаат. Сакаше да се покаже и пред нив, да го поверуваат, еве како овој непознат човек. Ама тие, повеќето тукашни, ниту го погледнуваа. Само старшијата се сврте нервозно на столицата и му се опули намусен, туку пак се здржа.

– Сите планиње сум ги изодил, – продолжи Франц. – Сите патишта лево десно ги знам. Само еден знак од мене, сево ова прав и пепел ќе стане.

Тој покажа широко со раката и ја задржа еден момент така крената. Челото му се набра, а очите му светнаа гневно и решително. Се чинеше, како навистина судбината од цел

свет да е во негова волја. Само да сака. Ама тој е добар, тој пак нејќе да поништува.

– Другарју, – му рече тој на Коча и се отпусти сиот. – Другарју, нарачај ми уште едно шишенце.

Мека повела му свечеше сега во гласот.

– Нема да му нарачате! – се сврте одеднаш стражарот.

Кочо се колебаше.

– Зошто да не ми нарача?

– Ќе ти кажам јас зошто, ако те завлечкам в участок, – си промрмори старшијата под нос. – Крчмарот нема да му дава. Крчмарот е одговорен што му дава.

– Требен ми е мене, – рече крчмарот. – И јас не можам да го гледам пред очи.

– Нема да му даваш штом е пијан.

– Не е тој пијан, туку е луд.

– Лудиот бега од пијаниот, – се јави сега филозофски кметот и пак си го заруска мезето.

Франц виде оти нема да добие пијачка и се омрцлави. Тој го гледаше само искосо старшијата.

– Само да тепате... Ха... в участок... Отепајте ме... Можете... Ама јас знам кој сум. Мои се планините...

Тој зборуваше веќе без сила, колку да не замолчи одеднаш. После стана и се зашантра надвор. Од врата се сврте уште еднаш, го погледа Коча и ги собра рамената.

– За срам, – рече одвратен старшијата.

– Нека пие, ама барем да не разлава, – се искажа пак кметот. Тој и самиот без починка пиеше.

– Не е така. Да беше селанчиште – разбирам. Ама тој е интелигентен човек, бивш народен учител. Да, да! Учител беше! И сега толку долу да падне, да се влечка како свиња пијан по крчмите. Зар не е тоа срамно?

Кочо поседе уште малку. Влегуваа и излегуваа луѓе, некои од патниците, стана и старшијата, и само кметот не се

помрдна од место. Тој изгледа немаше намера да ја напушта оваа позиција. Сам на масата, си мрмореше сега нешто со себе, а издадената долна рилка тромо му се стегаше и отпушташе.

Требаше да се бара ноќев. Може да се случи цела ноќ да спие на клупа во некоја зачадена крчма а може, уште полошо, да остане надвор. Тука сешто од прв поглед му се чинеше бедно и негостоприемно. Пред тие кални дворови и наврнати копи човек посилно ја чувствува самоста и станува мрачен. Повеќе не му се седеше. Излезе и застапа надвор колебливо. Кај да се оди? Досада го налегна од тој надурмен небосвод што се точкаше во облаци и темничисте. Луѓето тромо се движеа низ калта, а гласовите нивни како да идеа отстрана, некаде далеку од нив.

Стотина чекори подолу луѓе се качуваа на камион. Забрза натаму. Моторот беше веќе запален. Кочо ги позна војниците од крчмата, а освен нив беше се качиле уште два-тројца, и само една жена, наметната со шал. Праша, ама камионот одел за блиску. Немаше што да се прави. Дури тргнаа, тој остана тука.

Кога се оддалечи брчењето, него го привлече тивната врева што идеше од една приземна куќарка прекупат. Куката сињо бојадисана, а пред неа се ширеше на скеле тешка лозница. Тој тргна неколку чекори натаму, арно се загледа и запре. Не прилегаше како за крчма. Тогај вратата се отвори, излезе едно дете со бела, извалкана блуза и го покани: – Тука е! Тука е!

Внатре беше темно. Кочо виде некои лица од возот, се поздрави и праша дали има тука место за спање. Крчмарот, ситно, брадосано човече, рече оти леглата биле зафатени, ама ако сака, може – на маса. Кочо се подума малку и беше веќе готов да се согласи, кога одеднаш се јави женски глас од зад него: – Ако нема каде, нека дојде момчето кај мене.

Тој се сврти и дури сега забележа оти во најтемниот кат седеше една баба. Бабата имаше јуначен изглед: зацрвена и опчекорена. Пред неа шише со вино.

– Имаме кревет, дрвен. Ако можеш да спиеш на дрвен кревет, ела.

– Можам јас секако. Работата е за една ноќ.

– Кога така, почекај малце дури си го испијам винцево. Почини си малце.

Бабата не брзаше. Таа пиеше со епско спокојство, широко усмевната, и слушаше што расправаат мажите. Кога излегоа, таа го поведе надолу по едно патче, стеснето од плотишта. Од лево одеше испресечен дол и по него жуберкаше матно рекче. Куќите се гледаат надалеку една од друга од двете страни. Сега дури Кочо сети дека стапува в село.

Бабата, зборлеста, не запре да расправа и да распрашува. – А, скопјанче си. Ами и јас сум била во Скопје. Како не! Имам ќерка во Скопје, мажена за железничар. Син ми, и тој е малку учен како тебе – нејќе да работи селска работа.

Таа му ја кажа куќата издигната на повисоко преку рекче. Слегоа на цаде, заминаа по едно дрвено мовче и се најдоа од другата страна пред кука. Ниска, камена зграда, покриена со слама. А сламата поцрнета. Три врати однадвор водат право во одделните прегради. Дворот се спушташе надолу до самоти рекче, заграден само над куќи од една страна со пармаци. Една круша стоеше таму во дворот, а под неа маса и столчиња.

– Дали ќе биде тука синот? – рече старата и отвори. Таму беше огништето. – Рангеле! – викна таа, ама никој не се одзва. – Сигурно спие!

Кочо одеше по неа. Таа ја затвори последната соба. Некој се помрдна и се просевна.

– Тука си бил. Ти водам едно момче од Скопје на спиење.

Кочо застапа на врата. Дека беше внатре темно, човекот, станат веќе да го среќава, му се стори како затворник. Тој се прикажа: – Пиларски. – При тоа го изгледа Коча, како да сакаше да го премери колку е тежок. Искажуваше да има најмногу до четириесет години. Рацете му беа долги,

а главата голема. И како што беше стегнат во брич, целиот труп му се издаваше понесразмерен.

– Е оваа е собата.

Кочо влезе. Имаше две креветчиња: лево и до задниот сид.

– Тука ќе спиеш ти, а овде јас – покажа старата. – Не знам сега, ако те бендисува.

– Што туку расправаш, – рече син ѝ – Главно ќе бидете сигурни оти на чисто спиете. Вие и сега полегнете си, ако сте уморни.

– Уморен сум. Неколку дена патувам.

– Гледам јас.

Се разбуди кај шест часот. Во собата беше уште потемно. На полица чука упорно будилник – дури сега го чу. Тој се преврти неколку пати – сонлив. Очите му лутеа. И, како што се случува често по разбудување, мислата му се вплете во нејасна слика од сништата. Да се откине, стана, се облече брзо и излезе надвор. Во двор Рангел делкаше нешто, седнат наземи. Штом го виде Коча, се усмевна и го дочека дружељубно.

– Е, се наспа? – го праша тој. – А јас си мислев оти нема да станеш, да излеземе малце в село.

Тој работеше полека и сосила. Се поведе збор за едно за друго. Денот се точкаше сè така матен и не се гледаше кај зајдува сонцето. Отспротива првите брегови се поткреваа над самото цаде, извиено покрај рекчето. Таму пасеа две-три крави, и едно девојче пееше протегнато и грлено, како да тажи. На сивиот фон од небото фигурата му се издаваше вита и висока.

– Ја гледаш еднаш говедарката наша, – се јави зад Коча свечливиот глас на бабата. Таа одеше в амбар, и така, преврзана со чкепе и насмеана, прилегаше на полна месечина.

– Тука слугинките ни се повеќето од Македонија. Сиромашко девојче, го зедевме да помине и тоа крај нас. Вечер ќе видиш како се смее.

– А, таа кога се смее, земјата се тресе, – рече Рангел.

Тој поработи уште малку, ја фрли теслата и отиде дома да се поприбере. На враќање бабата запре пак кај Коча.

– Ќе излегувате? – праша таа, а после придаде потивко и грижно: само ти се молам, не оставај го многу да пие.

Рангел излезе, со качет намолкнат дури до уши, го зеде под рака Коча, и двајцата тргнаа в село. Приквечер беше сешто живнато. По цаде врвеше нагоре – надолу свет, дворовите се разбудија, а крчмите, три или четири, беа полни и шумни. Рангел запираше пред секоја, да поднасре што има внатре.

– Е овдека што џумбуш сме ти сториле есеноска со две скопјанчиња, пак студенти, – расправаше тој. – Може да ги знаеш – ама тие беа по агрономија. Како го викаа едниот, жити господ: а! Дуле, Дуле. Не може да не го знаеш. Го знаеш сигурно, туку сега не ти текнува. Ама другар! За компанија – прв! Дојдоа кај мене, излеговме вака – ќе лумпуваме, вели, вечерва, бај Рангеле, па што сакало било! Кога покажа, нà олкава пачка илјадарки. Удривме – ние вино, тој коњак, ние вино, тој коњак, никој аман не дава. Се враќаме дома, зајдени. А, ѝ велама на мама, пржи сега јајца...

Кочо се потсмевна заради ова наговарање. Тој сети со каква сила му внушува потајно Рангел да се покаже и тој арен другар. Завртеа до станица. Таму немаше веќе никој, само двајца парталави сечачи седеа во пустата чекална, загрижени и кутливи, а наземи дисагите нивни се просеваа отчаено.

– Мм... што ќе видиш, ништо, – рече незадоволно Рангел. – Село како село.

Немаше што да се прави. Влегоа во првата крчма, спроти станица. Кметот, тој што се караше со војниците, седеше уште таму, ама сега заспан. Главата му беше нава-

лена на една страна, гушката му се туткаше во безброј набори, а долната рилка, збувната и запечена, му се бесеше уште потешка, дека беше зинат. На колена му заспал голем мачор што, кога влегоа двајцата, ги отвори само малку очите и пак замижа. Шишето стои на маса, испиено само дополу.

„Сонува херојот“ – си рече Кочо.

Се наместија на една маса до внатрешната врата. Вино донесе едно момченце. Во чашите тоа беше матно на слабата светлина. Сега за сешто се распоредуваше Рангел. Тој нарача мезе и пиењето почна. Шумно беше во крчмата. Зад преградата се караа груби гласови и се надвикуваа, зарипнати. Влегоа уште два-тројца, кални до коленици, и со нив се крена таму уште поголема врева, смеа и карање. Некаква жена таму наплатуваше. Како да гали нејзиниот спокоен, млад глас во пијанската викотница.

Надвор пак зароси. Замина камион натоварен со буриња. Кочо сети оти сè повеќе се стемнува и како темницата да му влегува в очи. Тој не слушаше што му зборува Рангел. Полека го заниша маглата од виното.

Однатре излезе човек, бос и со чанта в раце. На вратата се сврте уште еднаш и окара нешто полугласно.

– Санде, седни! – го викна Рангел.

– А не, благодарам, имам работа.

Човекот го забележа Коча и му се усевна некако усрамен. Прилегаше на окапен глушец, а окрвавени од пиење очите му светкаа под качкетот. Заби гнили и ситни. Ама чантата ја држеше особено важно, стегната цврсто в рака.

– Седни де, ќе втасаш! Сакам да те честам една ракија. Седни, човече, јас плаќам. Тој ни е кметски, – му објасни Рангел на Коча. Кметскиот пак се усевна и си ја подаде раката. По војнички тој ги стокми и калните нозе.

– Извинете, бос сум. Нема време човек да се обуе. Дојдоа војници, вака ме кренаа – бос. Служба...

– Ништо, ништо, – го утеши Кочо. – Сега е лето.

Момченцето донесе ракија, и кметскиот го накрена шишето, стоејќи. Мустаките, ретки, му се оросија и тој се облизна. Гледаше некако под око.

– Господинот по работа е дојден овде, по трговија?

– Тој е мое пријателче, – објасни Рангел и го тупна Коча по плеќи. – Студент, уште малку доктор ќе стане. Немало место во рејсот, па остана кај мене. Па сега седнавме тука малку да се почестиме.

– Тоа ми е многу мило, дека се трудите, – рече кметскиот и мавна енергично со глава. – Да! Многу ми е мило. Гледам оти сте напреднале во науката и се радувам. Млад сте, господине, ама сериозен – и затоа ќе имате успех во животот.

Кочо ништо не зборна, само потврдуваше – дури кметскиот пак не се усмевна и не се обспе наоколу. Таму неколку селани пиеја и расправаа. Зад преградата уште беше бучно.

– Ами децата твои кај се? – го праша Рангел.

– Кај се? Едниот вземи...

Кметскиот тешко се издиши и очите му се овлажија. Тој не можеше да зборне – грлото му се стегна и му трепетеше. Сиот како да се стутка и да се смали.

– Доста де! – викна дури налутено Рангел. – Сè тоа па тоа. Сите таму ќе појдеме, што ти се чини! Знам за него. За другите те прашам, – придаде тој помеко.

– Ех... војници се, којзнае каде. По шумци. Нè изеде оваа војна...

Тој го стегна пак шишето и го фрли до капка. Постоја уште малку, ама разговорот не се наставуваше, и си зеде збогум. Кочо го проследи како слезе по скали и надвор загази во калта. Преку пат застана со двајца селани.

Се стемнуваше а ламбата беше рано да се пали. Матна мрачина во крчмата. Сидиштата се облепени со плакати и календари. Висеше таму и неминовното: „Хапни си, пијни

си – така се живее 101 година“. Во тој момент и Рангел седеше замислен, опрен со лактите на маса.

– Да порачаме уште.

Виното го донесе сега млада жена, таа што ја чу Кочо да зборува зад преграда. Таа одеше лесно и насмеано. Рангел живна.

– Како си од некни, госпожо? – праша тој со малку подбив во гласот.

– Е, гајле ми е мене! – ја стисна презриво устата.

– Го сретив денеска Алтанов. Ми расправаше што станало после.

– Кој?

Жената очевидно сакаше да позборува. Таа се опре до вратата, со рацете одзади. В рака држеше крпа за бришење.

– Фелтфебелот школник, – одговори Рангел. – „Остај, вели, за срам се сторивме“. Тој е инаку многу добро момче. Од многу добра фамилија. Јас го познавам лично татка му.

– Високиот? А, тој се врати после да плаќа. Ми се извинуваше.

– А манукот отишол одовде кај Роса. Блуел таму пред врата.

– Нека оди кај сака. Идиот. Се напил како свиња. Плапма што не било. Мисли некој ќе му се уплаши. Ама кај мене нема пет-шест. Кога го подбрав – се счудоневиде. Расправа едни будалски...

Кочо се загледа во неа. Беше убава – танка, прстегнатата со утаре. Од зборувањето градите ѝ потрепетуваа под тесната блуза. Под шамија се спушташе на плеќи во прцилиња црна коса, измазнета и залепена за слепоочници. Таа прикажуваше спокојно и гледаше само пред себе.

На Рангела му се запалија црнките.

– Може тој да си го окрка, – рече по малку – Како што е мажот ти запас, така да блада пред толку народ...

Жената не одговори. Тропкаше со нога, заслушана во некаков такт. Виното беше испиено. И во оној предел, кога се топат од виното разиграни мртвите линии, Кочо се занесе и ја обгрна сета со поглед.

Рангела го викаа надвор. Требаше да се стане, а на Коча не му се стануваше. Извади да плаќа, и дури ги подаваше парите, прстите им се допреа. Жената ја поткаса устата. Тргнати веќе, Кочо пак се сврте.

На излегување Рангел му намигна:

– Тој ќерата знаеш што ѝ рече? – Сум те натиснал и пак ќе те натиснам!... А бе ние повеќе пати си пивнуваме, – прирече тој скромно.

Тие зборови го жегнаа Коча. Жената му стоеше уште пред очи.

– Рано е да се прибираме. Што ќе правиме дома?

Кочо се колебаеше. Се сети што го помоли старата. Но сега и самиот нејќеше да му се сврши така одеднаш денот, а ако појде дома, денот се свршува.

– Ела сега кај што те водам јас. Да видиш овде што вино има! Она горе пет пари не чинеше. Иди кога ти велам. Да не сакаш со кокошките да си легнеш? Таман работа, – го подговараше Рангел.

Влегоа. Таму по сидиштата и по масите се лепеше трепетна светлина од карбитна ламба, а просторот пак како да не беше осветлен. Чад од цигари се издигаше нежно нагоре. Таванот притискаше напукан и зачаден. И оваа крчма имаше две прегради, едната нешто како бакалница. Џамлаци гледаа на улица, и во нив саксии со сардели.

Од Коча стариот познаник, народниот учител Франц, беше се преселил сега тука. Зачудо тој не трескотеше а си седеше замислен на една маса, со две-три селски момчиња. Кочо веќе си го претстави животниот негов пат, од утро до вечер, тоа стално номадско местење меѓу крчмите в село и бифето на станица. Клинкаше поднаведен бившиот народен

учител, впрегнат во тој штурински пат, со широко размавтани раце, со крвничка мисла да ѝ стапи најпосле на судбината на грло, и да гмечи, и да гмечи.

Рангел, доста расеан досега, се збираше сè повеќе и му се внесуваше пријателски в лице на Коча. Тој сам начуваше едноподруго чаши иполоканичиња, и на Коча му стана занимливо она негово лошо прикриено лукавство да искористи што повеќе од него, дури на тој будала, де, не му текне пак да си стане. Тој веќе поретко се напиваше, гледаше да не претера, и Рангел се сети некако сам. Во зелените очи му светна сомнение.

– Ти да не мислиш оти јас... за нешто. Али јас сум честел али кој! Ти уште не ме познаваш.

Гласот му се провлечкуваше веќе пијански. Кочо побрза да му го умири честољубјето.

– Гледај сега ваму, – рече тој. – Мислам оти можеш да видиш што мислам.

Се погледнаа, и Рангел задоволно и значајно се потсмевна.

– Кој? Јас тебе душицата ти ја знам. Ние сме малку психолози, што сме работеле во полицијата.

Дури зборуваше, тој сè го гледаше Коча, малку подзамижан, и ја потресуваше главата. Тој го сметна сега и качкетот и го кладе на колено, како да сакаше со тоа да рече: што ме мислиш ти мене? Гледај еднаш само што чело фаќам, тука ум се крие.

Однекаде се довлечка пак кметскиот. Тој треба да ги обиколуваше крчмите по службен долг. Газеше важно, и како да му беше криво дека не може да тропа со боси нозе. Тој застапа зад Франца, се намршти незадоволно, почека троа, како да смислуваше што да му рече и најпосле го чукна по рамо:

– Стоте лева да ми ги вратиш.

Франц не се сврте и само одмавна досадливо со рамото. Тој пак си потона во слатка пијанска замисленост.

– Еј, слушаш! Стоте лева вamu! Ајде, немам време!

Што беа тука, сите се свртија, а на лицата беше испишано нестрпливо чекање дали ќе видат нешто занимливо. Си ги познаваа петлите. Момчињата, на една маса со Франц, се потсмеваа и го гледаа де едниот де другиот.

Кметскиот стана нестрплив дека не доби пак одговор. Тој се наежи сиот и дури извика:

– Ќе ги дадеш парите, или не?!

Франц се протегна и рече рамнодушно:

– Истај се. Никакви пари не си ми дал.

– Ајде, ајде брзо, служба ме чека! Парите овде да ги видам!

Овој должник и зајмодавец треба одамна да се бркаат за тие сто лева, дадени сигурно во момент на душевно умилување, при некоја заедничка пијанка.

Рангел го подбуцна Коча:

– Сакаш да ги скарам?

– Немој!

– Да сакам, за гуша ќе се фатат.

– Пијаницо! – викаше кметскиот. – Пиеш, ама со туѓи пари пиеш. Не ти е срам!

Сега и Франц се оокори и го изгледа накриво:

– Не признавам, – рече тој. – Камо ти сведоци оти си ми дал?... Лажеш...

Тој не можеше да ја држи главата исправена и секој час му се пробесуваше де налево де надесно.

– Парите бе!

– Пшт... Чекај, чекај малку да си ја испијам чашава, па лесно ќе се расправам со тебе.

Сите брвнаа да се смеат. И навистина смешна беше оваа фалба, изговорена така омрцлавно, што веднаш се гледаше дека не може да се изврши. Ама Франц сега триумфуваше. Тој сети дека словесниот двобој се решава во негова полза.

– Ќе те арестувам, – свика кметскиот и тоа му беше најсилен аргумент. Тој имаше власт над овега никој и ништо!

– Јас што ти реков?... Почекај... Еве седни овде дури да си ја испијам чашава.

А чашата си стоеше сè така, полуиспразнета, и на Франц треба многу да не му се брзаше. Одеднаш, небаре дури сега ги разбра последните зборови од кметскиот, тој се надигна и срже:

– Господине, ти не можеш... вие немате право да ме арестувате... господине... Си бил кметски – драпај се... Јас сум бивш народен учител... За свој ќеф си пијам.

И тој се тупна по гради.

– До девет саатот сум овде... од девет лумпувам во бифето на гара... Заповедајте таму да ме арестувате... Таму ќе се расправиме јас и ти!...

Влегоа и други да слушаат, желни за малку разонода.

– Не бој се, нема ништо да стане, – му рече презриво Рангел на Коча. – Само лаат!

– Ќе те арестувам, внимавај! Јас сум овде одговорен за редот! Парите ќе ги дадеш и мечка ќе родиш!

– Знам јас... знам... – процеди Франц со стиснати заби и ги рашири рацете, ама главата пак му се пробеси. – Ти можеш да кажеш – анархокомунистот Франц... анархокомунистот Франц – еди што си, еди какво си!... Е – ех... Мајка му стара!... Дајте ми една сурија, дајте ми народна маса... па да видите!...

Тој тупна жално на маса. Сега не му зборуваше веќе на кметскиот, го заборави сосем него, тој им зборуваше на сите

околу што не веруваа во силата негова. Тој можеби чекаше да чуе одзив однадвор, од темница, – еве идеме! – ама никој не се одзве. Со тешка издишка се отпушти пак разочаран и запеа пресипнато, протегнато, пијански, како да го дават:

– Нема Ботев, нема Левски, нема Карацата...

Кметскиот постоја уште малку, виде оти не станува работа и одмавна презриво со рака.

– Ела, Сандре, седни кај нас, – го покани Рангел.

Но тој не чу и отиде во другата соба.

– Арен човек е овој Сандре, само – многу пие, рече Рангел. – Не беше порано таков, ама откога го отепеа сина му нема ден да не е пијан. Е – е оваа војна на сите доак ни дојде. Ни пропадна кариерата.

Лицето му се засени со некаква тешка тага, необична за тоа лице.

– Не знаеш ти уште што значи дете да загубиш, – рече тој. – И мене едно така ми умре... Едно беше – петгодишно.

Тој бурична во внатрешниот џеб од палтото и меѓу некои стуткани книжиња извади едно сликче и му го покажа на Коча, а в рака не му го даваше.

– А?

– Личи на тебе Кочо. – Одошто умре?

– Дифтерија... Не оде три дни – толку...

– Треба да ти е многу жал, бај Рангеле?

– Не прашај... И жената ми умре ама што!

Настана непријатно молчење. Рангел жедно голтна одеднаш цела чаша, жилите на слепоочниците му заиграа, но темни сенки му легнаа пак на лице и само полека чилеа. Надвор беше веќе арно смрачено. Низ џамлак слабата светлина се излеваше на улица и водата в бразда светкаше. А не можеше човек да види дали роси дали не: само некаков здавен шум свечеше в уши, од испиено вино, од исплашената тишина во крчмата.

Пије народот! Пије, не се шегува. И ете очите светат, зборот е писклив и зарипнат, дури не изгаснат очите негде в мракот на враќање по кални патишта.

Во другата соба! ’рзна одеднаш силна викотница. Сите се обсреа.

– Идиот! – викна некој таму од сета сила. Чаши стрескотија, се чу како падна столица, отфрлена на минување. Отаде се покажа стутканата фигура од кметскиот. Тој отстапуваше назадечки. Лицето му беше земјосано. По него како петел што напаѓа, распердушен, се зададе некаков човек, облечен градски. Беше височок и многу мршав, косата прошарана и падната без ред на чело, врската искривена. Целиот се тресеше од бес, како некоја нечиста сила да го распина однатре. Лицето му се стегаше во спазми. Мускулите околу уста се збираа и се отпуштаа со страшна брзина. Тој сакаше да поплука, ама плунка не му излезе од уста, само една лига му се пробеси и тој пак ја голтна.

– Идиот! – срже тој и замавна.

Кметскиот отстапи дури до другиот сид, левата рака ја држеше крената на гради како за одбрана, а во десната ја стискаше уште посилно чантата. Тој гледаше да не другиот го настапи така бос. А другиот му дојде на дофат и тука застана.

– Идиот! Кого сакаш да го арестуваш!... Кого, кого, кого?... Мрсник!... Тој човек нема со рака да го пипнеш! Нема да го пипнеш!...

Треба да беше овој нешто, оти кметскиот, колку и да се мачеше да си даде строгост во погледот, искажуваше исплашен и несигурен.

– Јас вам ништо не ви вела.

– Идиот, ти си формален идиот! Кој те кладе тебе кмет, партал? Камо го јас да го видам! Тој човек нема да го пипнеш!... Тој човек ми е мене пријател!... Нема со прст... Инаку... инаку... ќе те дувне ветрот!

– Јас вам ништо... Пазете што велите – идиот... Не е проста работа...

– Да! Ти си идиот! Ти си формален идиот! Пред сите ти го велам тоа! Еве, слушајте сите, секој да чуе: кметот ви е формален идиот! Тоа јас го велам... пред сите.

Тој се вртеше насекаде, нервозно, задишен, сакаше да се увери дали сите го слушаат, а со рацете мавташе, мавташе тој човек, како да ги вчепкал в раце невидимите јажиња од тишината и сега дрма со сета сила, бесно, – и еве од тие силни удари прскаат некакви стаклени свона и свечат парчосани срчи во оваа крчма. Но на лицата не се покажа одобрување. Кметскиот го сети тоа и се поприбра.

– Немате право да ми речете идиот, – го повиши тој гласот и пречекори понапред. – Тој удираше сега енергично со показалецот. – Јас тука исполнувам службен долг. Еден син ми загина за Бугарија. Другите двајца сега ѝ служат на Бугарија. И јас ѝ служам на Бугарија. Да!

Напаѓачот како да се смете пред тие аргументи, и по малку, во одговор, тој рече веќе потивко – идиот!

– Нема да го арестувам? Ќе го арестувам како ништо! Ете ги, војниците чекаат.

Кметскиот замина ослободен во другата соба, а по него сè така наежен, стресен од пијанството, се спушти господинот и отаде пак се чуја караници.

Луѓето почнаа да ја расправаат случката. Дури и Франц се смеша и се искажа да чујат сите:

– Во случајов кметот е прав!

Рангел го набра лицето в презрива гримаса и го допре Коча со рака, дека овој беше замислен и загледан надвор.

– Види сега ваму. Ти што ќе речеш: дали чини човек службеник да биде онолку мек?

Тој веќе ги збираше веѓите, а раката, опрена на маса, му се стисна во тупаница, и со тоа самото тој покажа каков власник претпоставува. Затоа Кочо рече:

– Мек човек не е за таква работа.

– А така! Го виде сега овега – Сандрета де – туку се тутка како жена. Кметски! Го бидувало секого за кметски! Ех море... море да застанам јас, па да видиш! Сакам да затворам некого – еднаш велам и раз!... Не ќе слу– у– ша?!...

Тој чкртна дури со заби и замавна од високо, ама после ја спушти полека раката на маса. Ни трага немаше веќе кај него од преѓешната жалба. Тој се вживуваше во љубимата тема.

– Друго сме ние, што сме работеле во полицијата – опаки сме ние! Јас човек сум убивал, око да не ми трепне! Ќе си го земам со арно, полека, полека – јас не брзам! – а седни ми овде, не таму – овде, овде, а така, немој ништо да се плашиш... вака главата, а–а, и... пим!

Тој зборуваше сè потивко и последните зборови одвај се чуја. И дури зборуваше, тој покажуваше со колку деликатни движења ја вршел сета работа, а црнките во зелените очи понекогаш ќе му се збереа, небаре силна светлина го заслепуваше од тие сцени што му се будеа во свеста.

– Па има некој нејќе да кажува. Не ќе каже, кога ќе му се засуче Пиларски?! Здравје да имаш! Прво ќе му удрам ќотек – сверски. Ама ти не знаеш што сме учеле ние. Опасно нешто! Јас да го зашибам кај што знам – неколку пати само, вака, па вака, па вака – море ќе каже и оро ќе игра! Ако не – шилото... Туку што да ти расправам, може да се уплашиш. Ако не – јас знам и друго, – Пиларски тука многузначително подзамижа. – Јас знам да му дадам морфиум. Па тој ќе заспие, па после ќе блада, а јас стојам над него, јас слушам, слушам... сè слушам што блада...

Зборуваше збор по збор, зачкилен, а сè поотворена фалба му свечеше во гласот, заради подвизите. Кочо забе-

лежа кај него еден чуден трепет што му пробегнуваше по грло, кога да подголтнеш како од некоја сладина.

– Прашај ти само кој е Пиларски! – рече и покажа гордо на себе. – Прашај кој ги истепа во 23-та година 18-те души. Секој ќе ти каже!

Тој нејкеше збор повеќе да аби за нешто, за кое самите дела доста кажуваат. Сигурен во фактот, тој се навали сега назад со се столица и го гледаше малку иронично и во исто време сожаливо Коча.

– Слушај, – додаде тој брзо, се спушти пак и му се внесе дури в лице. – Ти си учел... ајде де. Ами ти, братко, кај мене да дојдеш, да видиш што е наука!

Тоа значеше: што ти се чинеше – овој абер нема од веков, овој е загубен? Загубен, а? Јас сум Пиларски, еј! Знаеш ти кој е Пиларски? Знаеш ли што значи еден Пиларски? Пиларски!

– Стојане, викна тој – донеси малку книже и мастило.

Крчмарот донесе.

– Кажи си ги сега трите имиња, – му рече на Коча и се намести како да се најдува на канцелариско биро.

Откога чу, тој ја заврте еднаш раката со перото во елегантно колце над книга и почна да пишува. Под името Коча напиша уште Скопје, а после го подистави малце напишаното и го гледаше откосо. Блажена и горда усмевка му се разлеа по лицето.

– А? – тој погледна прашално во Коча и после пак во книжето.

– Убав ракопис, – рече Кочо.

– Нели? Земи ти напиши нешто!

– Што вреди!

– Не, напиши, баш сакам да видам.

Кочо искривоколчи неколку букви.

– Спореди го сега ова и ова, – ликуваше Рангел. Тој се радуваше како дете.

– Што ќе го споредувам!

– Огромна разлика, не?

– Имаш изработен ракопис. Се гледа сигурна рака.

– Да не ти се фалам, досега немам сретнато човек што поарно да пишува. Имаше еден Иван, Иван Славов, секретар бирник. И тој умре пред две години. Ама каде! Пак не можеше да се мери со мене. А пак гледај, гледај да видиш...

Тој зачкрта нешто изметкано на книжето и после покажа со перото:

– Мојот потпис. Што ти се чини – можеш да го фалсификуваш.

Кочо зеде божем да се обиде, ама Рангел го погледна сожालиво:

– Исклучено! Мојот потпис да го имитираш – тоа е исклучено! Не мачи се!

– И навистина.

– Море гледај си ти работа, – го потупа важно Рангел по рамо, – ќе им станам јас ним еден кметски, па мајка Јана.

Тој зашари со очите да покаже на тие што седеа тука. Треба многу да го мачеше мислата дека еден дрслив Сандре кметува, а тој – роден да воспостави ред и да ѝ создаде авторитет на власта – останува пренебрегнат.

– Стојане, дај уште две вина, нарача Рангел. – Јас сега почнувам, – рече како за себе, а со јавна намера да го предупреди Коча да не мисли за станување. Но Кочо нејќеше повеќе да остане. Нему му беше сешто доста, и вино, и разговор, и пијаната атмосфера во крчмата, кај што се нишаа во чадот бабуњосани лица. Не можеше веќе да издржи.

– Бај Рангеле, – рече тој уште недонесено виното – јас си одам. Ајде да си одиме!

– Како така? Е? – се вцрвени Рангел. – Ами јас сега дури почнувам. Седи, човече, рано е уште.

– Не можам повеќе да пијам.

– Оди си тогаш сам, – се подналути Рангел. – Дома! Дома! Што ќе видам дома?

Кочо плати и излезе. Надвор беше темничеште. Тој тргна по џаде, шлапајќи низ локвите. Дувнуваше ветар. Светлина и викови идеа уште од крчмите, а малку подолу сè тивна. На мовчето, свртувајќи за дома, запре и се заслуша. Преснина го милуваше, шумолеше долу одвај рекчето, а нему му бувтаа слепоочниците. Беше згорештен од виното.

Вратата од домата стои отворена и однатре протрепетува во двор слаба, црвена светлина. Крај огништето бабата и едно девојче, говедарката, готват вечера. Кочо застана на врата и рече добровечер.

– Влези, – го покани бабата.

– Не, ќе си постојам малку надвор.

Тогаш бабата стана и, откако доближа, го праша:

– Ами Рангел, кај е?

– Тој остана.

Бабата зборуваше тивко, за да не чуе девојчето:

– Оти не го забра? Пази боже, ако се запие пак. А–ман и со него! Е така, а за работење – не работи...

Очите ѝ се засолзија, таа ги избриша со ракавот и си влезе пак внатре. Кочо погледа во девојчето. Тоа беше седнато до огниште, ја држеше тавата и го подбуцнуваше огнот. Црвени сенки му играа по лицето. Брадата му се оцртуваше во профил убаво заоблена.

Тој се истави и отиде погоре до пармаците. Се опре на нив, а главата си ја наслони на раце. И како што замижа, мислите му се завртија. Дејствуваше виното. Преку сивите и блуткави сцени од денеска, сега се разлеа трпка возбуда. Тој се потресе од сета снага. Му се стори дека во овој

момент би можел со мал напор да постигне нешто што ќе ја запази својата убавина. Да преживее нешто, да преживее нешто, дур ова не е поминато! Таа мисла го грабна, мачна и слатка во исто време. Стоеше нешто срамно зад него, тој го усекаше како мртовечка рака на рамена, а можеше сè да стане одеднаш поинаку, со еден познат збор, со едно обично помислување, дури уште ова не е поминато. Тој се сети само на крчмарката и нејзините очи полни решително сакање му светнаа како свитци и веднаш изгаснаа. Поминува занесот од виното.

Беше веќе готов да тргне, кога се зачуја зад него лесни чекори. Тој се штрекна и се сврте. Идеше девојчето, да земе нешто откај пармаците. Кога го забележа Коча, наведе глава и полека приближа. Кочо ја гледа, дури бараше таму наведена.

– Како те викаат, девојко? – праша тој несигурно.

– Цана.

Таа се исправи, почека еден миг и си тргна. Одоздола се чуја чекори и поткашлување. Си идеше Рангел. Сигурно му се досадило да чмае повеќе в крчма без честало.

На вечерата девојчето седеше спроти Коча и ниту еднаш не го погледа. Попусто бабата на два-три пати ја задре да се насмее, за да чуе господинот колку силно се смее. Таа стана пред сите и отиде да си постеле.

По вечерата не им се седеше. Беа веќе уморни и нерасположени за разговор. Требаше да се спие. Кочо и бабата поминаа во другата соба.

– Затворете се арно, – им рече Рангел однадвор. Тој се штураше уште нешто таму.

Собата, осветлена само од едно кандило, искажуваше сега токму како зандана, и толку природно му се стори на Коча да го заклучат со девет катанци. Бабата чекаше дури да си легне тој, за да го угаси кандилото. Го гледаше критично и потсмешливо како се соблекува.

– Многу слабечко си, момче, – му рече таа како со жал.

„Види ја ти еднаш бабава“, си помисли Кочо, ама ништо не одговори. Само се потсмевна и брзо се покри. Старата го дувна кандилцето и одеднаш в соба ужасно се стемни. Се слушаше како шепоти молитва, како се крсти, дури најпосле не легна со тешка издишка.

На Коча му олекна. Се помисли одделен веќе од сешто, сам со себе по еден измешан ден. Сакаше само да заспие колку што се може побрго. Тој стисна очи и се мачеше да се занесе, да не мисли за ништо. Но тоа беше залуден напор. Се почна една бескрајна и луда виулица на раскинати парчиња од преживеаното.

Да можеше барем сево ова одеднаш да помине во сон! Тогаш би добило друг живот, и нему би му било арно. Тој се мачеше попусто да улови некоја танка жица во сето ова преплетено ткаење, што да го однесе со бесшумна мелодија во пределите на сништата. Нишките се кинеа и се меткаа, а сè понови призраци го занесуваа. Се преврте бесно на другата страна, тешко се издиши, и дури тогаш му текна дека не е сам в соба. Се заслуша и почна да ја разбира тишината. Бабата беше веќе заспана, подгрчуваше. Будилникот скромно се јави од темница, како да чекал досега стрпливо да се чуе и неговата мака. Пред тоа одмерено кажување исчезнаа за час натрапливите слики. Кочо ги раствори широко очите. Тој разбра веќе дека, како толку пати, и оваа ноќ нема да заспие. Така стануваше со него. Со тапа отчаеност ги рашири рацете и остана распнат на кревет.

Каква ноќ! Простор не се чувствува. Пес да нема да лавне во густо напластената темница! Тој сети оти последниот чад од виното исчилува од него. Останува сосем трезвен и истепан. И нема цела ноќ да заспие! Ужасно!

Сцените од денеска, што го потресоа со својата бесцелност и омрцлавеност, сега се занимаа пак како на лента, во такт како што чукаат слепоочниците и будилникот. Кочо се напрега да се ослободи од нив. Но лентата се кине и пак запира, последувана, небаре од музика, од сè појасното грчење на бабата.

Еве го Франц поднаведен, истрештил очи и бега некаде. По него кметскиот. Тој не може да го втаса. Бос, се закопува в кал до глуждови. И сега само размавтува со раце и вика пискливо по него: „Стоте лева! Еј, стоте лева!“ На Коча му иде да даде двесте, само да не му трескотат над уши. Но тоа не е можно. „О, ти си бил многу добар, ти сакаш да дадеш двеста лева за мене“, се јавува од некаде пак Франц и сметина капа: „благодарим“. И сега одеднаш му заборуваа многумина натпревар. „Да, тој е добар, тој се труди, гледам оти имате успех во науката и ми е мило, и ми е мило“, вели кметскиот, се поклонува и се усмевнува со гнилите заби. „Ама пак не е лошо да дојде кај мене, да види што е наука...“ Кметскиот го снемува. „Малку е слабичок...“ Ќе се здебелам, помислува Кочо неволно, и после горко сам си се насмева. Тој секава дека нервозата го подбира. Се преметнува неколку пати и стиска заби. Нема сон! Нема сон! Така – така – така – така, лентата се одвиткува. Му иде да плаче.

Тој сака сега да ја запре мислата барем на жени, но не му успева: „Ех, ти!“ – се подбива тој сам со себе: „Еднаш ти се допаднало да спиеш со што Дулчинеја во една соба, а ти се превртуваш како смачкан црвец!“ А бабата си грчи спокојно и невино, да ѝ заблазни човек.

Му напират пијаните во свеста како во зачадена крчма, кршат и ломотат. Се слуша само нивната кавга и безобразно фалење. „Седум рани носам! Седум рани носам!“ „Јас сум водач!...“ „Идиот! Идиот! Пфуј!“ вика сувиот човек и се тресе сиот како пијавица кога ќе зацица крв, а тишината прска во безброј срчи и мислиш дека нема крај тој пискот, дека будилникот саноќ ќе цепи: иди-от! Иди-от! Ама еве се чу остро и страшно: „Псст!“ Сите отстапуваат в темница, и само Рангел полека излегува, со рацете одзади, со демонски насмев на големата уста. Зениците му се збираат како на мачор. Тој се свртува бесно и шири наоколу. „Кај сте, партали? Знаете или не кој е Пиларски! А? Кој истепа осумнаесет мина, а? Пиларски, Пиларски!“ Тој се бунта в гради и гледа наоколу,

но таму сите се стопиле во темницата. Сепак тој додава: „Ќе ви станам јас вам еден кметски, ќе видите!“

А нервозата кај Кочо расте. Го стега до полудување. Тој се страши да не се скине во некој момент крајот на свеста. Нема крај ова клопче! Сеништа пак приидуваат. Отчаен, тој се открива и станува. Наслушува да не се разбуди бабата, но таа веќе длабоко грчи. Дури сега, застанат, секава колку е премален. Полека, пипајќи, оди до прозорец и таму застанува. Го допре челото на цам. Ништо не се види – толку е темно! Одвреме навреме ќе шумне во двор полека крушата, косната од нечуен ветар. Од тој шум и од студенината на стаклото и од допирот со босите нозе на набиениот земјен под, на Коча му станува поарно. Стои долго време таму, а после се враќа и седнува на кревет.

Неволно мислата му се запре пак на денешниот ден. И сега тој се мачи да размисли спокојно и разумно за тие впечатоци што му се натрапија и што му го разбија сонот. Сиот тој кален и намусен отпоручек, преживеан тука наминум, му се истегна како пепелава, ужасна гримаса. Чудно, тој не можеше да си претстави сонце над ова село, нити светлина по патишта и ќерамиди, нити светлина што тече низ прозорец дома. Небаре сè таков сив небосклон се точкаше тука вечно од планиње на планиње.

И овие луѓе како да не виделе сонце! Темни сенки им лежеа на лицата. Тој се зачуди колку многу народ киснеше по крчмите. Крчмите вриеја како кошари. Пие народот! Пие – не се шегува! Зар не ги виде Кочо, нажени еден спротив друг, во пријателски разговор и во гнасна кавга, а сите попарени од страдање. На сите лица како да беше удрен еден печат од некоја страшна и секојна рака. Војна. Мислата за смрт и разрушување им спие како склучкана змија на срце. И сè натаму беше управен разговорот, а уште повеќе молчењето. Селото чмаеше стегнато и устрашено.

Пијат. Мизерна и жална беше овде маѓијата од виното. Кочо си го замисли истрезнувањето ноќе, на ругузина. Во тажен ред тој ги виде пијаниците од денеска. Тие не беа

само смешни и загубени луѓе. Саѓи се кафтеа од образите и од дланките нивни, а ги следуваше нечуен шепот – пропаѓање! пропаѓање!

Сешто е застрашено. И кариерата на Рангела, почната толку сјајно. Треба човек да се напие, за да се заборави и да се сети силен, што дека со измамна сила! Тогаш бедниот Франц, уволнет народен учител, станува во очите свои трагичен херој, борец за народна слобода, на пет илјади повелник. Мракот се крева пред него, пред лудиот, дури не му зацимолка пак од некаде, со досадна плачка, жестоката судбина.

Наминум, само за еден ден, Кочо се допре до нив. И сега го порази едно чудно чувство дека тој е одамна тука, дека тој бил од секогаш тука, покрај Франца и Рангела, и дека судбината му е неразделно вплетена и еднаква со судбината на овие луѓе.

– Ти не треба да си тука! Ти не треба да си тука! – му шепоти уверливо некој глас. – Ти си сепак нешто подруго.

– Ха, ха, ха! Подруго! Теши се...

– Зошто се смееш така?

– Прашаш? А јас те прашам – со што им се спротивстави на овие луѓе денеска? Се разбира, со ништо. Тие барем следат некаква своја мисла, па колку да е загубена, па колку да е животинска најпоследно, – и во тоа покажуваат дури сила. А ти? Мислиш дека е доста да ги разбираш? Не, не драги! Ти им се потчинуваше!

– Јас се одвратувам.

– Каква буна! Молчи и наслушни колку што можеш повнимателно: срцето ти фаќа жабјак.

И пак оној шепот: – Ти не треба да си тука! Не треба да си тука! – Кочо гледа дека е цврсто вчепкан, без надеж да се ослободи некогаш од ова тесто на темничештето. Тој усети некакво заплашување над себе, како таванот да е поларен од гасеници. Мравки му поминаа по коски, се згрози, пак бргу-бргу легна и се покри преку глава.

ДНЕВНИК ПО МНОГУ ГОДИНИ

ПРЕДГОВОР

Насловот „Дневник по многу години“ првпат го употребив за еден циклус од прозни записи во збирката „Послание“. Тој некако веднаш ме привлече и јас реших да ги собирам под тој наслов своите крајтки прозни скици објавени порано на различни места, како и еден добар број уште необјавени, што ги напишав во последно време.

Задига намера стоеше и една замисла. Јас никогаш не сум водел дневник. Таков навик не се беше создал во мене. Сепак си реков дека оворената форма на дневникот дава можност да се запише денеска нешто што станало некогаш, како хрониката да се води без оглед на дневниот тек на настани. Се заборавиле имињата и местата, се изумиле датумите, се мешале годините, па и децениите, и така станува интересно да се види што се задржало во споменот од она што би можело да биде вклучено и во еден дневник воден од ден на ден. При ваков пристап е појасно што било особено важно за хроничарот, па се вселило пражно во неговата душа, – некаква импресија, некаков лирски подем, некакво размислување, некаква случка.

Се разбира дека сосем строго земено насловот „Дневник по многу години“ не ги покрива подеднакво адекватно сите типични различни содржини. Но кој наслов може да задоволи едно такво строго барање? Некој би помислил дека во овој случај е погоден насловот „Сеќавања“. Но досега е да помислиме дека оној што евоцира спомени се прикажува како сведок и учесник на важни настани, па да се откажеме од такаков избор. Во моите записи има малку нешто важно во поширока

смисла. Тие водајќи кон едно литературно, дури честито и лирски обоено прикажување на забележаното и доживеаното во човечката секидневница.

И така мислам дека се со право остворени сиранициите на овој „Дневник по многу години“.

Авторот

ЈОРГОВАН

На автострадата што извива покрај големата река беа запреле две чергарски коли. Циганите распрегаа. Понастрана, на лединката, жените веќе палеа оган. Во првата замраченост на мајската вечер сето тоа внесуваше домаќинско спокојство, одамна жедувано од ова тврдо место.

Застанав за малку и го гледав призорот, како некаков нов Алеко. Две чергарчиња, машко и девојченце, се стрчаа боси по насипот покрај мене и се запреа пред една од двојките што во тоа време обично шетаат тука. Парот беше сосем млад: сигурно прва љубов на чирак, со модар качкет, и слугинче со басмена престилка.

Циганчињата ги подадоа рацете со оној привичен професионален гест, со кој се пита леб. Но тие сега питаа нешто друго: гранче од јоргованот што го носеше девојката. Таа застана изненадено, се погледаа со момчето, а после им скрши од јоргованот и им даде. Децата ликувајќи се стрчаа назад.

Тихиот самрак носеше свежина од блиската вода и ја соживуваше некако особено оваа мала случка. Си мислев: кој ли од тие што учествуваа во неа ќе си ја спомни некогаш најживо? Дали овие диви чергарчиња, загубени низ дните во чкрботот на колцата, можеби во некој ваков час на починка покрај река? Дали оваа слугинка, по мачни години, на која подарениот јоргован ќе ѝ смириса со спомен за најубавата љубовна тревога, единствено драга? Или јас што овде сам и најмалку причастен ја гледав таа случка?

О најарно, јорговане, да те паметиме сите ние, толку непознати далечни, случајно сретнати, а сепак поврзани со добрината на твојата мирисна душа. Па буди му ја на некого свежеста на детството, на некого морниците на првата љубов, на некого само тихата самот крај река.

ГУЛАБИ

Пред старата катедрала. Сонце. На англиската трева, на патеките, сонце што го открива виолетниот прелив на гушките од гулабите.

Прва сцена: детенце (девојченце – одвај пропаткано) сака да ги фати гулабите. Го знае можеби само зборот „па-па-па-па“.

Втора сцена: привлечена од тоа, жена (до скоро можела самата да биде наречена гулаб) сака да го сними девојченцето со гулабите, но или тоа се истава или гулабите подлетнуваат потоа. Жената резигнира.

Трета сцена: човек, навлезен во средовечните години (за да ѝ помогне на жената) вади трошки од џебот и им ги фрла на гулабите да се соберат. Тие се збираат во шарена лепеза. Но жената не го разбира неговиот гест, а тој не се осмелува да ѝ се обрати.

Опис на гулабите: тие се сите подеднакво убави, тие сите красно гукаат, тие подеднакво си ја делат љубовта.

Завршна слика: ненадеен удар на камбаните на катедралата. Гулабите како по знак летнуваат в небо: нека се задржи само оној одблесок на сонцето по работ на нивните раширени крила.

ПЕПЕРУГА

Девојченцејѝо: Мајчице, си фатив пеперуга пред врата. Види колку е убава и бела! Таа не стоеше на цвеќе, си лежеше наземи, вака, на едната страна. Јас си ги собув на-ланчињата да не тропаат, одев полека, полека, да не ме чуе, и ја стиснав со двете прстиња. Ама таа не преташе со крил-цата како што претаат пеперугите во паркот кога ќе ги фатат. Таа си беше мирничка. Мајчице, нели нема да ме караш дека ја отепав?

Мајкајѝа: Не, сине, ти си ја оживела.

БЕЛАСИЦА

Во најголемата вжештеност на битката, кога се чини дека таа трае отсекогаш и дека ќе трае довека, него го обиколија во железно клопче и го отфрлија од седлото. Свекна оклоп од оклоп и тој ја сети болно сета своја тежина, буната во земјата, и сета своја избезумена сила од која прскаа немошни алките на панцирот. Приповдигнат на едното колено тој виде десетина копја замавнати неповратно да се забодат во неговото месо, веќе намовнато за крик. Во мигот што преостануваше, недоволен ни за едно вдишување, тој замавна со мечот со една неподозирана сила, иако на тоа движење му беше судено да остане недовршено, при сиот остар блесок на челикот. Но тоа движење извре неминовно од нешто во него што го усети сето ова испреплеткано потискање и суривање во неговата сурова и целосна поврзаност и што знаеше дека овој очајнички замав нема да се загуби, а ќе влијае на исходот на оваа битка и на сите битки што идат. Крикот што се чу беше крик на грчовито ликување.

КОПАЧЕЊЕ

Денеска ја корнев ружата јазачица. Ја разгрнував со дурија земјата околу неа, удирав со казма по коренот што пуштил жили на сите страни длабоко в земи.

Бев сиот задишан, испотен. На крајот успеав да го отчешнам коренот од неговото лежиште. Но во земјата сепак останаа многу жили и жилички што ги искинав со силно мавање.

Ќе ме проколнуваат тие жили напролет. Зашто во нив уште има живот, а им недостасува воздух. Ќе тагуваат тие по лисјето, дури не истлеат сосем.

На таков начин ја искорнав јас и љубовта од сувата почва на своето срце.

ПИТАЧИ

И така, мачно, најпосле стануваме свесни дека е за нас, кои веќе нагло старееме, љубовта толку скапоцена, што нема надеж дека воопшто може да ни припадне, ако еднаш сме ја загубиле или никогаш и не сме ја сретнале. Ние мораме дури и од своите деца да питаеме малку наклоност, поблага насмевка, трошка повеќе внимание, писменце поинтимно интонирано – ние стануваме питачи на љубов. Се фаќаме сами себе во мислата дека би сакале да застанеме на аголот, приквечер, кога се палат излозите, и кога забрзано врват луѓето. Се надеваме на средба, иако е тоа сосем илузорна надеж.

МАЈСКА НОЌ

Цела ноќ ја сонувам. Се будам повремено колку да сетам дека заправо ја нема, дека реалноста е безмилосно проста и јасна. Незаштитено е моето срце во ваква ноќ, разградено за страдање. Говорам со неа на сон, ѝ приоѓам, не можам да совладам една проклета граница меѓу нас, се будам – и сеќавам безмерна тага – ми лежи тешко на левата страна од градиве. Ова е мајска ноќ, врнежлива. Сега се слуша глас на птица од бавчата. Како солза капе таа песна. Го шепотам нејзиното име, самиот сум изненаден од тоа колку сум занесен. А само ужасна крајна самотија ме допира со својата бестелесна дланка во оваа ноќ.

СПОМЕН

1.

Суштествува страшен миг – кога и споменот се распаѓа, се разлага. Јас те молам не да ми вратиш нешто од животот, ами да ми ги обновиш спомените.

– Зачувај ги, ако можеш сам своите спомени!

2.

– Ја гледам подобро од тебе сенката, ги гледам појасно нејзините шарки под лозницата на трева, под столот на сончев под; густиот сплет на лисјата ми е поразбирлив одошто на други, – затоа ти сепак често ќе зажалиш што не си со мене.

МИГ

Едно остро сознание дека треба да се користи мигот, токму овој миг. Дека е незаменлива оваа прошетка приквечер по улиците на стариот град, овој поглед на излозите, на небото и на планините в далечина, ова дишење дури талкам. Увереност дека е тоа среќа! Што можат да ме засегаат во тој миг сите други предвидувања!

СТУД

Ноќеска е надвор голем студ, цибрина. Небото сосем јасно, мрзне снегот на улиците. Се враќам доцна дома. Студот ме боцка со танки иглички по писките. Еве ме сега веќе во топла соба. Земам книга да прочитам некоја страница пред спиење. Уште не сум сосем затоплен и студенилото искри од мене. И одеднаш мисла – нагла, јасна и студена – дека е толку природно што сум осамен, дека ништо положично нема од тоа, дека сè морало да биде како што било. Мрзне крвта во мене оваа ноќ, зашто мрзне сè наоколу.

РУЖА

Денеска е први јануари, длабока зима. А ружата месечарка под мојот прозорец по некое чудо пак расцутила. Покрај две-три пупки, еден цвет сосем се отворил, и неговото руменило е толку изразито спрема белината на снегот! Таа ружа цутеше и напролет, цутеше цело лето и есен. Зошто да не цути и сега, кога мразови ја стегале земјата? Можеби сета смисла на нејзиното суштествување и била во тоа да покаже дека е тоа можно. Го посматрам тој црвен цвет. Се извива тој сега на остриот ветар, извонредно е усамен, безнадежен; но тој е сепак реалност, не сум го измислил јас, јас сум само среќен што ми се дало да го гледам и да раскажам за него.

КАМИКАСЕ

Ми тврдеа дека Јапонците се одликуваат со извонредна рационалност; дека тие не се сентиментални, ами исправени, горди луѓе. А јас си помислив тогаш дека токму тие рационалисти се определиле за славното камикасе – едновременно крајно ирационален, а и крајно конвенционален акт. Тие ја изнашле таа вештина веројатно за да не ја постават под сомнение својата гордост и исправеност. Јас си мислев дека тоа е сепак фаќање за една форма и дека многу смелост треба за да се изложи својата гордост и своето достоинство на проба. Секоја будала може тогаш да плукне на човека што го зел на себе ризикот да не поставува спрема конвенциите.

РИБАР

Кинисав како рибар со мрежа покрај една река во која нема риба. Јас сум загубен притоа, парталав, стар, смешен. Немој да мислиш дека не го сфатив веднаш твојот однос. Јас само ти простив во оној исти миг, како што сиромавиот му простува на богаташот когашто секогаш би можел да го презре.

РАЗГОВОР

Монологот не суштествува, монологот е измислена работа. Го пишувам ова зашто ми е потребно да го продолжам разговорот. Јас веројатно не сум успеал да ја сфатам сета човечка длабочина на таквата потреба.

Се штрекнав силно кога мајка рече за покојниот татко: „Го заклаа така на операција; да го оставеа барем еден ден повеќе жив, да кажеше уште некој збор“.

Држиме до себе, до својата чест и углед. А зар е срамота, по сите вакви опити, да се лази во прашиште за да се чуе само уште еден збор на човекот што го сакаш?

КРУША ДИВЈАЧКА

Уште покојниот татко ја пресече крушата дивјачка во нашиот двор. Имаше раскошна круна и пушташе чудесна сенка преку тревата во летни денови. Но ја нападнаа гасеници, ги распнаа насекаде своите прозирни гнезда, беше тешко да се очистат, и другите дрвја околу ќе страдаа од тоа легло. Тогаш дојде секирата и од дрвото остана само убогава одломка, да качат на неа со едниот крај жица за простирање на веш.

Очевидно дека силата на животот во тоа дрво била голема. Првата пролет пушти сакатото стебло филизи дури негде при врвот. Мине времето. Сега е пак пролет и сега јасно гледам како смртта го парализира она што живово тело го врзуваше за земјата и нејзините сокови. Нема веќе гранчиња при врвот. Не струјат веќе таму сокови и не се врши чудото на преобразба. Само при дното сиротата потемнета пењушка дава уште знаци на живот. Сè ѝ станува безразлично. По некое ливче зазеленело. Сè друго вклевшил камениот заборав.

БАГРЕМОВ ЦУТ

Опитен човек, ја знам безнадежноста на минатото. И ете, отаде, пак се јавува нејзиниот лик. Размислувам студено, логички: дали ми е потребна таа внатрешна возбуда? Зошто толку ме обзема, кога знам дека сè минало? Морам да одговорам дека, очевидно, не ми е потребна. Така не му е потребен на багремот најубавиот и најмирисниот цут со кој еднаш расцутил, така не му е потребна на брегот најубавата, најсочната трева што го покрила во една извонредна, улава пролет.

ЗАБОРАВ

Ретки беа часовите кога можев да го пуштам гласот по волја, да изговара крупни вокали и консонанти, да ја изразува мојата сметеност.

Нешто ме сопинаше. Само одломки од моите крикови се сочувани во вистинско звучење.

Паметам сè што си рекла и што звучеше со величие. Кога и ти би паметела така, би останала трага од мојот вистински говор и од моето вистинско битие.

Но нема покревка материја од тебе. Нема понепостојано сеќавање од твоето. А јас тебе сум ти се предал, сум се продал на твојот заборав. Ти го поседуваш подобриот дел од мене, или веќе си го загубила. Сè ми е едно: секако остаувам во полна неизвесност за тоа што било мој највисок човечки подем.

РАЗМИСЛУВАЊЕ ЗА ЉУБОВТА

Ништо не е полесно да се изложи на подбив одошто љубовта. Всушност нејзината несреќа е во тоа што мора да се пројавува преку нас, ломни, грди, смешни, страшливи, мизерни. А колку е сериозна таа во нас таквите, кога ја следиме со внатрешен поглед, кога го осветлува нашето внатрешно битие со радост или го сенчи со тага! Ништо посериозно од љубовта не суштествува, ништо што би го оправдало повеќе самото наше суштествување. Што е таа заробеница? Човек би сакал скоро да ја замисли како некаква сушност независна од него и што се вовлекува во него во недостиг на поарно живеалиште. Тогаш таа почнува да го преобразува тој брлог. Таа ги распоредува честиците на нашето тело спрема еден непознат пол во Вселената. Повеќе од сè друго таа е наш говор со Вселената, насетување на нејзините длабочини. Се заштитваме со разумот и должноста, а зар е тоа доволна причина да се наруши таа чудесна молитва?

ЉУБОВ

Мојот комшија во Дојран, Ицко, работи во дворот. Денот е пролетен, трепетлив од обилна светлина на медитеранското сонце, од брчење на пчели, оси и бумбари, од цивкање на врапци. Младата трева оваа година е првпат скошена и Ицко ја собира со гриблото на купчиња. Од неа се шири мирис што потсетува на вакви денови доживевани во младоста. Се обновува природата, се освежува душата.

Одеднаш, Ицко застапува како вмраморен. Го полага студени морници. Тука близу до него, тукуречи на дофат на гриблото, две змии се исправиле дополу и се извиткале цврсто една околу друга. Како два замавтани бича да се сплеткале во неразделна плетенка! Невидливите 'рбети им се вглобиле со крцкави прешлени и вибрираат како звучна виљушка.

Ицко се созема. Го свртува гриблото и прави нечујно два-три чекори напред. Змиите не ја сеќаваат опасноста. Тие се сосем занесени во својата игра. Се галат со главчињата, се лелеат лево-десно како некаков егзотичен цвет од повеот на тихо ветре. По лентата на нивните еластични мазни тела шета одблесок од сонце.

Ицко го крева високо гриблото и замавнува бесно. Удира еднаш, уште еднаш, уште еднаш. Се покажуваат црвени дамки по кожата на смачканите змии. Ицко се враќа малку назад, зема здив. Тој е, се разбира, задоволен што ги затре овие гадинки. Тој и не помислува дека убил една убава пролетна љубов.

ШАНСА

Повеќе години со ред, секоја пролет, се повторува истово. Од една пукнатинка на нашите скали во Дојран подава две-три ливчиња смоква што којзнае по каква случајност никнала токму на такво место, очекувајќи да допрат до нејзиното коренче барем неколку капки кога дождот се слева по скалите. Но еве ме мене, јас поминувам, се наведувам скоро махинално и ги кинам тие ливчиња како човек што се грижи да не се шири пукнатина во неговото здание.

Овој пат ми станува смешна таквата ревност. Мислам за бесмисленоста на мојата постапка, а и за бесмислената упорност на овој нукулец што сака да се одржи во животот, а и самиот, без да го кинат, ќе исчемрее во некоја поголема суша.

Но одеднаш ме засенува нагла мисла дека има дури и некои некогаш славни престолнини, зараснати во бурјан.

НОСТАЛГИЈА

За овие два-три дена во Цариград Коце се извиде со повеќемина пријатели Турци, преселени овде од Прилеп. Сега седи со Илмија надвор пред едно кафе до Бајазитовата џамија. Чекаат да им се подизлади чајот. Над масите држи сенка јавор. Се чувствува близу пулсот на Покриената чаршија.

Илмија не е оној што беше, убав човек, прв пеливан во Прилеп и Прилепско во незаборавните борби на Ѓурѓовден на Ѓупско Долче. Остарел, побелел, попуштил. Носи излитени алишта, стуткани и избледени. Не ќе му е лесен животот.

Како да ги насетува мислите на Коцета, Илмија вели:

– Го гледаш, Коце, ова дрво во над нас? Колку што лисје има, безброј, еден со еден нема да е еднаков. Така е и со нас, со луѓево. Секој со својата судбина.

Коце сака да го расположи :

– Се сеќаваш, Илмија, кога го кутна Рамадана од Канатларци?

Илмија малку се поднасмевна и самиот праша:

– Се сеќаваш, Коце, кај беше куќата моја во Прилеп?

– Се сеќавам, како не. Ќе минеш покрај Ќумкот, па покрај џамијата, во тие сокачињата.

– Стои ли уште куќата?

– Стои.

– Нема никаде вода како од Ќумкот, – вели Илмија. – Сега како што е пролет, во нашето сокаче приквечер смирисува јоргованот. Не го гледаш, скриен е во авлиите, а мирисот иде преку сидишта. Изострена ми е душава од мерак за Прилеп, Коце. Да можев барем уште еднаш да ги видам оние планини наоколу!

СИМФОНИЈА

Сончев септемврски саботен ден. Време кога пазарот во Прилеп врие. Врволица и во соседното сокаче, каде што се сурлациите, налантиите и ножарите.

Како да не го засега ни најмалку сета оваа врева и јагма, пред сергијата со чешли, ножови и свонци клекнало едно побелено старче, со мустаќи како полумесец свртен надолу, и наклапушено со смачкана шубара. Излитениот сур шајак му се оптегнал на колената како да ќе пукне.

Овој стар ситен селанец веќе подолго време се наоѓа во истата поза. Тој е сосем исклучен од средината, занесен во својата мисла, претворен во слух за самиот себеси, – тој избира клопотарец за угичот на своето стадо. Позема еден, го крева до висината на десното уво, ја наклонува на таа страна главата, полека го затресува клопотарецот, само кратко да зазвучи, и го враќа пак назад. Тоа се повторува веќе којзнае колку пати. Додека го следи звукот, челото час му се набира од напрегнатост, час му се измазнува како целото лице да ќе му премине во насмевка. Тој се колеба, се двоуми, не може лесно да се реши.

Оставете го да си ја врши спокојно својата работа, немој некој да го гибнал! Зашто тој сега не избира просто еден од овие свонци, – тој сочинува. Пред него во мислата како да испливуваат сега до нивото на внатрешниот поглед и се шират зелените пасишта на Мукос со распрснати стада овци. Тој не замислува само како ќе звучи клопотарецот на неговиот овен предводник, ами го слуша далечниот звук на сите свончиња и свонци што сунат во оваа широчина – темниот глас на бакарните клопотарници што ги носат угичите и јасниот сребренест екот на медните свончиња од

коњите и маските што пасат негде-годе по планината. Тој не го одделува овој звучен вез од шумот на буковите шумјаци, од шепотот на водата на поилата, од свирката на кавали и шупелки, дури ни од штуркањето на штурците во упојната трева. Во целиот таков стогласен хор тој му бара место и на звукот од овој единствен клопотарец: тој треба и да се разликува по боја од сите други едновремени звуци на Мукос, но и да се слева со нив, збогатувајќи ја со уште една звучна нишка хармоничната целост.

Овој човек сега не купува просто некаков мал и евтин метален предмет, – тој сочинува раскошна симфонија, што во летните денови целата планина ќе му ја нашепнува, во придружба на ветрето, од рани утра, дури се уште росни рудините, а стадата излегуваат на пасење до свездени вечери, кога трлата стивнуваат за починка.

РАЗМИНУВАЊЕ

Таа студена декемвриска вечер 1945 година под бледата светилка на аголот од Теразије и Балканска улица во Белград се покажа фигурата на еден млад слабичок човек, тргнат за на станица. Тој не беше облечен и обуен како за ваков студ: износен штофен мантил и плитки чевли. Веќе чувствуваше студени иглички негде-годе по снагата.

Во десната рака тој го носеше своето патно куферче, а во левата, под мишка, еден пакет со книги. Беше дојден денеска по службена работа, и овие книги му ги дадоа како корисни и потребни да ги носи во Скопје. Дobar дел од пакетот зафаќаше еден неподврзан егземплар на Хегеловата „Логика“.

Тој се упати надолу по Балканска, газејќи претпазливо по замрзнатиот тротоар. По малку сети леки чекори што го пристигнуваат. Од полумракот се покажа сосем млада девојка, веројатно гимназијалка, облечена, и таа како него, недоволно и скромно.

– Добровечер. Вие сигурно одите на станица?

– Да.

– Дајте да ви помогнам.

– Не, не – рече тој. – Зошто да се мачите? Можам сам.

– Дозволете, ве молам, мене ми е и така по пат.

Тој ѝ го подаде пакетот и веќе зачекорија наспоредно. Му беше пријатно нејзиното присуство од десната страна. Меѓутоа, разговорот остана сосем скржав.

– Кај седите?

– На Сењак.

– О, има уште многу да одите по овој студ.

– Ништо, јас сум свикната.

Излегоа веќе на плоштадот пред станица. Тој помисли дека би било добро да ја задржи малку, да ја праша за најобични работи, да ја праша за нејзиното име. Можеби не е лошо да ги разменат адресите, можеби ќе почнат да се допишуваат. Но нагло се откажа од таа помисла, \$ подаде рака, ѝ заблагодари, и секој отиде на своја страна.

Минеа години и носеа горчлив опит. Тој човек веќе одамна не е млад. Косата му е побелена. И чудно, таа мала случка сега сè почесто му се јавува во споменот, иако од неа поминало толку време. Загубена е острината на цртите, заборавени се зборовите и гласот, но затоа е сè поинтензивно кај него чувството дека од десната страна му оди, и како да го допира, едно драго суштество.

Има љубов во животот, – си вели тој. Има согласност од која животот станува прост и без компликации, а полн со содржина. Има таква љубов што сака да ни помогне и, кога треба, да земе спремно на себе дел од нашата тежина. Таа прави да е младоста убава и полетна, а староста да иде како спокојно зреење. Има таква љубов, кој вели дека ја нема! Човек само треба да ја најде и да ја задржи, ако ја нашол. А што стори тој? Тој ја препозна кога веќе беше доцна. Тој ја одмина, тој ја превиде, тој ја загуби неповратно во онаа далечна декемвриска вечер. Опоро каење како со студени иглички ја понижува сета негова душа поради свеста дека тој самиот ја изневерил сушноста на својот живот.

Веројатно е тоа обична негова самоизмама.

БАВЧА

Какво изненадување денеска! Во нашата бавча расцутил магарешки трн! Тоа треба да се забележи. Се наведнувам над стебленцето. Тоа е сè уште мало трнче, густо обраснато со боцки. Иако му е името грдо, неговиот цвет е убав и деликатен, составен од нежни влакненца. И така, сега имаме во бавчата нов жител.

Се сеќавам, оваа бавча беше замислена сосема поинаку. Добро го ископавме местото, го прекопувавме, го рилавме повеќе пати да го очистиме, и посеавме англиска трева. Се надевавме дека таа ќе биде секоја година сè погуста и ќе се постила како мек зелен килим. Сакавме да го облагородиме дворот. Но нашите надежи не се оправдаа. Не требаше многу да се чека, и почнаа да надоаѓаат диви неканети гости, слегувајќи в град од падините на Водно.

Прво се покажа пирејот и поклопи цела една страна. Чистевме, киневме, корневме, но тој сè повеќе се засилуваше и ја ништеше тревата. Не знаевме веќе што да преземеме. Тогаш се случи нешто чудно. Една пролет сосем го снема, како да скипнал вземи. Размислував за причината. Ми се стори дека таа сепак лежи во преголемата дрчост на пирејот. Сакајќи да зафати што поширока површина, тој пуштал сè поплатки корење. И доста биле неколку лути зимски ноќи да ги попарат неговите жили без доволна заштита на земјата.

Кога ќе се разгледам сега лево – десно по бавчата, забележувам дека местото на пирејот како да го презела црвената детелина. Не знам дали и со неа ќе се случи истото, за да добие поткрепа мојата претпоставка. Се разбира, таа не е сама. Сегде изникнала млечка. Нејзините

жолти цвеќенца се мешаат токмоглаво со белите паричиња. Дивиот штавеј ги развева негде-годе своите зелени знаменца, а на него напаѓа со остри коцја чеклас. Сосем приземно помешечки лази слезот. На неколку места се создале колонии од ѓупски печурки, белузлави дури се млади, а зрели поцрнуваат и се топат како катран. Еве сега кренал виолетова главичка дури и магарешкиот трн. И самата трева не ми личи веќе на англиска, таа е остра, измелезена.

Што останало тогаш од нашата првобитна замисла? Ништо. Ова си е пак лична балканска ледина.

БАНКЕТ

Шоферот што ме вози на работа замоли малку да запреме. Една група работници, како што тоа често се случува кај нас, го прекопуваат тротоарот – дали за парното греење, дали за телефонските кабливи?

Шоферот го подотвори прозорецот и му се обрати на еден од нив, ситен човечец, ќелав, испотен, истуткан, опрен на лопатата да здивне малку:

– Кога е банкетот?

– Утречер.

– Ќе дојдеме.

– Повелете.

Шоферот тргна. „Тоа ми е чичко“, ми рече. „Утречер прави банкет за синот што му оди војска. Само тоа синче го има. Му велевме да не прави мастраф, ами тој решил“.

Ако, си помислив во себе. Со тој обред можеби тој ја предопределува судбината на своето единствено дете.

СОЛИДАРНОСТ

По болеста е лошо засегната мојата статика. Не сум сигурен во стоењето. Тешко ми е да се крепам со крената нога на сандачето за чистење чевли.

По долго време пак се најдов во Прилеп. Ми дојде желба да ги прошетам нашите маала, познатите ширинки и сокачиња.

Но врнело пред тоа и треба да газиш по кал. Кога се вратив во чаршијата, видов дека чевлите ми се сосем извалкани.

Застанав кај првиот чистач и ја кренав десната нога на стапалото на сандачето. Човекот почна да работи по ред со четките и јас одеднаш почувствував несигурност, мелење на умот, како да ќе паднам. Неволно се наведов и се допрев со раката до неговото рамо.

– Ако, брате, – рече тој, – и јас сум таков.

ДОСТОИНСТВО

Софија, ноември 1943 година. Облачен ден. На плоштадот пред Бањата, во центарот, еден млад полицајски пристап ги чисти чизмите.

Чистачот полека ги мазни да светнат, го клава лустрото на сандачето и ја кажува цената.

Место да даде пари, полицаецот го вади револверот и го наперува на чистачот. Очевидно тој сака да му стави на знаење дека е ова негов неприкосновен реон.

— Истави го, дури не сум го плукнал, — вели мрачно чистачот.

Приставот го враќа револверот во футролата и, за да го зачува достоинството, се оддалечува без да плати.

НАСИЛСТВО

Кажуваат дека Турците правеле грозни работи. Тешко било турското ропство. Сигурно. Но јас сум видел насилство над две Турчиња.

Ибраим и Алија учеа со мене во основното училиште. На часовите тие седеа со фесови на глава, зашто така барала нивната вера, и тој обичај се почитуваше.

Се најдовме еден ден заедно и на првиот час во гимназијата. Јас ја избрав, како најмал, првата клупа, тие двајцата седнаа во втората зад мене. И вревевме и не толку, очекувајќи со возбуда што ќе стане во новата опстановка.

Најпосле влезе класниот старешина, крупно човечиште, со дневникот под десната мишка. Настана глува тишина. Без да нè поздрави, тој се упати кон катедрата, го одложи дневникот и седна.

Одеднаш неговите веѓи се кренаа и челото му се намурти. Се случи нешто страшно. Тој рипна и тргна накај мене како змев од темни облачишта. Истрпнав од страв.

Но тој ме одмина и дојде до втората клупа, каде што седеа Ибраим и Алија. Им ги грабна фесовите од глава, ги фрли на земи и почна да ги гази и грозно да се заканува.

Турчињата ги кренаа своите фесови, ги истресоа колку што можеа и побегнаа надвор.

Другиот ден се врати само Ибраим и седна на своето место гологлав. Неговиот татко, Рецеп-ага, очевидно решил да ѝ се покори на неумоливата сила. За Алија школувањето беше завршено.

ТРОФЕИ

Ние имавме фамилијарни воени трофеи, благодарение на баба Дунавка.

Паметам еден прешлен, донесен во Прилеп уште од село. Всушност тоа беше мазно сино речно камче, тркалезно, продупчено на среде. Баба Дунавка го клваше на вретеното, кога требаше да преде.

Еден ден, не знам како се случи, можеби поради тоа што на старост спомените се налагаат со незадржлива сила, баба Дунавка ми ја раскажа историјата на тој прешлен.

Во првото Српско се пустело поради некоја кривица селото Десово. Откако минала војската, се кренале селаните од околните места да го пљачкосуваат. Тргнала и баба.

– Влегов во една куќа, – ми кажуваше таа, – и што ќе видам? Жените сироти, анките де, како што го месиле лебот, така го оставиле на штицата и избегале, немало кога да го испечат. Ми падна жал на душата, не можев ништо да земам, го зедев само овој прешлен и се вратив дома.

Дојде еден ден до нас и Втората светска војна. Во нашето соседство, во Соколаната, имаше воен магацин. Кога се повлече војската, во она безвластие, дури да влезат Германците во Прилеп, ’ргна народ да го пљачкосува складот. Настана невиден метеж со викотници.

Ние седевме повлечени дома, загрижени. Нашиот татко беше со војската и не знаевме што станува со него. Приквечер почна да стивнува вревата. Се кренало што се кренало. Тогаш нашата баба ја снема некаде. По некое време еве ја се враќа, кренала и таа една клупа од Соколаната и ја влече дома.

Клупата си најде место во нашиот двор. Никој не ја забележа од оние бројни патроли што потоа власта ги праќаше да ги наоѓаат пљачкосаните работи. Клупата остана долги години во нашата авлија. Куката е одамна продадена. Можеби новите сопственици уште ја употребуваат таа клупа, не знаејќи дека е таа воен трофеј на баба Дунавка, исто како и оној прешлен. Еден вроден исконски пљачкашки инстинкт ги беше придобил за нас трајно тие туѓи предмети.

ТИХИОТ ДОН

Еден пролетен ден 1950 година, мала група, ние двајца наставници и неколку студенти, на дијалектолошка екскурзија во Кратовско, пристигнавме во Лесновскиот манастир. Тука останавме и да преноќеваме.

Го паметам добро будењето другото утро. Во одајата беше влегол веќе богат сноп утринска сончевина. Слухот го изненадуваат крици на пауни во дворот и некакво свечкање по калдрмата, како да влечка некој железно. Погледнав, веќе станат, низ прозорецот. Долу се движи по своја работа јуродивиот Дончо, целиот изврзан со синцири што се влечат по земи и сингараат. Облечен селски, во бечви, тој е целиот парталав, така што се чини дека не шевовите, ами уште само синцирите ја крепат неговата облека. Дончо очевидно продолжува една стара локална традиција. Тој е и единствениот овдешен човек во овој манастир. Другите двајца се Руси.

Уште во Злетово или Пробиштип разбравме дека игуменот, Виталиј, бил во Русија коњички офицер. Вчера добро се запознавме и го научивме неговиот ред. Веќе во години, побелен, тој се држи прав како пушка, како што е висок и виток, и само во одот неусетно ја повлекува десната нога. Тоа е последица од рана задобиена во борба со црвените. Мнозина руски емигранти, како него, се беа прибрале по нашите манастири и го завршуваа така својот животен пат. Сум чул една верзија, но тоа не е за верување, дека дури и страшниот Нестор Махно, водачот на анархистичките банди во Украина, го окончал својот живот под монашко име во некој манастир во Црна Гора.

На Виталиј му прислужува Павел. Се чини како да му е тој истиот послани од Русија и има токму такво држење,

пристапувајќи му во полунаклон на својот господар. Павел е мирско лице, носи чизми и качкет. По некој добро установен нивни ред, тој му принесува во послужавник од време на време чаша ракија и чаша вода. Поради тоа Виталиј е постојано продуховено замајан. Тој не зборува смерно како калуѓер, тој командува отсечно. Дончо и Павел се последните остатоци од неговата чета.

Под негова власт, но секако не и по негова вина, манастирот доживува тешки денови. Источната порта е урната и конаците од таа страна почнале да се рушат. Бурјан расте на самото кубе.

Во црквата останале уште неколку книги од оние до дваесет товари, колку што пред сто години пресметувал да имало во Лесново Јордан Хаџи Константинов Цинот. Сепак тие претставуваат некаков интерес. Мене ми запна окото за еден манастирски економски тефтер и за „Чудеса пресвјатија Богородици“ од Јоаким Крчовски.

Поведов преговори со Виталиј да ни ги отстапи за нашата семинарска библиотека. Тој се тегавеше малку, но се согласи, откако му ветив дека за замена ќе му испратам една голема и интересна книга на руски јазик.

За среќа имав дома еднотомник на „Тихиот Дон“ и веднаш по враќањето му го пратив на Виталиј, не се сеќавам сега како, по пошта или, поверојатно, по човек.

Бев изненаден кога по извесно време ми пристигна од него поштенска картичка, пишувана на руски јазик. „Ви благодарам многу за книгата“, ми пишуваше Виталиј. „Читам, и час се смеам, час плачам. Сè што е таму раскажано е сушта вистина. Па јас самиот сум бил таму!“

Кој знае, си помислив, дали Шолохов воопшто некогаш добил ваков суд од некој од своите читатели, заправо од некој од своите можни јунаци.

Кога по повеќе години отидов повторно во Лесново, Виталиј и неговата придружба не беа веќе меѓу живите. Нè пречека една жена што ги држеше клучовите. Црквата беше

реставрирана, кубето препокриено, урнатините на источната страна расчистени. Жената ни кажа во доверба дека оние што ја поправиле црквата ископале злато, го скриле, си отишле бргу-бргу и оттогаш поштук им нема. И ова е една од легендите што постојано се обновуваат околу манастирите. Не сум сигурен дали тогаш прашав каде е потребан Виталиј. Претполагам дека е на селските гробишта, зашто во манастирскиот двор не забележав гроб. Ако не стигнам јас, нека се распраша за тоа некој друг место мене. А ако некогаш случајно се најде во Лесново еднотомникот на „Тихиот Дон“, ќе се знае кога и како стигнал таму.

БЛАЖЕ И ДОСТА

Токму така: Блаже и Доста. Како Тристан и Изолда, Самсон и Далила, Ромео и Јулија, Омер и Мерима. Прво името на љубовникот, а после на љубовницата. А сега еве ја и малата љубовна приказна.

Таа изутрина ние тројцата, Иван, Коце и Јас, се искачивме до манастирот високо горе в планина. Денот ни мина во шеткање во дивата природа, а приквечер се прибравме во маѓерницата, чекајќи да биде готова вечерата. Тоа е време и место да ги запознае човек најлесно оние неколку манастирски луѓе, момоци и слугинки, што ги довеал ветрот однекаде или подобро речено што ги исфрлил животот на овој крај како што исфрла одломки на некој пуст брег. Тука нашле тие врталиште и корка леб, но и манастирот има потреба од нив.

Попладнето се врати Целе со маските од град. Тој е пазарцијата. Свончињата од трите маски го објавија торжествено неговото влегување под сводот на манастирската порта. Околу него брзо се собра група од мажи, жени и деца што летуваат во манастирот и што ги чекаат пратките и продуктите од градот.

Сега е Целе седнат со нас, во маѓерницата. Мал, жив, очакален, тој води важен разговор со Коцета. Тој е мариовец. Дома не можел да се разбере со снаи и синови, па се главил овде. Целе помагал во борбата и го памети Коцета од тоа време од мариовскиот терен. Тој е партиец и, како што кажува, уште плаќа членарина. Во разговорот го интересира да разбере како може да дојде до некаква боречка пензија, макар и најмала. Во тоа наоѓа за себе изглед за иднината.

Вечерата, некаква чорба, ја готви Ристана. Чиста градска средовечна жена, вдовица, а богомолка, таа еве неколку години по ред ги поминува летните месеци во манастирот со своето веќе големко девојче. Се враќаат в град дури при крајот на септември, по манастирскиот празник – Мала Богородица. Таа е нешто како економка, домаќинка, се грижи за летувачите и ја држи кујната.

На Ристана ѝ помага Доста. Таа е овде најулишената душичка. Мала, сува, грда, поцрнета, боса, таа ми личи на некое чавче што паднало од седело и си го скршило крилцето. На нејзиното ситно, избрчкано лице, се истакнува шилестиот нос. Црната коса и паѓа на рамена во неред, нечеслана. Одвреме навреме рамениците и целото тело и се затресуваат конвулзивно. Оди несигурно, како да нурка. Доста ги врши погрубите работи, носи вода, мете, го исфрла ѓубрето. По зборот се гледа и таа е некаде од Целевите краишта.

На неколку пати, дури разговараме, таа станува од своето место покрај шпоретот, оди до отворената врата и вцренето погледнува надвор. Веќе се смрачува. Ламбата е запалена и мека светлина ја облева маѓерницата, се истура дури малку и надвор низ вратата.

Најпосле Доста вели: „Се забави Блаже“.

„Остај се!“ – се јавува Ристана. „Да не го изел волкот!“

Но еве го и Блажета. Тој е овчар. Дури да ги прибере в трло овците и оние неколку кози, што манастирот ги држи бесправно, минало времето. Блаже е облечен градски, височок и исправен, со смачкан качкет на глава. Да не е сосем штрб, што се виде при поздравувањето, би се рекло дека е дури и на овие години убав маж.

Вечерата е веќе готова и ставена. Ние тројцата сме седнати на едниот крај од масата. Блаже седна до мене лево, Целе на другиот крај, како на чело. По стариот обичај, жените ќе вечераат по нас. Доста седнала на столче во аголот зад шпоретот, во полусенка, како да ја нема сега во нашиот круг, готова да ја заборавиме, сосем повлечена.

Почна да блошава, крстејќи се со широки движења, Целе: „Ајде, Господи поможи! Некое арно Господ да дај! Пригледај нè и нас, Боже!“ Другите се одсваа: „Амин, Боже!“ Почна дробењето на лебот и гласното сркање со дрвени лажици. Одвај да се чуе по некој збор во тоа шлибање. Но јадењето се заврши и Ристана принесе на крајот еден ваган круши. Тоа е знак да живне разговорот. Целе, секако по навик, почна да го задева Блажета. „Го гледаш имењакот?“ – ми се обраќа тој мене. „Ти личи на овчар? Гледај како се иставрил како некој бег!“ Навистина Блаже е облечен градски, носи светол костум, добиен одамна од Унра. На тој костум нема веќе место да не е накапано и извалкано.

„Ми се скина денеска палтото“, – вели Блаже нажалено и го покажува десниот лакот.

Оеднаш од полусенката, како жегната, нагло се јави Доста и се доближи до масата.

„Јас ќе те закрпа!“ – рече таа со поривен глас што не допушта некоја друга рака да го допре Блажеовото палто.

Нејзината мала, стуткана сподоба како да се најде во самиот фокус на сцената, под рефлектор, во некаква трагична улога. Светна убав блесок во нејзините, сега се виде, црни како маслинки очи.

Целе и Ристана се насмејаа многузначително. Се обиде да им се придружи и Блаже, но не му успеа. Жално се искриви неговата штрба уста и тој видно поцрвене.

Тогаш настана тишина. Кога ќе настане неочекувано таков длабок молк, се вели дека прелетува ангел. Овој пат тоа беше ангелот на љубовта. На своите невидливи бели крилја тој лесно долетал и до измеќарите во оваа манастирска пустелија.

БОСТАН

„О великиј, могучиј, правдивиј и свободниј рускиј јазик!“ – извика еднаш Иван Сергеевич Тургенев.

А јас извикувам: О чудесни македонски бостани! О вие слачни црвени лубеници што крцкате под ножот! О вие жолти дињи бадемки полни мисковина!

Се сеќавате за оние мали бостанчиња негде в поле на жешкиот припек. Среди – мала колиба. Како да нема жива душа, дрочи бостанот под сонцето. Но кај ужина време, кога ќе прекрши горештината, го забележуваш бостанцијата – шетка горе-долу, се наведува, тропка по лубениците и наслушува дали се зрели, заправо тој по нивното суво уше најсигурно знае која е стасана.

Ако си дошол да го посетиш, тој те пречекува на меѓата, не брза да те покани во колибата, чепка уште малку со врвот на опинокот околу гравот виткач или околу некој страк царевка, што се садат негде-годе по крајот повеќе како украс, и најпосле те води по едно само нему познато патче, за да не остануваат многу траги во бостанот. Од десната страна, обесено на појас со ремче, му се мавта коскено ноже, секогаш при рака. Околу колибата растат метли и босилек. Во неа секогаш има неколку лубеници и дињи, скинати уште взори, кога се најладни и што бостанцијата ги чува за гости.

Една ноќ сум спиел во таква бостанциска колиба. Приквечер има еден миг, кога земјата, притисната и придрушена дотогаш, како да здивнува со полни гради и тој здив го донесува првото вечерно ветре над полето. Се шири свежина и сè станува појасно пред очите што беа како замрежени од треперењето на воздухот. Се дипли јасно чудниот

вез на ластунките, како да е нивчето послано со килим, и ти се чини дека ја гледаш секоја одделна диња и лубеница во овој бостан, со нивниот облик, големина и боја, дури и оние што бостаницјата ги бележел со крвче и ги подзакопал, да не го привлечат погледот на некој лаком минувач. Полека сето тоа го прекрива темница и како бостанот да се крева на небо, за да дрочи ноќва во широките небесни полиња. Свикуваш со звуците на ноќта, со повременото лаење на песот чувар, со штуркањето што се надгласува, со крекањето на жабите во блиските вирчиња, и неусетно заспиваш на меката слама во колибата. Негде по полноќ те буди свежина што ти лази по 'рбетот и ти се чини дека ластунките те обгрнале и тебе во еден сплет што ги напојува со влага сите плодови во бостанот.

А сега мислата ме враќа назад во детството. Секое лето тате купуваше по еден товар лубеници. Магаренцето или малото мирно коњче го растоваравме во нашата авлија, на ситната турска калдрма. Помагавме, се разбира, одушевено ние децата. Наредени една до друга, лубениците сочинуваа живописна група, со непредвидливи шарки и извиви врз зелената подлога, како дечиња што во игра се удираат глава со глава. Една по една ги пренесуваме во нашата визба, полутемна и обложена со цименто, каде што ги чекаше пријатна свежина во жешките августовски денови.

Штом ќе дојдеа лубениците, секој ден беше за нас обележен со еден предвиден, како по обред, и сигурен час на радост и среќа. Јас бев тој што ја земав лубеницата од визба и ја носев во дворот, каде што нижевме тутун. Се даваше починка, ги миевме рацете на бунар од насобраниот туткал и потоа жедно загризувавме во резанките од лубеницата. Како на машко, мене ми припаѓаше и попот, слачното среде на лубеницата, чисто, без семки. Корупките му ги фрлавме на нашето магаре, врзано за скелето, и тоа веднаш почнуваше да ги рупа. Така тоа беше општа радост и наслада.

И сега се прашувам, зошто токму тие мигови од детството ми се чинат толку важни и зошто тие како со

посебна смисла да го исполнуваат мојот живот? Зошто тие, а не нешто друго по кое сме се ломеле и што сме го барале со сите сили, сметајќи го за посебна возбуда и постигање? Како да сме скршнале по суетни работи од правиот пат. И како споменот за миговите на проста детска радост да нè потсетува што сме загубиле и за што треба да жалиме. И јас навистина жалам, и јас сум длабоко потиштен, кога размислувам за ова.

Па сепак сум му благодарен на својот покоен татко што сигурно уште по со време кроел и размислувал како да издели пари, да ни го донесе токму кога што треба очекуваниот товар лубеници. Дали ние сме умееле да им приредиме на нашите деца таква радост? – се прашам и не знам што да кажам. Побогати и посамосвесни, но се подалечни од земјата и од нејзината свежина, ние можеби сме се одучиле да ги сеќаваме чистите струи на животот, за да го следиме нивниот исцелителен тек. Затоа сега срцето ми се збира од горчина.

СРЕДБА ВО РАЈОТ

При крајот на 1956 година за првпат пристигнав во Париз и останав неколку месеци, сè до мај идната година.

За малку тој град ќе ја скршеше мојата волја. Видов каде сум и што сум спрема таа чудесија градена и организирана со векови од еден голем народ. Ми се чинеше дека и крајната цел на еден голем народ е да создаде голем град со својствен изглед, својствена душа и физиономија.

Сепак најдов некоја опора во себе. Првото прибежиште ми беше полутемната просторија на Институтот за славистика (ул. Мишле 9). Но таму ме чекаше мрачната прилика на стариот библиотекар, руски емигрант, господин Бутчик. Сув, кожа и коски, ќелав, намуртен како да се грчи од некоја тешка, постојано присутна болка, господин Бутчик беше далеку од родот на оние љубезни и пријатни библиотекарари, секогаш готови да услужат, да поразговараат токму колку што треба и дури да му помогнат на читателот со свои совети. Не, господин Бутчик не ги привлекуваше своите гости, ами повеќе ги одбиваше. Особено сурово ги пречекуваше оние што доаѓаат првпат. Неговиот поглед ги мереше од глава до петици, полн со сомнение и со студ што крева морници. Можеби и тоа беше една од причините што господин Бутчик никогаш немаше многу читатели во својата полумрачна сала.

Но јас останав неколку месеци и, се чини, успешно ја издржав карантината. Јас сум по природа многу претпазлив спрема луѓе што ме држат во напнатост и многу внимавам да не ги повредам ниту со пренаглен гест, ниту со самосвесна интонација. Моето доста добро знаење на рускиот јазик и литература спомогна да се зближине полека-полека

со господин Бутчик. Од ден на ден јас се чувствував сè послободно во неговото присуство, но сепак постојано се трудев да не ја нарушам со нешто, ами да ја градам натаму еднаш создадената хармонија.

Дека таа беше постигната, се виде кога господин Бутчик сам ми понуди да ја прочитам неговата библиографија на француски преводи од руската белетристика. Таа книшка беше полна со гнев, жолч извираше од неа. Господин Бутчик со право негодуваше дека Французите не само што малку преведуваат од руски, ами притоа се однесуваат дури светотатски спрема најголемите творби на рускиот дух. За илустрација на тоа во неговото дело беше репродуцирана насловната страна на преводот на „Ана Каренина“, на која хероината на Лав Толстој беше претставена скоро како шантанска дама. Какво неразбирање, какво ужасно искривување! Разбрав како и зошто, капка по капка, се собирала горчината во овој човек, ништејќи ја неговата веселост, не оставајќи ни трага од осмев на неговото лице.

Кога му ја враќав книгата, тој дури со некаков трепет исчекуваше што ќе кажам. Беше многу задоволен кога му кажав дека, според мене, им дал добра лекција на Французите. „Знаете како се искажа господин Жорж Диамел кога ја прочита?“ – си спомни пред мене господин Бутчик. – „Тој само трипати повтори: Je proteste! Je proteste! Je proteste!“

Дека јас и суровиот господин Бутчик многу сме се зближиле, почувствував кога требаше да си заминам од Париз. „Ете, – рече тој – ќе се сретнат луѓе, ќе се спријателат а потоа веднаш треба да се разделат“. Неговиот глас трепереше од возбуда, влага ги прелеа неговите сини очи.

Минаа некои дванаесет години и јас пак се најдов во Париз, во истиот Институт, каде што сега требаше да држам предавање. Малку надеж имаше дека ќе го видам господин Бутчик, којшто за мене остана незаборавен, но со кого не одржував никакви контакти по разделбата. А тој сепак ме пречека речиси на влезната врата. По поздравувањето и

првите разменети зборови, ми рече: „Јас сум повеќе години во пензија и не доаѓам овде, уште помалку на овие предавања. Сега дојдов само за да Ве видам Вас. Не ми се верува дека ние уште еднаш ќе се сретнеме во животот и затоа сакам да Ви пренесам една многу важна порака. Кога ќе дојдете во рајот, за да не скитате многу и да не губите време барајќи ме, знајте дека јас Ве чекам веднаш до влезот од десната страна“.

Го пишувам ова и ми се чини дека господин Бутчик ме гледа одозгора од некое небеско прозорче. Иако тоа не му беше својствено, тој сега се поднасмева и како да ми вели: „Да, местото е закажано, а јас од секидневниот рајски билтен беспогрешно ќе дознаам во кој час Вие ќе пристигнете овде. Јас и тука работам во библиотеката“.

ТОЛСТОИСТИ

Малку е познато, ако не е и сосем непознато, дека битниците се јавиле во Македонија порано отколку во Америка.

Ми расправаше покојниот Ристо Проданов вака:

– Јас сум, да знаеш, Блаже, студент со индекс број 1 од стариот Филозофски факултет во Скопје. Свирев виолина, и тоа ми ја обезбедуваше издршката. Кога филмот уште беше нем, пред претставата и во паузите јас свирев во старото кино „Балкан“.

Во распустот, во Струмица, нè дупна гаволот мене и уште еден мој другар да се објавиме како толстоисти, бидејќи го читавме Толстоја и слушавме за неговата наука.

Прво облековме рубашки, престегнати со колан преку половина. Власта премина преку тоа.

Но еден ден се решивме да шетаме боси низ градот, со рубашките на нас. Тоа веќе власта не можеше да го поднесе.

Срескиот началник прати да нè арестуваат и нареди двајца жандари да нè спроведат така боси од Струмица до Ново Село.

Кога нè водеа низ чаршијата, одевме со гордо кренати глави, како што им прилега на жртви за идејата.

Но излеговме од градот на цаде. Почна да нè боцка оној чакал по излоканиот пат, а пустото сонце бие в теме. Болат нозете, отекнале прстите, ќе се раскрваат.

Видовме дека вака не бидува. Како ќе се издржат дваесет и кусур километри до Ново Село? Ами уште назад. Но еве се ближи Дабиле со својата крчма во дебела сенка.

„Господа – им предложивме на жандарите – да запреме малку овде, ние честиме“. Тие радо прифатија, зашто и ним им беше тешко да го минат тој пат по летниот пек.

Така останавме во крчмата во Дабиле до вечерта. Да не ти кажувам колку плативме за тоа честење и да не ти кажувам какви мизерни разговори за нас толстоистите водевме со жандарите.

Вечерта по ладот се вративме во Струмица и веќе натаму не ни текна да ги носиме рубашките, а камоли да шетаме боси низ градот.

РАШОМОН

Дури сега го заносив костумот што летото 1981 година ми го шиеше мајсторот Кољо Граматиков од Нов Дојран. Поводот за шиењето на тој костум беше несекидневен: требаше да се дотерам за Струшките вечери на поезијата, како лауреат. Платот и поставата ги купивме во Гевгелија, а мајстор Кољо е најугледен шивач во Дојранско.

Имавме повеќе сеанси, со живи разговори. Интелигентниот мајстор еднаш неочекувано ме праша: „Дали сте забележале дека јас имам едно вештачко око?“ Да не ми го поставеше сам прашањето, јас немаше воопшто да го забележам тоа.

Се покажа дека мајсторот му е ближен на покојниот Ристо Проданов, за кого јас имам многу нешто да раскажувам со голема симпатија. Ристо беше родум од село Патарос, отаде Дојранското Езеро, зад самата граница. Откако избегале од Грците, немал можност никогаш да го посети своето село.

Ристо дошол да собира фолклорни материјали, а мајстор Кољо бил како порачан за информатор. Не само што убаво пеел, ами бил и познат ороводец.

Ристо изразил желба да го види, ако не Патарос, барем Стар Дојран, кој во тоа време беше речиси сосем пуст, далеку од туристичка населба, каква што е сега.

„Кога дојдовме на пол пат – ми расправа мајстор Кољо – баче Ристо одеднаш почна да плаче“.

– За шо плачиш, баче Ристо?

– Како да не плачум, бре Кољо? Ги гледаш баирето преко зад границата? Е колко сум ги пасел вуловете тамо!

– Пасиш ли сега вулове, баче Ристо?

– Не пасум.

– Ами за шо плачиш тоги?

САМОСТ

Риста Проданов, стариот професор по литература, го испратија во пензија.

– Досадно ми е, Блаже. Се штуткам цел ден како улав. Нема што да правам, – ми се пожали еднаш.

– Што не читаш книги? – го посоветував.

– Каква смисла има да читам, кога нема кому да му го прераскажам прочитаното? – одговори Ристо.

А еден пријател ми расправа Ристо му рекол:

– Сам сум како ут. Никој не доаѓа да ме види. Како не влезе некој, па макар да ми окара мајка!

ДВЕ КРАЛИЦИ

Во животот има чудни и непредвидливи поклопувања. Јас сум ги нарекол за себе рима во животот. Сакав дури да направам една збирка од такви случки, но засега таа намера остана нереализирана. Како за пример, сега ќе раскажам една, но многу показателна.

Во Белград, во ресторанот „Шумадија“, се сретнав пред повеќе години со покојниот Васо Бутозан, претседател на Академијата на БиХ, по специјалност ветеринар. Ми беше драго да ручам и да бидам во друштво со тој извонреден човек.

Васо ми расправаше во ручањето дека тукушто се вратил од Лондон, од светскиот конгрес на ветеринарите. Биле примени дури и од англиската кралица Елизабета.

– Одиме еден по еден, како гуски, и секој ѝ бацува рака на кралицата. А јас не знам како да постапам. Нели сум од социјалистичка земја? Зад мене патка еден билмез од нашата амбасада, но ми е срам да се свртам и да го прашам што да правам. И така дојдов до кралицата и не ѝ ја бацив раката. Тоа беше забележано од сите, таа моја постапка остави голем впечаток. Кога гледам, по мене иде тој билмез од амбасадата и ѝ бацува рака на кралицата. Па како да ти кажам!

– Васо – реков јас – ти сепак си ѝ бацил рака на една друга кралица.

– Од каде знаеш? – свика тој.

– Стана ли тоа во Грција минатата година?

– Да – призна веднаш Васо.

– Беше ли тоа кралицата Фредерика?

– Да – призна тој – Од каде знаеш, жити Бога!

– Знам од тоа што лани ми го расправаше самиот ти во истиот овој ресторан, ако не и на истава маса – му реков јас. – Тогаш се фалеше дека си ѝ бацил рака на една убава кралица. Немој сега да ме уверуваш дека, по не знам какви важни причини, си откажал да ѝ бациш рака на една друга кралица. Гледам дека сè зависело од шармот.

И сето тоа беше вистинска случка.

ЈУНАШТИНА

Штом веќе ја споменав римата во животот, не можам да ја премолчам случката со Платник во Дебарца. Беше тоа есента 1947 година. Платник и Тале држеа политички составници во Дебарца, а јас собирав народни песни од борбата. Сепак бев буден и на нивните конференции. Тие двајцата беа очевидно задоволни и како окрилене што се наоѓаат пак на теренот каде што се движеле како партизани, сега веќе во нови услови, кога мирно се ужива во славата.

За да ја објасни трагедијата на капитализмот, Тале објаснуваше пред селаните дека капиталистите произведуваат премногу шешири, а потоа немаат кому да ги продаваат. Така настануваат кризи. „Тале – викаа селаните – нам ни треба шајки да ги обновиме куките. Зошто ни се нам шешири? Шајки, шајки, а шајки нема!“ Исто така селаните велеа: „Море, деца, гледајте да не ве излажат пак Турците!“

Во Белчишта Платник се расположи во една куќа, во која престојувал повеќе време во војната. „Дошле еден ден Германците во селово, – расправаше тој комотно. – „Германците!“ – свикаа. – Голема работа – реков – Сунце ли му жарко! Германците, Германците – големи тикви!“

Во тој момент, кога Платник така убаво ја опиша леснотијата на целата ситуација, се отвори нагло вратата, во собата влезе ситна возрасна женичка и му се фрли на врат на Платника: „Киро, – свика таа – имало Господ пак да се видиме! Али се сеќаваш како бегаше тогаш бос од Германците, чедо мое? Како сега да те гледам кутриот!“

Платник не возрази ништо. А јас се уверив уште еднаш каков вешт режисер може да биде животот.

ПРАСИЊА И КОРИТО

Треба да имавме тогаш околу седум години. Можеби тоа беше прв школски распуст за нас, учениците на тукушто отворената основна школа во Небрегово.

Како по задолжителен договор, секоја вечер во тие летни денови, во мрачката, се собиравме неколцина и низ вратничето од Митровци излегувавме на сокачето. Од другата страна ни стои стариот брест, зад него бавча, рекче и на него стара напуштена воденица.

До брестот имаше голем камен белутрак. Тогаш и тука почнуваше нашата игра. Целото сокаче беше послано со ситни камчиња, остри кремени, што ги пластеле со денови и години водјето. Ние мававме со такви камчиња во големиот белутрак и се радувавме кога од него ќе прснеа искри.

Но ние знаевме во себе дека тоа е само увод. Ние ги чекавме прасињата. Како некаков ненадеен порој, трчајќи ситно, тие се спуштаа од пасењето во првиот самрак по нашето сокаче, како и по сите други сокачиња во малото село.

Тогаш нашите камења се свртуваа остро и што може побрзо кон ножињата на прасињата. Настануваше диво квичење што нè исполнуваше со задоволство и во кое дури како да ја наоѓавме за себе вистинската смисла на нашите летни денови.

Веднаш потоа си одевме дома, сигурни што ќе затекнеме. Нашите прасиња, пет или шест во нашата куќа, ги наоѓавме тесно збиени, главче до главче, меше до меше, над каменото корито полно цвик. Тие се туркаа, тие се клоцаа, тие не си даваа да земат здив, да си обезбедат сигурно место, дури не ја исцрпат докрај слатката помија со вкус на царевно брашно. Тогаш со задоволно гровтање се оддалечу-

ваа во дворот, барајќи го своето обично место за починка. Благо и надежно паѓаше над сите нас, над децата и прасињата, ноќта.

Многу подоцна научив нешто од баба Дунавка за тоа камено корито, околу кое ја покажуваа својата дрчост нашите прасиња. Но тоа е веќе сосем друга тема, тоа нè води направо кон нашата генеологија, што јас сега би сакал и да ја запишам, за да остане забележана за потомците што ќе се интересираат, се надевам, за нашето минато.

Баба Дунавка ми кажуваше дека прв од нашата фамилија – како што велеше таа – се населил во Небрегово Ристе. Избегал од Дебарско поради некој зулум. Бев многу незадоволен што баба понекогаш, во своите повторни раскажувања, го викаше Ристета Диме. И така јас не сум сигурен во името на нашиот најстар запаметен предок.

Тогаш ја копачеле земјата, правеле ниви. Ристе или Диме очистил некое место и добриот тогашен небрешки ага му го подарил во трајна сопственост во замена за една дебела гуска.

Ристе или Диме имал само еден син – Ѓорѓија. Тој како да не бил сосем токму. Но тоа не е важно, важно е што нему му се родиле три сина – Соколе, Конче и Јонче. Кога му се изродиле тие внучиња, Ристе, веќе на стари години, решил да направи нешто што ќе остане како вечен спомен од него, за нив и за нивните потомци.

Седнал и издлабил три корита во гранит. Од тие корита лапаа цвик и до мое време и знаење прасињата во нашите три братствени куќи – Соколевци, Коневци и Јончевци.

Очевидно дека во нашите гени отсекогаш била заложена уметничка жица. Примерот со коритата покажува дека таа се пројавила прво во областа на вајарството.

Известен од баба Дунавка дека сме дојдени од Дебарско, како добро верзиран човек сакав да се домислам кое било нашето седело. Претполагам дека тоа било Лазаро-

поле. Нашата фамилија ја викаа Љамевци, а Љаме е прекар за лазарополец. Нашиот сведен е свети Никола, а тоа е сведенот и на лазарополците. Во нашето село имаше чифлик на Св. Јован Бигорски, а тоа била добра врска да се засолни семејство застрашено од зулум.

Уште многу би имал да расправам за ова, но се плашам да не се оддалечам од основната тема, од коритото и сиротите прасиња згрвалени околу него.

ГРАД

Ние бевме родени во мало село и на него и неговата близина беше ограничен нашиот скромн неколкугодишен опит.

Целиот наш свет беше строго заграден со сртовите на Бабуна, Сивец, Липа, Златоврв и Сурун. Нашите птици летаа во тој круг и никој од нас и не помислуваше дека тие можат да го надминат. Планините беа и нашата предела спрема небото. Си велевме често како би било да се качиме горе и со остен да го буцаме Господ.

Но широчината со секој ден подмолно нè потчинуваше. Ние моравме да признаеме дека надвор од нашиот хоризонт се наоѓа градот. По саботите таму одеа и се враќаа пазарциите и ни донесуваа шеќерчиња, шеќерни петлиња на стапче и симиди или ѓевреци. Што ќе биде, боже, градот?

И тогаш се случи, едно наше другарче, прво од нас, да го види тоа чудо. Ништо не можевме да разбереме од неговите кажувања, само нашето љубопитство се зголемуваше. Нашето другарче ни кажуваше дека во градот имало оптегнати телови, а на нив стоеле врапчиња. Градските деца ги гаѓале врапчињата со стрели. Ништо не ни беше јасно од тоа. Ние не знаеме што се тоа стрели и не можевме да замислиме какви се тие оптегнати жици.

Но од тоа кажување нарасна нашата нестрпливост да го видиме најпосле тој град. Едно летно попладне, штом тивна горештината, нашиот мал одред тргна по патчето кон Сивец, по сосем самостојно решение, без да му се каже некому. Знаевме дека по тој пат се оди в град.

Одевме бодро, во жив разговор, скоро среќни дека наскоро ќе видиме со свои очи нешто што толку ја тревожело нашата мисла.

Се приближувавме веќе кон преслапот меѓу Сивец и Липа. Отаде надолу почнува непознатото. Се слуша во близината тропање на клопотарци и мукање на говеда. Се ближи зајдисонце, а тоа е времето кога имањето слегуваат в село.

Оеднаш на една чистинка лавнуваат пси, но ние нема што да се плашине, па тоа се нашите Шаро и Мурџо. Ја здогледавме и стамената фигура на нашиот овчар Трајко со тагарџик преку рамо.

– Каде бре? – нè праша тој.

– В град – велиме и одвај го погледнуваме, брземе напред, како да не сакаме ни миг да загубиме.

Го одминавме, но нè стигнува неговиот страшен глас:

– Одете само, одете, ама ене го онде зад лескана, клекнал волкот, го исплазил јазикот и ве чека.

Колената како да ни се здрвија. Се колебавме кратко, а потоа се свртивме назад и заслегувавме в село. – Кр, кр, кр – го слушавме зад себе смеењето на Марка.

Нашето запознавање со градот го одложивме за по-добри времиња.

ПРЕСЕЛБА

Тоа лето се разбра дека ние ќе се делиме и ќе одиме в град. Како ги делеле нивјето и имањето, јас не знам, но ја паметам онаа вечер кога ги делеа домашните работи. Тоа стана во онаа просторија што ја викавме дома, каде што е огништето со тланикот и верушките, и каде што заправо се поминува најголем дел од животот во стара селска куќа. На две еднакви купчиња ги клаваа по ред тепсиите, ваганите, лажиците и друго, а потоа фрлаа жрепче. Иако делбата се вршеше при најголемо спокојство, сепак не можеше да се каже дека немаше напнатост. Во очите на жените одвреме навреме ќе светнеше некоја зрачка што покажуваше кој дел повеќе ги привлекува.

Трајко овчарот плачеше и ги бришеше јадрите солзи. – „А бре, Коневци, што ви стана да се делите при оваа убава живот?“ – велеше тој, уплашен од неизвесноста што го чека. Беше научен баба Дунавка одвреме навреме да му го наполни тагарчикот со мазник, беше како верен пес прибран во оваа куќа, а сега таа се растура и тој треба да бара друго засолниште.

Најпосле се приближи и денот на селењето. Слушав како некои жени ѝ велеа на мајка ми: „Нема да ви биде лесно в град. Блаже ви е разгален и само ќе ви бара да му купувате шеќерчиња“. Боца, мојата малку постара од мене другарка, беше жалосна што си одам и што ќе нема со кого да си игра. Но мене ми беше сè едно, мене ме влечеше промената.

Кога нашите воловски коли, натоварени до врвот, кинисаа, веќе се смрачуваше. На една од нив, врз покров-

вите, за нас децата, за мене и моите две сестри, направија постела. Ние набргу заспавме.

Одеднаш нешто ме разбуди длабоко во ноќта. Само што ги отворив очите, ме пречека раскош. Јадри ѕвезди, какви што никогаш дотогаш не сум видел ниту потоа ќе видам, се спуштиле над мене како кичери, така што ми се чини дека можам со рака да ги достигнам. Мојот живот ќе остане во сеќавањето засекогаш засводен од тоа ѕвездено небо, и тогаш кога ќе разберам дека такво нешто се доживува само еднаш.

Од разговорот на луѓето разбрав дека се загреала оска на колата и дека сега ја ладат со вода покрај некое чешмиче.

Беше добро разденето кога влеговме в град. Боже, какво е ова чудо? Тоа ми беше првпат да видам град и целиот ме полази страв од тоа што го видов, а што не можеше да се помести во крвките граници на мојот дотогашен свет.

Обземен од тој страв, препален, неколку дена не излегував надвор од дворот, заграден со висок ѕид. Потоа сепак се осмелив да ги направам првите чекори во тој нов свет. Застанував на портата и гледав што се случува на нашиот сокак. Па ќе појде до првото ќоше, за да откријам цел сплет такви сокачиња. Се враќав со трчање, како некој да ме брка.

Но дојде денот да одам на училиште. Мајка ми, и самата збунета, ме испрати до порта и ми го подаде торбичето. Јас залипав очајно, како да сум оставен на милост и немилост, и нејќев ни да се помрднам.

Тогаш откај нашето ќоше се зададе едно дете, на налани, и тоа тргнато на училиште. Мајка ми му се примили и тоа ме зеде за рака и така кинисав. Во училницата седнавме во иста клупа, за да останеме потоа неразделни другари. Тоа дете, толку заслужно за моето вклучување во градскиот живот, беше мојот и сега драг пријател – Коце Солунски.

Во животот сум имал потоа многу ситуации што ме тревожеле и што требало да ги совладувам. Сум се адаптирал кон огромни градишта во различни земји, прашајќи се како ќе издржам. Но средбата со Прилеп остана мое најголемо искушение, како тогаш да се решаваше дали ќе се сломам или ќе издржам. Си мислам сега каква мака тргаат дрвчињата кога ги преседуваат.

ВУЈКО КРСТЕ

Тој и беше заправо вујко на мајка ми, но и јас навикнав да го викам вујко. Треба да го запишам и прекарот на неговата фамилија зашто е многу интересен: Чукајадовци (чукај + јади).

Тој беше стамен човек: крупен, претставителен, облечен по старски во шајак. Широката румена лика му ја краси бујни бели мустаќи. Кога го гледав многу подоцна филмот „Сорочински панаѓур“ по расказот на Гогољ, во ликот на Кумот како да го препознав својот покоен вујко Крсте Чукајади.

Излезе дури дека и двајцата биле еднакви по душа – силни а бојазливи. Негде на Мукос, каде што на млади години ги паселе овците, начекале волк. Овчарите почнале да маваат со стапиштата, а Вујко се иставил понастрана. „Мавај бре и ти!“ – му свикал брат му Конe. „Не можам, мене ми е грев!“ – рекол Вујко. По малку, кога свeрот веќе папсал, како да зоврела крвта во Вујка. Ја кренал ластегарката и свикал: „Иставете се бре, и јас еднаш да го оптагарам!“

Вујко Крсте доаѓаше во нашата куќа на секој поголем празник. Како да влегуваше светлина и благослов во нашата скромна приемна соба. Широкиот црвен појас на Вујка, врз црниот шајак, се изделуваше како чудесна украса. Место костек, како што носат богатите, Вујко во појасот носеше ноже чкренче, врзано со ремче. Тој се смееше громогласно, а неговите јадри зборови како и досега да сунат во мојот слух. Од него е останат еден бележит збор што му го упати на татко ми: „Внучко, да имав пари, да не ме жалаш што сум сиромав!“

ПУБЕРТЕТ

Имав тринаесет години. Тогаш ги уништив сите тетратки во кои секој ден пишував по една песничка. Постапив, без да знам, како Гогољ. Тоа значеше дека почнав да се уважувам самиот себеси.

Школските распусти ги поминував тогаш во Небрегово.

Се случи една вечер да видам чудесно зајдисонце зад Дреновечката планина. Западот беше престорен во нежна багрена завеса. На тој фон се спушташе сè подолу едно сонце престорено во обработен рубин.

Тогаш неочекувано ми блесна една мисла: сонцето се спушта како украс во медалјон по нежни женски гради. Ме обзеде чудна возбуда по целото тело.

Јас не знаев дека во мене се буди еросот и една нова поезија што ќе биде неотстапно и за долги години сврзана со него.

Женските гради, од кои пред тоа јас чувствував дури одврата, веројатно поради одбивањето од цицање, сега за мене стануваа привлечна тајна. Еросот ме упатуваше кон мојата вистинска поетска мисла.

МАГАРИЊАТА

Во нашето детство во Прилеп магарињата беа првите ранобудници. Лете, кога е тутунарската работа во полн ек, тие се огласуваат со рикање уште во петлена доба. Тоа беше знак за тутунарите да стануваат за на нива.

Магарињата ја минуваа некако по свое ноќта во дворчињата, врзани обично за скеле за сушење тутун. Уште е темница, а тие се јавуваат со рикање по некаков ред, од маало до маало и така по целиот град од тутунарските куќи. Не знам дали по некаков молчалив договор било меѓу нив установено, кога на кое му се паѓа да ја огласи прво зората.

Домаќинот, наметнат со што било, штрака веќе со наланите по дворната калдрма и оди до бунарот да се плисне трипати, по рисјански обичај, со студена вода (во имја отца и сина, и свјатаго духа!). Свежо е надвор. Намовнуваат рамениците. Свездите само негде-годе изгаснале. Уште светат Ралците. Уште квачката ги води своите пилиња во небесната авлија. Дури да се спремат луѓето, веќе зазорува.

Чкрипат портите со рѓосаните шарки и сокаците оживуваат од чекори, меѓу кои лесно се разликува како газат по калдрмата магарињата со своите потковани копита. Тогаш ќе засунат во ситен вез и безброј птичји гласови, за да го поздрават изгрејсонцето. Тутунарите се поздравуваат едни со други, се здружуваат и во групички, ако така ги води патот. И магарињата патем ќе се здушат меѓу себе. Почнува нов работен ден.

Магарињата беа во тоа време кај нас вистински сезонски работници. Ги купуваа на пролет на Ат-пазар. Првата поважна работа им се паѓаше негде во мај, во садење тутун. Тогаш тие носеа вода во тенекени буриња, пригодени за

таа цел, прицврстени добро со јаже од обете страни на самарот. Водата се црпеше обично од вирчиња по инаку веќе пресушените песочни корита на рекчињата или долиштата. Скудно беше за вода, а со неа требаше да се наполни секое исколчено дупче, во кое страк по страк се сади тутунот. Меѓу две враќања за вода, магарињата пасеа слободно по меѓите на нивјето. Но главната нивна работа почнуваше во летните месеци, со берењето на тутунот, за да заврши негде во октомври, кога се собира врвот и се корнат тутунешките. Тоа е крај на сезоната. Тутунот се носеше во добро нагнетени кошови, плетени од врбови прачки.

Во меѓувремето се создаваше голема близост меѓу нас децата, и нашите магариња. Нас нè тераа да ги пасеме во топлите летни попладниња по ледините под Маркукуле или Зеленик. Дури магарињата пасеа, ние си го исполнувавме времето со игри или други забави. Игравме обично прескакулица и една игра со нож што ја викавме „ам-бам-брц“. Седнати на земи еден спроти друг се натпреварувавме кој повеќе пати ќе го закачи чакичето со различни движења на прстите во меката земја меѓу нас. Кога ни здодеваше играта фаќавме гуштерици или бумбарчиња. Уште повеќе се внесувавме во барање различни тревки. Киселицата ја беревме да ја јадеме, како и малецките тркалезни лепчиња од слезот. Имаше една трева, како пиреј, што ја викавме „тапан“: ќе ги оптегневме добро нејзините долги и цврсти ластунки, како струни удиравме во нив со прсти и се добиваше звук што потсетуваше на чукање на тапан. Имаше една друга тревка со осје што се вртеа некое време во нашите раце како стрелки од саат. Кога случајно ќе се боцневме или ќе се драсневме го потуравме местото со прашец од сува папајца (папавица). Оттогаш сум свикнат зборот „папајца“ да го употребувам преносно за луѓе што инаку многу грдо би ги нарекле „пувловци“. Магарињата пасеа спокојно по чаирот и не ни пречеа во тие наши забави. Незгодна ситуација ќе настанеше само кога ќе се запашкаа некое магаре и магареца. Приквечер се враќавме дома јавнати на магарињата

така на голо. Одвреме навреме ќе ги спотневаме по слабините со своите боси петици да побрзаат, па и да потрчаат. Со победни викови го придружувавме нашиот пробив в град.

Особена радост за нас децата настануваше, кога ќе се случеше некоја година да ни се опрли нашата магарица. Нема помиловидно младенче од прле. Се сеќавам ќе го гушнам прленцето, ќе го стиснам во долг преграб образ до образ, така што откосо да ме гледа со неговите големи, црни, кадифести очи и чувствував од тој допир неизмерна милина. Не случајно и на мали деца им викаме на галено „прле едно?“ а не „ждребе едно!“

Таква беше љубовта на децата спрема магарињата. А каков однос имаа големите спрема нив? Бидејќи и големите еднаш биле мали, не ми се верува дека и во нив можело сосем да се загуби тоа чувство на близост. Но постапките на возрасните подлежат на промени зависно од некои околности во кои ги поставува животот, со кое оди заедно и усвојување на некои наследени погледи и дури предрасуди, добродојдени да се прифатат и изживеат полесно спомнатите околности. За тоа ќе треба да кажеме нешто повеќе.

Односот на возрасните спрема магарињата беше и за жал, се чини дека не можеше да не биде, маќеински. Тоа се покажуваше со сета суровост во секој октомври, на крајот на сезоната. Магарињата не се веќе потребни, за нив зиме нема работа. Каде сега со нив? Домаќинот нема ниту каде да го држи магарето зиме, ниту му се исплаќа, а често и нема со што да му ја обезбеди потребната храна. Да се продаде магарето наесен беше невозможна работа.

Во нашата куќа излезот се бараше во тоа што имавме врски со селата. Ќе му го дадевме магарето на некој дрвар да го користи преку зимата со тоа што ќе го храни и ќе ни го врати напролет пред почетокот на тутунарската работа.

Но колку горчливи се моите сеќавања за тие враќања на нашите магариња напролет. Се случи истото барем два-

три пати при мое знаење. Ќе ни го доведеа еден ден сиротото добиче сосем папсано и изнемоштено – од него останале само кожа и коски, нозете одвај го крепат. Дрварот што го довел гледа што поскоро да се истави, не останува ни да се напие чашка ракија, самиот сфаќа дека не заслужува. Од тој приказор и трајно ми е останата горчливата мисла дека сиромашкиот човек притеснет од животот, може да биде безмилосен експлоататор. Кутрото живинче го препознаваше своето старо место и самото, дури како обнадежно одеше кон скалето да се спружи. Но нозете не го држеа, како да му беа здробени, и тоа немошно, тресејќи се сето, се спушташе на земи. Ништо не можеше да го поврати и по некој ден го наоѓавме пцовисано. Тогаш го викаа крупниот ѓупак Алчо да ја одвлече негде мршата. Тој тоа го правеше само за кожата што ќе ја одереше.

А ова што ќе го раскажам сега не сум го доживеал јас лично, ами го дознав од некои од своите врсници. Домаќинот што не успевал да најде кому да му го даде магарето на зимовиште, а тоа беа обично најотепаните, ќе го одведе далеку по пат што не го минало, дури зад Маркукуле во Заградско. Ќе си го приберел огламеникот под мишка, а магарето го оставал да го изедат волците. Сигурно не било весело враќањето на таков човечец дома. Понекогаш ќе се случело магарето сепак да го погоди патот за назад. Ако била портата веќе затворена, ќе останело цела ноќ да климши надвор. Кога утрото децата ќе го виделе своето магаре, настанувала голема радост, гушкање и милување. Но намуртениот стопан веќе смислува како и кога да го одведе, ако треба уште подалеку, само да не се врати.

Дека вака не се случувало со магаринџата само во Прилеп, ами и во други тутунарски места, разбрав од тоа што ми го раскажа мојот пријател Перо Филипов од Радовиш. Кога имал седум-осум години се погодило да не можат да најдат човек што ќе го прибере кај себе таа зима нивното магаре. Едно попладне малиот Перо забележал

дека магарето го снемало и поли со лошо претчувство тргнал да го бара. Денот бил студен, врнел ситен и боцкав есенски дожд. Го нашол магарето оставено само на ридот, толку измрзнато од дождот и ветрот што целото се тресело. Перо го гушнал магарето и од жал гласно заплакал. Го довел дома, го истимарил и го наметнал со покровче да се стопли. По таа случка татко му немал како, ами му платил дури нешто на некој Јурук да го прибере магарето.

По сето ова станува појасно како се сетиле луѓето да ја сочинат пословицата: „Не умри магаре до зелена трева!“

А мене дури сега ми светна дека не случајно, ами поради макеинскиот однос што го спомнав, на магарињата обично не им клававме име. Јас самиот паметам од детството дека имавме коњ Алче, пес Шаро, па дури и мачор Султан. А не останало во моето сеќавање ни едно име од толку магариња што го носеле лете нашиот тутун и што самиот сум ги пасел. Не, не може да биде случајно тоа. На магарето не требаше да му се признае идентитетот, за да може со полесно срце да им се предаде наесен на безмилосните дрвари или дури на волците. Од бројните генерации на прилепските магариња останат е споменот само за Магдеското магаре. Но и тоа единствено славно магаре не било тутунарско, ами бавчанциско. Се одликувало со голема брзина во трчањето и со големата сила. Така останало да се вели за некого дека се натоварил како Магдеското магаре. Од ова забележуваме дека можело да има и некои разлики во статусот на магарињата, зависно од тоа каква работа вршел нивниот стопан. Најниско на скалата стоеле несомнено тутунарските магариња, а највисоко питачките. Затоа е и останата поговорката: „Дебел во вратот како питачко магаре“.

Но штом веќе ги споменавме пословиците и поговорките, треба да потсетиме дека магарето е често споменувано во нив. Работата е во ред дури се даваат општи називи како „магарешки трн“ или „магарешка слива“. На иста основа се употребуваат и називите „коњска мува“ или „коњски боси-

лек“. Тука не може да станува збор за дискриминација. Но доволно е да го споменеме изразот „магарешки инает“, па да сетиме дека луѓето фатиле да се бараат и да се наоѓаат себеси во магарето. Sprema квалификативот „магарштилак“, нема, се разбира, да најдеме изведенка од „коњ“. Малку им бил на тој збор, ами создале една чисто околна форма само за да се постигне рима во пословицата: „На старос – магарос“. За жал, некои го испуштаат предлогот *на* во овој израз. Недображелателноста спрема магарето во простиот народ се потсилувала и со оваа измислица: кога го јавале, коњот викал „држ се, не бој се!“, а магарето „лопата, мотика!“, што кобело гроб. Да те фрли магаре било многу полошо, отколку да те фрли коњ. За магарето можат по досега познатите збирки да се избројат приближно исто толку пословици колку за коњот – педесетина. Но со тоа само нумерички му се обрнува на магарето внимание. Доста е да се сетиме за често употребуваната пословица „Од коњ на магаре“, па да видиме за каков однос се работи. Не откажуваме дека меѓу сите тие пословици има и такви што не привлекуваат по својата духовитост, како оваа (турска), во која насетуваме смисла за длабока општествено-политичка анализа: „Магаре ги води камилите“. Јас самиот сум имал еднаш можност да видам таква глетка. Се возевме по австрадата, цела писта, што од Смирна води на север кон Мраморно Море. По ендокот од десната страна забележавме како се движи карван камили. Напред одеше магаре, диктирајќи го темпото на тој поход. Но сето ова што патем го споменувам не треба да не отклони од нашата основна мисла дека и во пословиците и поговорките се содржат ред забелешки и судови за магарето што можат уште како да ѝ го олеснат напорот на човечката совест, кога треба наесен, по работната сезона, да се примени сурова постапка спрема тутунарските магариња.

Се разбира, мене ни на ум не ми паѓа да ги обвинувам тутунарите за оваа словесна надградба што помагала како

со затворени очи да се помине преку магарешките маки. Подбивниот однос спрема магарињата бил изграден прво во богати средини што располагале, меѓу другото, и со бесна коњица. Таму почнале да си прават шега со магарето. Перо Филипов ми расправаше дека во Радовиш од Турско останал обичајот, на Ѓурѓовден да се одржуваат пеливанските борби, коњски, но и магарешки трки за да биде повесело и посмешно. Магарињата ги јавале на голо, без самар. Неколку дена пред трката ги подлагале на посебен третман, наречен „икман“; им давале обилно зоб и, што било особено важно, не им дозволувале достап до магариците. Магарешките трки во Радовиш се останати до наши дни, со една мала но смислена измена – тие се пренесени од Ѓурѓовден на 2. мај.

Доста е да се сетиме на славниот роман на Сервантес, па да видиме каква улога му се дава на магарето во литературните пародии. Дон Кихот јава на коњ, макар и дооден, а неговиот оруженосец, за да се засили комичниот ефект, на магаре.

И во наше време не останале сосем непродуктивни мотивите сврзани со магарето. Ја споменаваме веќе иновацијата со денот на магарешките трки во Радовиш. Кога Владо Малески го состави својот многу популарен скеч за човекот со пет имиња, што толку често се прикажуваше на импровизираните партизански сцени, како молеше да го крсти својот главен јунак, ако не – Ѓоре Магарески? Потоа го варираше тоа име на другите балкански јазици. Многу интересен случај на пренесување на еден стар обичај е забележан во Крива Паланка на прославата на 1. мај непосредно по војната. Тогашниот околиски јавен обвинител во тоа место се вклучил во првомајската парада јавнат наопаку на магаре. Бидејќи човекот ми е близок, знам сигурно дека замислата му била да ја исмее бирократијата што веќе почнала да ’рти. Сè се завршило со тоа што го смениле веднаш од должноста, а бирократијата, како што знаеме, продолжила слободно да си расте и да заврзува плодови. Јавањето на магаре

наопаку било некогаш срамотна казна. Ако ја фателе некоја мома да краде лубеници, ќе ја накителе со ластунки и ќе ја воде низ село качена наопаку на магаре. Марко Цепенков видел дека така во Прилеп еден јаланци-шаитин (лажен све-док). Турчињата цвакале изварка и го плукале. Кога го пуштиле од апсана, за човекот немало место во градот, и тој побегнал во Србија.

Но нашето време остави сосем мал простор за ваквите преосмислувања на фолклорот и обичаите. Наглата индустријализација ги погоди тешко и магарињата. Бидејќи бензинот уште не беше скап, тутунарите се досетија да ги заменуваат магарињата со моторчиња. Сега тутунот го клаваа во вреќи што ги прицврстуваа одзади за багажникот. Пренесувањето стануваше многу побрзо, отпаѓаа сите други грижи околу магарето, вклучувајќи ја и онаа што да се прави со него наесен. Загадувањето на природата се јави како непредвиден лош фактор. Така се чу дека меѓу велешките магариња настанал помор по причина на тревата затруена од топилницата. Загубата е толку почувствителна што се знае дека Марко Цепенков го употребува изразот „цело велешко магаре“, а го објаснува со „дивјак!“. Се разбира, ова се однесува пак на човек.

За добичињата настапија тешки времиња.

Додајлок

Овој текст беше веќе пречукан на чисто, кога видов дека сум испуштил некои работи што имав намера да ги споменам. Покрај тоа, во меѓувремето прибрав уште некои интересни податоци. За да не ја нарушам целостта на текстот пишуван со еден замав на сеќавањето, се решив сето тоа да не го вклучувам непосредно во него, ами да го соопштам кратко во овој додаток. Читателот сам лесно ќе погоди со кои места во основниот текст се сврзуваат овие дополнувања.

Еве прво уште еден мал пример за пародирање на обичаите. На свадбите во моето детство во Небрегово, кога земаа невеста од друго село, се наттрчуваа со коњи кој прв ќе донесе глас во куќата на зетот дека идат сватовите. На победникот му припаѓаше муждето. Но паметам дека еднаш како такви муштулукчици се јавија деца, качени на магариња, со шарени веленца префрлени преку самарот. Настана голема смеа. Децата чекале на некое извишено место надвор од селото и кога виделе правови откај Дреновци, ги спотнале магарињата. Се разбира, никој не можел да ги пристигне. Дури после стасаа тркачите на зазбивтаните коњи.

Влада Урошевиќ ме потсети на различниот однос спрема магарињата во сликарството. Гоја ги карикира, додека Шагал ги прави миловидни. Шагал не заборава дека на јаслите во Витлеемската пештера имало врзано и магаре и дека и самиот Исус Христос влегол тржествено во Ерусалим, јавнат на магаре.

Јас кажував дека на крајот на сезоната ги оставале магарињата дури зад Маркукуле во Заградско. Но на луѓето на Ридот и во околните маала многу позгодно им било да ги одведат негде под Селечка. Понекогаш децата успеваа да ги најдат таму своите магариња оставени на милост и немилост, па да се враќаат да ги гледаат уште некој ден, дури не им се загуби трагата. Тие не се осмелувале, од страв од родителите, да ги доведат дома.

Двајца мои пријатели, не којзнае колку помлади од мене, ми тврдат дека како деца го знаеле и го гледале Магдеското магаре. По тоа можеме доста точно да определиме, кога живеело тоа. Тие го опишуваат како поголемо од обичните магариња, одело многу брзо, и тоа раван, секогаш со начулени уши, и како ништо носело два претоварени коша, враќајќи се од бавча.

Една интересна случка станала веќе во најново време на автопатот Гевгелија–Скопје. Еден од грчките конзули во нашиот град изгазил со својата кола магаре. Кога сакал да

плати отштета, немало никој да се јави како сопственик на магарето. Очевидно човекот се плашел од глоба за тоа што дозволил магарето да излезе на автопатот. Мојот пријател што ми го кажуваше ова, инаку тогаш задолжен за контакти со конзуларното тело во Скопје, тогаш дознал дека, за разлика од коњите, магарињата не добиваат пасош (порано во народот таа исправа се викаше – тескере). Еве и званична потврда за тоа дека на магарињата не им се признава идентитетот.

Кога во ноември 1962 година се случи големата поплава во Скопје, еден крушевски шерет му замерил на еден функционер во скопската општина за тоа што неподготвени ја пречекале стихијата. „Требаше – рекол – да удрите две илјади колчиња покрај Вардар и на нив да имавте секогаш врзани две илјади магариња, да ги пуштите да ја испијат водата, кога ќе надојде“. Со оглед на поморот на магарињата што го причини брзата индустријализација, овој план денеска не би можел никако да се реализира. Така тој остаува само како уште една потврда за тоа дека продуктивноста на мотивите за магарињата не е сосем загубена и во наше време.

ЛИЦИТЕРСКО СРЦЕ

Овие денови ја отворив во Домот на градежниците ретроспективната изложба на Никола Кујунџиски. На присутните им објаснив дека не се јавувам случајно во таа улога, зашто Никола ми беше најдобар другар во петти клас гимназија во Крагуевац. Имавме тогаш по 14–15 години. Тој – реков – зачувал и една моја фотографија од тоа време со смешна посвета. Гледам – реков – на неа едно интелегентно куче, од кое уште не се знае што ќе излезе. Ужас ме фаќа кога ќе помислам дека оттогаш имаат поминато повеќе од педесет години. Не знам кого да го жалам повеќе – тоа дете или себеси каков што сум денеска.

Никола мораше да го прекине школувањето. Во своето родно Пехчево тој стана фотограф и постепено го повлече уметничката фотографија, со која се бави со голем успех. Сега живее како пензионер во Куманово. Сепак – реков – утешно е што нас и по толку време нè сврзува живо пријателство.

А сега ќе кажам и некои подробности за тоа како пред половина век се поделија нашите патишта. Се разбира, не беше место за сето тоа да зборувам при отворањето на изложбата.

Живеевме како државни питомци во Интернатот за македонски ученици во Крагуевац. При излегувањето в град, оние малку динарчиња што ни свечкаа во џебот ги трошевме во слаткарницата кај Расима. Особено уживавме во „гемишот“, комбинација од алва и суџук (еден вид желе).

Но имаше тука уште една атракција – игра на среќа. Ги купувавме добро свитканите ливчиња и читавме што ни паднало. Беа тоа редовно некои незначителни ситници. Но

нас нè мамеше премијата – големото лицитерско срце со огледалце, изложено во џамлакот на Расима. Просто ја предвкусуваме неговата сласт и желбата да го добиеме постојано растеше, независно од бројните безуспешни обиди. Како неразделни другари, јас и Никола одевме заедно и кај Расима, исполнети со исти копнеж за недостижното лицитерско срце.

Но со учењето на Никола се случи незгода што ќе излезе пресудна за неговиот натамошен животен пат. Во првото полугодие тој доби двојка по историја. Пред самиот крај на полугодие, историчарот, „Кеба“, го изведе на табла да одговара за поправање на оцената. Никола одговори добро и „Кеба“ го отвори веќе дневникот да го забележи тоа. Но, враќајќи се кон клупата, Никола беше толку несмотрен да се озари просто од среќа. – „Што, ти се смееш?“ – свика стариот вапир. – „Ајде, врати се назад, да видиш што е историја! Да видиш како умеам јас да чешлам, лево – десно, од почеток до крај!“ Потоа сè се сврши така што двојката беше потврдена.

Таа остана потврдена и на крајот на годината и Никола беше упатен на поправен испит во август. Во тоа време веќе и сите ние се прибиравме во Интернатот. Јас не можев да замислам дека Никола нема да успее. Не можев да сфатам дека од чист каприц некој ќе го скрши стапот над едно сиромашко дете што не може да се школува понатаму, ако ја загуби стипендијата. Но страшното се случи. „Кеба“ не го пушти Никола ни на поправниот испит.

Никола остана уште ден-два во Интернатот пред да се врати дома. Тажни беа за нас тие мигови. Зборовите тешко ни минеа преку уста и се разбиравме повеќе со молчење. Ние бевме поставени пред неумитна разделба. Ми се чини дека и до денеска ме глочка во срцево еден дел од таа тогашна тага.

Шетајќи низ градот, како неусетно дојдовме кај Расима. Нарачавме, се разбира, „гемиш“, а потоа Никола зеде едно бројче од лотаријата. Бевме вчудоневидени кога му

падна премијата – големото лицитерско срце. Дадовме израз на нешто како радост, но горчината од која бевме попарени не ни дозволи да се радуваме како што треба. Си ја поделивме посласицата, но и таа не ни се виде толку вкусна како што си ја замислувавме.

Така се поделија нашите патишта. Сепак животот пак понекогаш ќе нè стави, како на оваа изложба, за да ја сетиме во нас топлата душа на нашето детство и прва младост.

ОТСЕЧЕН ОД СВЕТОТ

Веќе реков негде дека чувствувам голем жал спрема самиот себе, кога ќе се замислам во своите млади ученички години.

За Божик 1935 година се враќав дома на распуст, првпат откако отидов во Крагуевац. Имам железничка карта преку Градско, кое беше тогаш поврзано со теснолинејка со Прилеп, бидејќи нормалната линија од Велес уште не беше изградена.

Стигнав во Градско во зимско попладне, без динар во џебот. Беше зимски ден, снег го обележуваше пределот. На станицата во Градско ме чекаше лоша вест. Железничката врска со Прилеп е прекината, од невреме бил урнат некој мост на теснолинејката, така што треба да се бара некој друг излез.

Повеќе пати слегував и се качував по подвозникот во станицата во Градско, надевајќи се на некаква среќа, но никакво решение немаше. Бев стеснителен, неснаодлив, некомуникативен, така што веќе почна да ме фаќа паника.

Тогаш видов дека се спрема да тргне за Прилеп еден мал автобус. Нешто ме натера да се приберам, се пресрамив, му пристапив на шоферот и го замолив да ме прими во автобусот. Пари немам, но во Прилеп ќе му плати татко ми.

Добриот човек се согласи и јас влегов во колата. Место за седење немаше, но мене во таа ситуација ми дојде добро и стоењето на платформата назад, на која впрочем не бев сам, ами уште со три-четворица.

Меѓу тие мои сопатници се издели еден мал човечец со тиролска капа и со ранец на грбот. Зборувавше германски.

Јас бев единствениот што можев колку-толку да се разберам со него со оние неколку збора што ги знаев од часовите по германски јазик во гимназијата. Разбрав дека е австриски Евреин и дека со време се засолнува пред одмаздата на Хитлера.

Бев малечок, уште неизраснат, но моето знаење ми прибави неочекувано респект меѓу другите сопатници на платформата. Го забравив ужасот со својата отсеченост во Градско и дури се расположив додека автобусот со тресење се искачуваше накај Плетвар.

Тогаш некој извади шише ракија. Му го подадоа прво на малиот загубен човек и тој отпи. Шишето дојде и до мене и јас го навалив. Малиот Евреин ме прекори благо. Тој ми велеше дека сум мал да пијам.

Зар е чудно што сега ме обзема жал и што се насолзувам кога ќе се замислам себе во тоа дете?

МАЛИОТ ЧОВЕК

1. ВАГА

Во дрвената барака на школската поликлиника во Прилеп, наследена од Првата светска војна, се врши систематски преглед на учениците од вториот клас на нижата гимназија. Децата се слечени дополу и се редат пред вагата. Нивниот класен старешина, висок личен маж, го следи внимателно прегледот.

На вагата стапува едно слабичко момченце. Стрелката покажува 28 кила.

– Видете како ги хранат! – рече огорчен класниот. – Мојата помала ќерка, со само шест години, е потешка од него.

На лицето од Малиот човек не можеше да се прочита никаква промена. Меѓутоа, во себе тој мислеше вака: „Знам, професоре, дека тебе те боли нашата скудноста. Знам дека си ти демократ. Дури еднаш сум те слушал на збор како се застапуваш за народните права. Знам дека зборуваш со добра намера. Но подобро да не ги речеше тие зборови, зашто тие ја навредија мојата гордост“.

Професорот веројатно и не помислуваше дека едно толку дребно суштество може така да размислува.

2. ТЕПАЧКА

Кога Малиот човек го мереа на вагата во школската поликлиника, неговиот најдобар другар, Јанко, ги покажуваше своите мускули. Прво ќе ја кренеше горе десната рака и по стисокот набабруваа мускулите над лактот. Потоа тој го правеше истото со левата рака. Откосо го гледаше рел-

јефот на мускулите и беше задоволен. Малиот човек не би се осмелил да прави нешто такво, за да не излезе смешно.

Неколку дена по тоа, на големиот одмор, Јанко се степа со едно Црногорче. Веднаш на Црногорчето му се стрча за помош неговото помало братче. Во тој момент Јанко упати поглед кон Малиот човек.

Малиот човек оцени дека е слаба надежта во него. Тој беше рационален. Звукот на своното ја реши целата напнатост, но на Малиот човек за цел живот му остана болката дека го изневерил во решителен момент својот најблизок другар.

ХОЖДЕНИЕ ПО ЗЕМЈАТА МАКЕДОНСКА

Го избрав намерно архаизмот *хождение*, место денеска обичното *одење*, за да му придадам извесна тржественост на своето кажување.

Пред некој ден чув по радио една новокомпонирана песна. Нејзината содржина можам приближно да ја прикажам вака: „Во срцето на Балканот има една земја убава. Каде и да одам, кај да се наоѓам, не можам да ја заборавам. Ти си ми и мене во срцево, лична земјо македонска!“ И навистина, чудесна е нашата татковина! Таа е мала, дури многу малечка. Штета! Ама ајде обиди се да ја изодиш пеш! Сега ќе видиме како минаа двајца наши другари од студентските денови, Тошке и Максим, кога се решија на еден таков подвиг.

Одењето во народот, да се запознае родната земја и животот на бедните и неуките селани, па и да им се помогне во барањето излез од немаштијата и непросветеноста, стана цело движење меѓу руската интелигенција во последните децении на минатиот век. Слични настроенија се јавија и кај нас во годините пред Втората светска војна, кога нашата национална кауза бележеше подем, поврзувајќи ги своите цели и со радикална социјална програма. Така студентите по право Тодор Павлов - Тошке од Дурачка Река кај Крива Паланка и Борис Саздов - Максим од Штип направија план да ја изодат едно лето пеши земјата македонска сè до Охрид, каде што требаше да се вклучат во студентската колонија. Нив ги сврзуваше цврсто другарство уште од гимназијата, а тоа уште повеќе се зацврсти на студиите во Белград. По нивниот договор Тошке требаше да пешачи сам до Штип, а отаде да го продолжат патот заедно.

Тоа треба да беше летото по моето матурирање. Ние веќе бевме примени во прилепската студентска група и ги предвкусувавме првите сладости на слободниот живот. Првите чекори во него ги правевме со тоа што игравме слободно табланет и пиевме пиво во кафето на „Југославија“, каде што се собиравме секое попладне штом ќе прерши горештината, чекајќи го времето за на корзо.

Едно такво попладне на нашата маса се читаше гласно една поштенска картичка адресирана до Миме Тошев. „На својот пат пеши по Македонија Тодор Павлов и Борис Саздов стигнаа во Неготино“, – стоеше таму. Натаму се соопштуваше на кој ден и кога треба да ги чекаме и ни беше упатена молба да им обезбедиме сместување, јадење и починка. Нè обзеде возбуда и благородно чувство на гордост. Се наоѓаат меѓу нас такви што ни го покажуваат патот. Ништо во таа картичка не беше излишно и неважно. Најмалку споменувањето на милото име Македонија. Нашиот патриотизам црпеше сила и од тоа што другарите од Неготино ни пишуваа на македонски јазик. Навистина, во тој јазик се мешаа и изразити тиквешки локализми, но ние ги слушавме милосно, без помисла да се насмееме. Сето тоа беше некаков знак за нашиот полет.

Во определеното време, пак приквечер, по ладот, се собравме во широкиот двор на Тошеви за пречек на нашите патници. Чекавме доста долго со разбирлива нетрпеливост. Најпосле некој свика откај портата: „Идат!“ Како веќе да ги гледаме пред очи насмеаните лица на Тошкета и Максима, се наредивме за поздравување, гушкање и ликување. Но нè чекаше тешка изненада. Во портата се провре збунето магаренце, а на него Тошке, не јавнат, ами омрцлавен, со чело преврзано со шамиче. Од едната страна го придржуваше Максим, мал и сега уште позапечен од сонцето, како некое котле, а од другата еден непознат селски човек, сигурно пазарџија тргнат в град. Замреа на нашите усни извиците на радост. Сфативме дека треба да се помага.

Дури го растоваравме Тошкета, сфативме дека и во нас треба да совладуваме еден интимен пораз. Не било така лесно да се изоди пеш малата земја македонска! И како Тошке да ни беше крив за нашите изневерени очекувања како лекомислено да зел на себе, без да биде дораснат, премногу тешка и сериозна обврска. Да папсаш на пат е толку честа и обична работа. Никој и не помислува да бара одговорност за тоа. Но ова не беше обично одење, ами одење по родната земја што значи еден посебен симболичен чин.

Подоцна од Тошкета сум разбрал уште некои подробности за неговото страдање. Тој постанал и дури сосем клапнал на угорницата кон Плетвар. Наоѓаше дека главната причина била таа што го нападнале некои ситни мушички. Каква иронија на животот! Да можат тие мушички да срушат една толку смела и горда замисла како што е хождението по родната земја! Малиот Максим се покажал на таа угорница поиздржлив. Ситуацијата ја спасил човекот со магаренцето, но со самото тоа изгаснал сјајот на подвигот.

Во куќата на Тошевци мајка му на Мимета, тетка Марија, ги подложила веднаш страдалниците на енергичен третман. Таа стоплила цела аранија вода и ги натерала да се полеваат над коритото до потење, за да излезе треската. Потоа ги држеле долго нозете во легени во врела вода со сол, да им омекнат набиените места и мозолите. Добрата жена не можела притоа да се воздржи од благи прекори: „Е море деца, деца, глави улави! Тешко си им на кутри мајки ваши со вас!“

Откако се одморија два-три дена во Прилеп, Тошке и Максим го продолжија патот за Охрид – до Битола со воз, а отаде со автобус. Се разбира, ние нема зошто да ги следиме понатаму.

Но колку тешко му доаѓал умот на човека и колку малку значел за него туѓиот опит! Многу години подоцна, како зрели луѓе, дури скитавме по Водно и други планини, Васил Иљоски, Ѓорѓи Абациев и јас почнавме да се занесу-

ваме со мислата да купиме некое лето магаре, да го натовариме со провијант и други потребни работи и да го минеме пеши патот од Скопско до Мариово. Сепак нè научи Господ да не ја спроведеме таа замисла во дело. Што беше тоа што ја раѓаше таа силна желба во нас? Тоа беше повикот на родната земја со нејзините сенки по кориите, со ладните и бистри водје на таинствени места, со чудесната музика на штурците и со мирисите што ги разнесува широко приквечер тихо ветре. Длабоко сунеше во нас тој зов на родната почва, во самиот наш крвоток, како нашите души да можат да расцутат само во допир со неа.

БРАТУЧЕДИ

Ние бевме речиси од една врст – од најстариот до најмладиот да имаше пет-шест години. Ние растевме заедно, си игравме заедно, понекогаш и се дечкавме, па дури и се даволкавме.

Но имало ден кога се решава судбината на секого.

На 9 септември 1944 година над Прилеп се поведе артилериски двобој меѓу хаубиците на полковникот Младенов командант на бугарскиот артилериски баталјон и една германска единица. Попладнето Германците се повлекоа кон Битола. Тогаш во градот влегоа партизаните, наступувајќи во две колони од едната и другата страна на улиците.

Прекуноќ животот во градот се измени. Почнаа митинзи, културни настани, организирање на новата власт, среќавања на познати и блиски луѓе што одамна не се виделе. Така и јас го сретнав својот помлад братучед Атанас, во англиска униформа, преврзан со црвена шамија околу вратот, со пушкомитралез на рамо. Висок и строен, тој чекореше самосвесно. Беше вклучен во баталјонот на Народната одбрана. Атанас беше познат фудбалер во Прилеп. При друг случај Атанаса го сретнав со неговата девојка, со која се држеа за рака. Постариот брат на Атанаса, Цане, загина во 1942 година на Мукос. Тој беше нашиот најубав и најдобар по душа братучед. Го посетив во Софија во касарната каде што служеше војска. Се гледаше дека решил нешто важно за себе. Ми кажуваше за репресалиите што во неговиот полк се вршеле над напредни луѓе. Дојден на отсуство, тој замина во партизани и загина во борбата на Мукос. Не можам да премолчам дека заради него јас ја напишав подоцна „Сончева колона“.

Партизаните останаа во Прилеп само неколку дена и отстапија пред голема германска колона што се приближуваше од Грција. Утрото по нивното повлекување Германците почнаа да го опстрелуваат градот со артилерија. Дома бевме само баба Дунавка и јас. Другите домашни се беа веќе засолнале во Небрегово, носејќи го и нашиот двегодишен внук Влатко. Се посветував со бабата и решив и јас што поскоро да одам таму. Баба Дунавка остануваше сама во куќата.

Се разбира, тргнав не по патот, ами прекутрупа. Сакав да се искачам на Зеленик и отаде да дојдам над Дабница, за да се префрлам преку планина во Небрешкото.

Улиците беа пусти, нигде ни жива душа. Почесто се слушаа експлозиите од гранатите. Кога дојдов до сенарникот, видов дека неколцина бугарски војници во шлемови се спремаат да ги напуштат топовите и ги вадат затворачите да ги фрлат некаде. Свршено е, значи, со отпорот.

Кога накачив малку кон Зеленик, веќе имав добар преглед пред себе. Еден германски далекометен топ ја чешлаше спротивната страна, под Селце. Другата цел му беше касарната. Повеќе гранати се распрснаа таму во сосем пустиот двор.

Стигнав на Зеленик и седнав малку да се починам. Тогаш забележав дека во подножјето на ридот се движи долга колона по еден. До мене допираа тихи гласови. Колоната одмина накај Маркукуле. Не знаев дека тоа бил баталјонот на Народната одбрана, во кој мојот братучед Атанас беше пушкомитралезец. Уште помалку можев да знам каде се упатил баталјонот и што го чека.

Тоа се разбра наскоро. На следниот ден баталјонот стапил во борба со Германците кај Песјо Брдце и бил разбиен, оставајќи дваесет мртви, меѓу кои и мојот братучед Атанас. Повеќе пати сум се распрашувал како дошло до таа борба, па и сега тоа ме интересира, но не сум нашол човек што би ме запознал со некои подробности. Ми велат дека

било грешка што баталјонот воопшто бил пратен во напад, дека Германците држеле многу погодни позиции, дека командата била недорасната. Нешто повеќе ми кажа единствено мојот братучед Миле, син му на тетин Ристета. Миле беше учесник во нападот на участокот во Прилеп на 11 октомври 1941 година. Кога се растури првиот прилепски одред, тој падна в затвор. Тој ми раскажа дека баталјонот преспал во Тутуновиот институт и дека тука биле и тие, неколку бивши полит-затвореници. Нив меѓутоа не ги вклучиле во борбата, а ги оставиле понастрана, како надежен политички кадар. После сите бегале кон планината, а германските гранати ги следеле сè до Црвени Стени. Штета што Миле не е поприкажлив.

Така, по Цанета, загина и неговиот помлад брат Атанас. На Песјо Брдце се издига сега споменик на паднатите. Во Прилеп има улица „Браќа Љамевци“ (Љамевци е прекар на нашата фамилија).

Но сето тоа стана после, по мигот кога ја следев со поглед колоната под Зеленик. Тогаш се упатив кон Дабница. Наскоро видов дека не сум сам што бега во таа посока. Настигнав цела група бугарски војници што се повлекуваа накај Дервен, сакајќи да го фатат таму патот за Велес. Одев некое време заедно со нив по козјите патчиња, а потоа се одделив и се префрлив преку Липа во небрешкиот синор.

Штом стигнав во нашата стара куќа во Небрегово, ми кажаа дека ме барале од партизанскиот штаб во Присад. До Присад може да се стигне за половина час или малку повеќе. Тргнав веднаш. Ме упатија во куќата, каде што се наоѓаше штабот. Покрај повеќе познати, таму го сретнав и Коцета. Коце, секогаш таврест, беше облечен во нова униформа, со плетен бел ширит преку левата страна, како што му прилега на еден комесар на зона. Не останав долго тука, но беше доста да забележам дека кај некои веќе се јавила завист спрема Коцета.

Ми рекоа дека ме бара Крсте Црвенковски. Крсте ми соопшти дека треба да се вклучам во работата на редакцијата на „Млад борец“. Заедно со него излеговме на Дервен, сосем близу до Присад. Таму нè пречека голема живост и движење. На една ледина беа седнати еден партизански генерал-мајор и бугарскиот полковник Младенов, со распослана генералштабска карта пред себе. Си претположив дека прават план за одбрана на Дервен. Ова место отсекогаш било сведок на битки. Меѓутоа веднаш забележав дека овде нагло се топи живата воена сила. Бугарските војници на секој начин гледаа да се извлечат што побрзо оттука. За секоја артилериска запрега се фатиле по неколку души, едни кај предните, едни кај задните колца и туркаат божем, иако е тука стрма надолница. Очите ги впериле вземи, не се вртат ни лево ни десно од страв да не им упати некој забелешка.

На падинките околу се формираа нови одреди од пристигнатите доброволци. Отаде се издели и ми пристапи мојот најстар братучед Димче. Тој ми се пофали дека го поставиле за десетар (Коце сега ми кажува дека тоа не минало без негов благослов). Оттука патот го водеше Димчета до Сремскиот фронт. Се врати среќно како капетан и сега ужива воена пензија. Претполагам дека во истите тие групи што се формираа на Дервен се наоѓал и мојот најмлад братучед Тоде, од Небрегово. И тој го мина Сремскиот фронт, но се врати без чин, како обичен војник. Својот работен век тој го заврши во Пиварата во Прилеп, а работата му беше да товара и растовара гајби. Видот му ослабе и тој отиде во инвалидска пензија.

Некое време тргнавме со Крстета од Дервен накај Извор. Патувавме во заробен отворен германски офицерски автомобил. Тоа ми беше првпат во животот да се возам во лека кола. Од Извор до Лисиче патував со камион, сега веќе во друштво на покојниот Иван Мазов. Преспавме на земи на едно гумно. Никој од домашните не се покажа. Потоа преку Јаболчишта стигнавме во Горно Врановци.

Така и мене ме водеше негде патот.

СЛИЧНОСТИ

Уште пред да ги читам записите на Иво Андриќ знаев дека и мене во далечните земји повеќе ме возбудуваат сличностите со нашиот крај отколку разликите.

Тоа го знаев и пред да прочитам еден есеј на Сомерсет Мом, што се однесува непосредно на мојата тема. Тој кажува дека во Кина донекаде му дотегнале обрасците на кинеската уметност што му се нуделе во безброј варијанти. Негде, веќе на границата со Тибет, се нашол во домот на еден пасиониран колекционер на старински уметнички предмети. Одеднаш, меѓу многуте локални стереотипи, забележал фигура што можела да биде пренесена само од нашите краишта. Но како? Се сетил за походот на Александар Велики и тоа му дало повод за фантазирање како се премостуваат далечините.

И јас во Индија имав исти сензации. Ме возбудуваше кога ги гледав алките на портите, камењата за седење пред нив, лепешките што се сушат по сидиштата, и откривав од каде допреле тие културни придобивки до нас. Во Ирак ме возбуди кога видов дека луѓето ги јаваат магарињата напреку преку самарот. Во Бразил се изненадив дека кафе се пие од исти онакви филцанчиња со ребра, од какви што се пиеше во нашата куќа во Небрегово. Тогаш се сетив дека Арабите влијаеле со еден крак преку Турците на Балканот, а со друг во Шпанија, па отаде сè до Јужна Америка.

И мене, како и на Сомерсет Мом, малку ми дотегнаа во Индија натрупаните храмови и барокните фигури. Одеднаш во музејот во Њу Делхи забележав недовршен мраморен кип на жена од елинската традиција. Бев просто како стаписан. Откаде овде тој егземплар? Тогаш и јас се сетив

за походот на Александар Велики. Сфатив дека протекот на идеите и вредностите се вршел на големи пространства уште во древните времиња. По тој начин се создавале културни сфери.

БЕДНАТА ИНДИЈА

Во Пуна, во југозападна Индија, туку што се сместивме во еден скромен павилјон. Како сегде, овде на самиот влез во дворот, чека човек, седнат скрснозе, со кошниче со кобра, за да ги покажува своите вештини.

Уште пред да се спремиме за одмор, чувме глас: „Доби! Доби! Доби!“ Таков беше тој глас, како да не е човечки, ами имаше призивок на рикање. Ни објаснија дека тој човек се нуди да ни ја опере преслеката. Од грев, дадовме кој едно кој друго. Кога на другиот ден ги добивме назад кошулите и гаќите, видовме дека повеќето петличиња се испокршени. Переле со пиралка на некое поточе, како кај нас на село.

Патуваме со воз за Бенарес. Имаме посебен купе, сосем сме изолирани од другите патници. Имаме доволно храна – банани, манго плодови и друго. На една станица запираме повеќе минути. Одеднаш, како по инстинкт, кон нашето купе пристапуваат жена со детенце и мајмунка со мајмунче на левата рака. Десната тие ја подаваат со ист питачки гест да добијат нешто за храна.

Калкута. Ужас. Колку жители има овој пристаништен град? Никој не може да знае. Знаат само дека дење има барем два милиона повеќе отколку ноќе.

Дента се решаваме да прошетаме со рикша. Се јавува некаква етичка дилема на сит човек. Но тогаш надвладува разумот: поарно е да му дадеш неколку рупии на овој впрегнат човек, отколку да ламентираш над неговата грозна судбина.

Ноќе париите се исполегнати по тротоарите. Можеби со поколенија се борат за тие места. Ни кров, ни покривач, ни облека освен некои крпи околу колковите. Спијат. Спие питач, а единствен предмет што има – тоа е празна кутија од ималин, во која дење ги прима парињата. Спие брачен пар така на тротоарот. Од страната на мајката заспало детенце. Од страната на таткото – кученце. Ти иде да го заборавиш тоа што си го видел.

Бевме примени кај Нехру. Некој од нашите, за да му направи задоволство, му рече дека кај нас многу се чита неговата книга „Откривање на Индија“. Нехру се осмевна и рече: „Јас сè уште ја откривам Индија“. Имајќи го предвид сето тоа што го видов, мене ми се стори дека, за да устоиш воопшто како етичка личност во вакви услови, Индија треба да ја откриваш како слеп човек.

СЛЕЗ

По еден месец во Индија се почувствував чудно, како заскитан во сосем друг свет. Дрвја, но поинакви од нашите. Цвеќиња, но не се како нашите. Птиците пеат поинаку од нашите. Дури волињата и кравите имаат поинакви рогови. И кога е исто, пак е подруго.

Потоа заминавме на обратниот пат за Ирак. Бевме во Багдад, ги посетивме урнатините на Вавилон, стигнавме на север до Мосул, до старата Нинива. И одеднаш, дури ги разгледувавме тие старини, каква изненада и каква возбуда! На ледината, меѓу другите тревки, забележав слез. Тој лази ниско по земи, пушта нежни виолетови цвеќенца и заврзува малечки-малечки тркалезни лепчиња. Како деца во Прилеп ги беревме по ледините тие лепчиња и ги јадевме.

О радост, о радост! Мојата душа се уталожи. Почувствував дека сум стапил во своите предели. Тука некаде, иако не близу, треба да биде мојата родна земја.

МАНИЛОВ

Мислам, ако не сум заборавил, дека Манилов се викаше еден јунак на страшниот Николај Гогољ. Манилов мечтаел да направи мост преку цела Русија. Сличен човек, иако порационален, сретнав во Боливија, во Кочабамба. Прво да кажам дека, иако на височина од три илјади метри, пределот ме потсеќаваше на Пелагонија. Како да ја гледав самата Селечка планина и сите ридје наоколу.

Боливискиот Манилов беше писателот Дон Диего де Ривеира. Тој дојде во нашиот хотел, ми се претстави и ме покани да ми го покаже градот.

Тргнавме кон пазариштето. Уште од далеку непријатната реа беше присутна. Групи од малечки Индијанци, сосем различни од оној тип на јунаци што им се противставуваа на белците во приказните што ги голтавме во детството, пиеја текила и креваа врева. „Ете, – велеше индигнирано Дон Диего, – ќе заработат овде неколку пезоси и ќе ги испијат. Ти им велиш: работете! Тие ти велат: Зошто? Ти им велиш: За да ви биде подобро! Тие ти велат: Нам и вака ни е добро!“

Свртивме во таков разговор еден круг во смрдливото пазариште. Дон Диего се запре пред една тезга. Ми покажа еден куп во кој одвај препознав цимиринки, темни, сама кожа, од слаби планински прасиња. Тој ми ги препорача топло како местен специјалитет. Немаше каде. Продавачката, дебелушка, со црно под ноктите, забра еден грст, два, ги кладе цимиринките во фишек од весник и ми ги даде. Јас веднаш ги пробав, со израз на задоволство.

Но сето тоа беше само увод. Со тоа беше создаден интимниот контакт со Дон Диего. Дури по тоа тој пристапи,

секако инсториран, кон својата мисија, поради која јас го споредувам со Манилов.

Седевме на вечера во месниот клуб. Тој раскажуваше понесен. – Нашата земја – велеше тој – е многу богата. Во Санта Круз само да земеш лопата в раце и да закопаш, ќе ринеш злато. По долината на големите реки имаме раскошни шуми со драгоцени дрвја. Но нашата политика е погрешна. Место да одиме на големите реки, ние сме се ориентирале кон океанот, иако нема никакви изгледи да го допреме. Ние треба да се отвораме кои големите реки. Но за тоа ни требаат лаѓи и луѓе. Ние ги немаме, а вие, драги колега – така ми се обраќаше тој – можете да придонесете да ги добиеме. Вие сте поморска нација. Вие можете да ни испорачате речни бродови. Вие можете да ни испратите и луѓе. Вашата раса се вкрстува со нас многу подобро отколку Кинезите и Јапонците.

– Добро, му реков тогаш на Дон Диого, – ќе сторам сè што е во моите сили. Немојте да се разочарате ако сфатите дека тие сили не се многу големи.

Тогаш, и само тогаш, и ниеден пат повеќе, јас бев близок, макар како уште еден Манилов, до крупни историски решенија. Моја е кривицата што не успеав да одговорам на таа задача.

КОШУЛА

Јас сум бил еднаш во животот во Сибир. Колку и да е чудно, најживата врска со Сибир остана една кошула.

Во Новосибирск во хотелот за нас се грижеше Маша. Ох, каква жена беше таа! Крупна, убава, енергична, да е тешко некој да ја совлада.

Моите другари беа писатели, но и храбри сибирјаци. Косата му се крева на човека кога на споменикот во Новосибирск ќе замисли триесет илјади загинати војници во Втората светска војна.

Моите пријатели раскажуваа како сибирските полкови ја спасиле Москва. Тие биле во тие полкови. Но сега видов дека тие се плашат од Маша.

Кога на ручекот или вечерата ќе се испиеше првото шише вотка, тие ми се обраќаа. – „Товаришч Конескиј, речете ѝ на Маша да донесе уште едно“.

Јас им одговарав дека тие самите можат да ѝ го речат тоа, но брзо сфатив дека тие го загубиле авторитетот пред Маша, дека таа ги знае веќе, дека пред неа се покажале повеќе пати во лоша светлина и дека не сака да им услужува. Затоа радо примив да ги заштитам од презирот на Маша.

Но тоа е само увод во расказот за кошулата.

Анатолиј Никуљков, познат руски писател во Сибир, нè покани мене и Нора на својата дача во близината на Новосибирск. Треба претходно да кажам дека еден роман на Тоља веќе бил објавен во подлистокот на нашата „Борба“.

До местото патувавме со приградска железница. Кога слеговме од возот, тргна краток но пороен дожд.

Јас бев по кошула и мојата кошула сосем се наводени. Кога стигнавме во дачата, требаше да ја слечам својата кошула, и домаќинот, Тоља, ми понуди своја, сосем сува. Тоа беше сина кошула, ленена, неугледна навидум, но многу удобна, затоа што беше ленена.

Дождот запре со време. Во дворот на дачата, под борови беше приреден извонреден ручек. Освен Тоља, неговата сопруга и неговите две убави ќерки, беше присутен и редакторот на списанието „Сибирские огни“ – Смердов.

Кога ручекот достигна до својот апогеј, надвор од оградата на малата дача се покажа еден исполин. Тој се опираще на бастун и беше очевидно сосем пијан. Некоје време стоеше така во надеж дека ќе го поканат на гозбата. Но бидејќи таква покана не уследи, секако дека домаќините знаеја со кого имаат работа, тој се огласи како ранет елен: „Смердов, отстапи ни ги „Сибирские огни!“ Но и на тоа никој не реагираше.

Нашиот убав пикник се заврши и ние вечерта се вративме во Новосибирск.

Другиот ден ми се јави по телефон Тоља: „Блаже, ти ја заборава кај мене својата кошула“. Јас му одговорив: „Тоља, штом тоа веќе се случило, задржи ја, а јас ќе ја носам твојата“.

Со години по тоа сината ленена кошула ми причинуваше задоволство, со својот лек допир, и ме потсетуваше на летниот Сибир.

АСПЕКТИ

Цела една група грмушки и дрвчиња, како да се на школски излет, се запнала да се искачува по ритчето – смреки, зеленики, трње, круши горнички.

Некои тукушто тргнале, други стигнале до средето, а едно борче стасало веќе на самоти врв и мавта на сите страни за поздрав.

Но тоа е сето само привид и чиста измислица на умот. Всушност секоја грмушка и секое дрвче стои таму каде што е никнато еднаш за секогаш.

Тоа што никнало највисоко, најлуто го бијат дождовите и ветриштата.

НА СПОРЕДЕН КОЛОСЕК

Нашиот весел воз запира на станицата во Криволак. Тоа е возот што рано во 5,43 тргнува од Скопје за Гевгелија. Го викам весел, затоа што тој ги носи риболовците по долината на Вардар. Некои слегуваат веќе кај Зелениково, некои пред и зад Велес, а најамбициозните одат понатаму.

Нашиот весел воз стои веќе доста време на станицата во Криволак. Стои премногу долго, за да почнат да се нервираат и да пцујат риболовците што треба со време да стигнат во Клисура.

Најпосле, со силен тресок покрај нас мине интернационалниот, како да е облечен во раскошна ливреја.

Тој не фрла ни поглед на нас провинцијалците стиснати на спореден колосек.

ЗАПИС

Краков, 25. XI 1985

Чудесно убаво во „Јама Михалки“! Луѓе. Физиономии. Најпосле две дамички, како ластовици. Застануваат како на жица. И ме напуштаат. Мои врснички. Пак сум сам на моето масиче. Но еве седнуваат две убави и самосвесни девојки. Sprema мене – студенина што сум ја заслужил.

ВО МОСКВА

23. IX 1986

Веќе е речиси 9 часот навечер и огромниот град во темнината се оцртува само со улични светилки и со осветлени прозорци.

Веќе сум неколку часа овде, а заправо не почувствував поблизок контакт со градов. На долгиот пат од аеродромот, на задното седиште од колата, се трудев да не ги забележувам неговите мени, неговата присутност, како да се возам низ пусто поле. Само повремено ги отворав очите, препознавајќи, сигурно или само приближно, некои слики и амбиенти запаметени од поранешните посети.

Јас всушност вешто го избегнував за сето ова време контактот со огромниот град. Претежок е тој товар ако го понесам одеднаш, ваквите монструозни човечки агломерати просто ме поништуваат. Притоа и времето настапува со морничавоста на една студена есен.

Одбранет така, привремено, од огромноста на овој град, јас можев за овие неколку часа да си обезбедам посигурен пристап кон луѓето и да ги изненадам во ситуации што нивниот живот го покажуваат поситен отколку животот на села од педесет или стотина куќи. Но за тоа ќе кажам повеќе некогаш другпат.

Огромниот град, тоа чудовиште го држам далеку од себе. И тоа засега ми успева.

24. IX 1986

Вклучување во редот во бифето на V кат. Средба со Гунар Јакобсон и Иванов.

Во 10 часот доаѓа Р. По неа веднаш Јово. Со него одиме во Художествена литература. Пријатен разговор.

Тогаш првпат станува неизбежното среќавање со големиот град. Чекаме долго да запре некој такси. Немаме поим каде се наоѓаме. Фучат покрај нас безброј камиони и коли. Особено камионите одат на нерви. Најпосле спас. Нè зема еден приватен таксист и нè остави кај хотел Русија од страната на реката. За ова време небото се изведри и сонцето раскошно го прелива градот. И тогаш одеднаш глетка заради која сепак вредело да се дојде – на тоа сонце златниот блесок од кубината на Кремљ и околу него. Просто сме замајани.

Покупките ги завршивме брзо. Три часа одење – до пет, кога го отвораат бифето. Вечерва во шест треба да дојде Ж.

25. IX 1986

Во 11 часот почна тркалезната маса во Институтот за светска литература. Отвора Рибакон, претседава Дмитриев. Во претседателството и Робинсон којшто ги претставува гостите (Динков, Хензел, Волман, Витшенц, Јакобсон, Цигенгајст и мене). Секој од нас говори по редот на седењето. Се заредија потоа Русите, така што завршивме дури во 3 попладне. Ова ме потсети на едно вакво заседание во 1946 г. во слична ваква сала. Уште тогаш ја забележав нивната ревност во дискусијата. Настапија и тројца преведувачи на „Словото“. Едниот воопшто не го разбрав – стар човек, непогодени вештачки вилицы, другиот прочита неколку стиха од оригиналот со изговор и на слабите ерови, што

беше интересно, а третиот е очевидно митоман (смета дека Бојан треба да биде Бог Јан и сл.). Татјана Михаиловна Николаева од Институтот на Марков – сум ѝ читал македонски текст (1972?) за нејзината студија за реченичката интонација, а јас сум заборавил. Книгата ми ја пратила, а јас не сум ја добил. Другите отидоа на ручек, а јас се извинив, зашто вечерта треба да ја поминам со Р. и Ч. Купив книга „Новгородские былины“. Беше присутна Жуковскаја, но јас не ја познав и не успеав да ѝ го дадам мојот сепарат. Се надевам дека Виктор Константинович Билинин ќе го организира добро моето испраќање. Му се јавив на Јована, и уште треба да се видам со него. Плоден ден. Префрлање натаму со такси (таксистка), назад во хотелот со комби.

26. IX 1986

Пак мрачен ден. Капе. Ветар.

Во 10.30 изјава за Радио Москва. Повеќе прашања, заклучно со она за мирот.

Во 11.00 средба со Јован Павловски. Ми доаѓа среќна идеја да провериме кога точно поаѓа утре авионот. Се префрламе до Техно-метал, отаде во хот. „Украина“. Посетуваме и таму „Берјозка“. Подарок за Бобо. Летот е во 8,25, а не во 9,25, како што стои на картата (ОК).

Се враќам во хотелот. Се јавувал Виктор Константинович Билинин. Пред малку разговарав со жена му и ѝ ја соопштив промената.

Во пет треба да одиме на претстава во Большој театр.

Бог нека бдее над мене до моето поаѓање!

ПРВПАТ ВО КУКУШ

13. VIII 1987

Старите дуќанчиња, што би можеле да нè потсеќаваат на Гоцевото време, ги пломбирале како заби во расипана вилица. Надвладува новото и еден бодар ритам за такво градче, сигурно засилен и од тоа што нас нè прима. Кога во една таверна се напив чаша свежа вода, ми се стори дека тоа беше сигурен допир со нашата традиција.

Чудно задоволство од тоа што го видов Кукуш. Задоволство како без видлива причина. Зашто заправо останав во тоа место околу еден час, гледајќи околу да видам што повеќе, а гледајќи сосем несигурно поради мојот ослабнат вид. И сепак останува впечатокот дека се пројаснила една темна флека во мојата свест. Освоена е и осветлена од сонце уште една област на мојата мислена и сосем лична географска и историска карта. Тоа е како еден случај на привремена амнезија, што нè мачи, за да сетиме до толку поголемо олеснување кога одеднаш ќе ми се врати со сите реални подробности тоа што поради некоја причина сосем сме го заборавиле и што оставило болна празнина во самиот наш духовен континуитет.

ИВО АНДРИЌ

За Иво Андриќ најмногу сум слушал од Хамза Хумо којшто го знаел уште од младоста. Тој разговор се водеше пред многу години во Опатија. Седевме на верандата на една крчма горе во градот. Долу се прелеваше морето во многу нијанси под сонцето што клонеше кон заод.

За жал Хамза беше веќе толку беспомошно штрб што тешко можеше да му се разбере тоа што го кажуваше. Единствено што сигурно го сфатив беше дека Андриќ е страшно затворен човек и дека таков бил уште во раната младост. Така сум сега јас упатен на своите сопствени впечатоци и сеќавања.

Андриќа го сретнав првпат негде во 1945 година, кога тој го водеше Иницијативниот одбор за организирање на Сојузот на писателите на Југославија. Некои мои помлади пријатели во Белград ми поставија еднаш прашање како се држел Андриќ во тие денови. Сфатив дека прашањето не е добронамерно и дека тие радо би дознале за некои сервилни постапки на Андриќа со оглед на смената на власта. Не можев да го задоволам нивното очекување и одговорив дека многу добро го паметам господственото држење на Андриќа. Се сеќавам дека еден од оние што му бараа закачки на Андриќа беше Вељко Петровиќ. Така тој расправаше дека една група наши писатели биле во Мадрид пред војната во времето кога Андриќ таму вршел должност на амбасадор. Побарале прием кај него, но им одговориле дека амбасадорот е зафатен со важна и неодложна работа. „Отидовме во Прадо – расправаше чичко Вељко – и што ќе видиме? Нашиот зафатен амбасадор шета под рака со една убава Шпањолка!“

Не требаше многу да чекам па и јас самиот да се уверам колку е Андриќ затворен човек. Пролетта 1946 година и јас бев вклучен во составот на една голема културна делегација што го посети Советскиот Сојуз. Бев најмлад и најнеугледен член на таа репрезентативна група, во која влегуваа повеќе видни личности, меѓу нив и Андриќ. Делегацијата ја водеше Родољуб Чолаковиќ.

Како што сум кажувал и по друг повод, во февруари таа година го бев напишал „Тешкото“. Го напишав едно претпладне во едно сопче во белградскиот хотел „Касина“. Како сега да ми е пред очи листот и оние букви на него пишувани со обичен писец и со мастило мураќип. Бев уверен дека сум создал значаен текст. Листот го пресвиткав и го носев постојано во внатрешниот џеб од палтото.

Зар е чудно што не можев да го совладам искушението и што го замолив Андриќа да ја прочита мојата песна која дотогаш никој не ја беше читал? Се наоѓав секој ден во близината на еден голем писател и ми се чинеше дека не треба да ја испуштам шансата. Андриќ откажа со еден таков краток и отсечен гест што јас и не успеав да се навредам, ами веднаш сфатив дека самиот сум постапил непромислено. И до денеска ја паметам таа кратка, повеќе нема сцена. Подоцна, веќе опитен, сè повеќе го оправдував Андриќа, зашто и мене сè почесто ми се случуваше да ги одбивам почетниците што го бараа моето мислење за своите творби. Треба да признаам дека тоа е многу здодевна работа, особено ако младите автори не се толку разумни колку што бев јас на нивни години.

Од Москва за Ленинград патуваме ноќе во спален вагон во возот „Стрела“. Во купето со Андриќ, на горното легло, беше Феѓа. Јас го делев купето со Вања Радауш којшто единствено мене можеше да ме поднесува, а со сите други се токмеше да се тепа, дури и со Чолаковиќ. Утрото Андриќ изјавува: „Блазе си му на Феѓа, како што легна, така заспа, како јагне“. А Феѓа ми кажува мене во доверба: „Бога ми, го

жалам оној Андриќ. Се разбудив ноќта, гледам – долу гори светлото. Тој седи на креветот, ги наврел влечките на боси нозе, ја опрел брадата на лактот, гледа некаде пред себе, и толку е тажен, толку е тажен, косата да ти се крене!“

Идната, 1947 година, Андриќ настапи во Скопје со предавања. Во ресторанот на некогашниот хотел „Македонија“, Јован Бошковски му ја подари на Андриќа својата тукушто излезена книшка „Растрел“, прва македонска збирка раскази. „Многу е танка“, рече притоа како засрамен Јован. А Андриќ одговори: „Ако е добра, доста е дебела. Ако не чини, премногу е дебела“.

Во стариот театар Андриќ одржа тогаш предавање за своите впечатоци од посетата на Сталинград. На публиката и го претстави чичко Павле Шатев. „Другари и другарки, – рече приближно тој – вечерва е пред нас славниот писател Иво Индрич. Ве молам да го ислушаме со внимание предавањето на другарот Индрич“. По предавањето Шатев искажа благодарност: „Му благодарам многу на другарот Андрич за убавото предавање и се надевам дека ќе имаме можност да го чуеме и другпат“. Кога подоцна се потсеќававме на таа смешна случка, Андриќ забележа дека секоја слава има свои граници.

Повеќе пати сум се среќавал потоа со Андриќа, но гледано на состаноци во Сојузот на писателите, по кои понекогаш друштвото остануваше во Клубот на ручек или вечера. Андриќ раскажуваше многу интересно, без да се истакнува и налага пред другите. Беше мајстор на анегдотата. Тоа беа, реков, среќавања како патем. Еден единствен пат сум му правел друштво подолго време, во текот на десетина дена. Беше тоа на Блед 1964 година, непосредно по конгресот на ПЕН.

Се случи и двајцата да останеме на одмор. Секоја вечер излегувавме на прошетка по патеката што меѓу нивите и ливадите води до ресторанот над Савица. Ќе поседевме тука

извесно време, во таа чудесна опстановка, а после пак се враќавме назад во Блед по истите стапки.

Андриќ велеше дека тој дошол на конгресот само за да го види Пабло Неруда. Инаку и не би помислил да доаѓа. Сметаше дека Неруда е најголемиот поет на нашиот век.

Еднаш во разговорот реков дека мојата мајка дома просто оди по мене да ја гаси светлоста што јас ја оставам да гори и дека тоа ми пречи зашто ме потсеќава на сиромаштијата. Андриќ прекорно забележа. „Кога сите ние би правеле како Вашата мајка, оваа земја би цутела“.

Него го вознемируваше тоа што сегде наоколу се правеа раскошни куќи. „Се прашам – велеше – кој ќе го плаќа ова и од каде идат тие средства?“

Една вечер, на враќањето од ресторанот, почна да ми кажува за својот писателски опит: „Кога јас ги објавив своите први раскази, мнозина се чудеа и ми велеа: па што правиш ти, што си се повлекол во таа босанска провинција, какви се тие теми, какви се тие примитивни јунаци? Зар така се пишува модерно? Гледај го Црњански, гледај го Растко Петровиќ. – И немојте да мислите дека јас не се согласував со нив. Јас сметав дека се тие во право. Но јас не можев да пишувам поинаку. После требаше да се издржат триесет години“.

За академиите Андриќ забележа: „Кога бев надвор, си мислев дека за среќа има едно тихо место каде што спокојно луѓето си ја вршат својата сериозна работа. Кога влегов во Академијата, видов дека тоа е најголемо змиско гнездо“.

Не можам да премолчам дека еднаш Андриќ ми даде голема поддршка. Тоа беше на пленумот на Сојузот на писателите на Југославија во Љубљана, на кој се подготвуваше Титоградскиот конгрес. Мандатот требаше да премине во Сараево, а за нов претседател се предвидуваше Меша Селимовиќ. Се јавуваше отпор и јас настојував да ги разuverам опонентите. „Да го послушаеме нашиот претседател! – ме поткрепи Андриќ. – Тој е опитен човек“.

Затворениот Иво Андриќ, секогаш готов да ја повлече дистанцата спрема другите, само еднаш сум го видел да се возбуди и да реагира со повишен тон. Тоа беше во кабинетот на претседателот на Српската академија, во паузата на една седница, на која дојде до израз тоа дека има луѓе што нерадо прифаќаа некои нужни културни акции на општо-југословенски план. „Сетете се како е да останеш без татковина“, – му се обрати дури зацрвенет Андриќ на еден од нив. – „Тоа е исто како да останеш без кров над глава!“

МИРОСЛАВ КРЛЕЖА

Овој убав нотес, во којшто ги запишувам своите сеќавања, го носи ликот на Мирослав Крлежа и е издаден во негова чест.

Си помислувам, зошто тогаш да не забележам во овој нотес неколку збора за Крлежа.

Тој беше за мене фасцинантна фигура, иако, треба да признаам, не сум го читал многу. Подоцна, кога понекогаш и се среќававме, разбрав дека него го мачи токму тоа прашање: колку го читаат?

Но јас сепак сум го читал барем „Данас“, „Печат“, што значи и „Антибарбарус“. Јас не можев да се уверам дека имаат право оние што го напаѓаа.

Многу подоцна размислував дека пресметката со него може по сушност да се сврзе со пресметката со нашиот беспомошен Кочо Рацин, како впрочем и со ред други европски интелектуалци, во чии коски требаше да се влее страв.

Никогаш не сум се чувствувал релаксиран во присуство на Крлежа, иако тој беше извонреден домаќин и извонреден аниматор на повеќе средби што ги организираше по различни поводи во Загреб, особено во врска со Енциклопедијата на Југославија.

Крлежа беше заинтересиран за издавање на македонско издание на Енциклопедијата. На времето тој негов проект можеше да се реализира со тогашни 500.000.000 динари. Тој мислеше дека јас можам да помогнам да се реализира неговата замисла. Меѓутоа мене искрено ми рекоа тие што располагаа со парите дека им е тешко да се решат да одделат таква сума за да не предизвикаат револт на македонските творци во други области кои се надеваат на тие средства.

Кога го избиравме за претседател на Сојузот на писателите на Југославија на Конгресот во Белград во 1956 година, падна предлог да се гласа за него со акламација, зашто за нас треба да биде чест што тој се прифатил да ја врши таа должност. Две раце само се кренаа против тој предлог. Против бевме Мира Алечковиќ и јас. Поради тоа мораше да се спроведе, како што и беше предвидено по статутот, тајно гласање. Кога се решив да истапам против, за мене беше важно да ја запазиме демократската постапка, независно за која личност се работи. На таквото гласање Крлежа мина со огромно мнозинство. Сепак еден угледен писател ми обрна внимание дека сум згрешил и дека Крлежа тоа нема да ми го заборава. Како што се надевав, никакви реакции потоа не уследија од страна на Крлежа.

Сосем спротивно од тоа, паметам една случајна средба во трамвајот во Белград. Возачот возеше остро, а ние стоевме и се држевме цврсто за рачките. Полничкиот човек ме препозна и ми се израдува срдечно.

Во 1963 година, ако не се лажам, требаше во Хрватското казалиште во Загреб со претстава на Глембаеви да го одбележиме неговиот седумдесетгодишен јубилеј. Јас бев тогаш претседател на Сојузот на писателите на Југославија. Еден ден пред тоа присуствував во исто својство на закопот на Виктор Цар Емин во Опатија. Крлежа ме сретна во холот на „Еспланада“ во Загреб. – „Здраво, гробаре“, – ми рече тој. „Вчера го закопа Виктор Цар Емин, а денеска сакаш да ме закопаш мене!“

Во 1969 година се најдов неочекувано во функција спрема Крлежиното дело. Бев претседател на Комисијата за доделување на Његошевата награда. Крлежа тогаш ги издаваше своите „Знамиња“. Бев уверен дека од повеќе причини не доаѓа во прашање да не му се додели наградата нему. Јас самиот му бев благодарен за текстот за Дунав, што емоционално силно ме ангажираше. Бев изненаден кога на заседанието на Комисијата на Цетиње се јави силен отпор против

Крлежа. Отпорот беше совладан благодарение на интервенцијата на Густав Крклец, а особено на Михаило Лалиќ. Јас дури тогаш се сетив дека Крлежа во самите „Знамиња“ забележува дека Његош презел нива од некоја вдовица. Да биде уште полошо, тој се искажал против подигањето на споменикот на Мештровиќ на Ловќен (Мештровиќ му беше нему секогаш коска во грлото). А тоа тогаш беше горешта тема на денот.

Утрото на другиот ден, дури доделувањето на наградата уште не беше објавено, отидов да го разгледам, заедно со покојниот Јован Бошковски, исто член на Комисијата, дворецот на крал Никола. Една млада жена, кустос, со голема ангажираност ни ги покажуваше експонатите. Во тоа случајно стана збор за споменикот на Мештровиќ. – „Срамота! – рече таа гневно. – Сосем сигурно сум известена дека сношти му е доделена Његошевата награда на Крлежа, а тој се искажа против споменикот!“

Ние двајцата мизерно молчевме.

Сепак сега, по многу години, се надевам дека правото беше на наша страна.

СО ДЕСАНКА МАКСИМОВИЌ

Другарот Велизар Бошковиќ ме замоли да напишам за една негова книга нешто за моите средби со Десанка Максимовиќ. Јас, се разбира, се согласив. Кога потоа малку се концентрирав, видов дека такви средби имало доста, но дека ниедна од нив не се изделува со некој посебно голем збор или со некој посебно голем гест. Десанка не сака да се истакнува меѓу другите. Сега можам сосем сигурно да кажам дека е за неа најважно луѓето во нејзино друштво да се чувствуваат слободно и пријатно.

Сега не паметам кога сум ја сретнал првпат Десанка. Треба тоа да било во 1945 година, при подготовките за организирање на Сојузот на писателите на Југославија. Но веќе следната 1946 година, во септември, бевме заедно речиси цел месец во Словачка и пет дена во Прага во делегација што ја предводеше Милан Богдановиќ, а што ја сочинуваа Десанка, Матеј Бор, Марко Марковиќ, Душан Костиќ, јас и можеби уште некој друг.

Имавме богата и многу интересна програма. Запознавме многу словачки писатели и писателки и многу места во Словачка – Модра, Турчански св. Мартин, Штрпске плесо во Татрите, Кошице, Бистрица Банска. Но нашите настапи во Братислава пропаднаа наполно. На нашето литературно читање не дојде никој освен нашите придружници. Не мина подобро ни разговорот за литературата во социјализмот што го анимираше Милан Богдановиќ и што беше приреден во дворецот на словачките писатели во околината на Братислава. Повеќето собеседници брзо ја напуштија тркалезната маса, за да се постројат покрај масите во другите сали што беа преполни јадење и пиеење, како да сакаа со тоа да се

дистанцираат од темата. Би рекол дека во такви ситуации Десанка дури ни даваше пример како да се однесуваме спокојно и стoички.

Пак есента 1947 година ние со Десанка бевме од 12. X до 9. XI во Полска во состав на делегацијата што сега ја предводеше Вјекослав Калеб и во која уште влегуваа: Исак Самоковлија и сликарите Ѓурѓе Теодоровиќ и Доре Клеменчич. Кај мене се зачувани белешки од тоа патување, како и доста фотографии. Имавме повеќе средби во Сојузот на полските писатели со цел да се договориме за меѓусебна соработка. Во Вроцлав, што како и Варшава беше страшно разрушен, читавме Десанка и јас при светлина на петролејска ламба. Тоа беше на 15. X 1947 во пет попладне. Домаќин ни беше пан Владислав Порејко, началник на Одделението за култура и уметност во Вроцлавската област. Тој беше многу симпатичен човек, со шешир што го носел во сета војна во хитлеровските логори, но нам, на љубоморните Балканци, не ни се допаѓаше тоа што тој нагласено се заинтересира за Десанка. Сега на една фотографија од излетот во Виланув кај Варшава гледам една привлечна црнка со кокетно наместена беретка. Тоа е, се разбира, нашата Десанка. Мислам дека пан Порејно имал среќа да влезе барем за миг во орбитата на Десанка. Можеби инаку никој не би го ни споменал.

Во Лоѓ запознавме еден скулптор парапсихолог. Тврдеа дека тој со допир на раката може да лекува главоболие. Десанка се заинтересира многу за тоа и ја зеде неговата адреса. Сакаше да му помогне на Чеда Миндеровиќ којшто страдаше од мигрена. Тука во Лоѓ Десанка настапи на 2. XI 1947, покрај Калеба и мене, во името на нашата делегација со краток говор пред преполната сала на Централната школа на ПРП. Тогаш првпат почувствував дека е таа извонредно речит човек. Таа освојува со својата појава, така што веќе нејзиниот прв збор паѓа во совршена тишина. Нејзините зборови се обични, прости, нејзиниот говор јасен, без афекти,

но тој нè води до вистинската поента што и тогаш слушателите ја пречекаа со силен аплауз. Потоа имав можност повеќе пати да видам на литературни приредби како Десанка ја освојува неодоливо публиката со таа своја сугестивна сила, така што нејзината и инаку голема популарност знае секогаш повторно да се потврди. Тоа особено сум го доживеал на југословенската литературна вечер во Сараево негде можеби во 1955 (беше тоа неколку месеци пред смртта на Исак Самоковлија којшто исто учествуваше на таа вечер).

На своите бројни патувања по нашата земја Десанка не го одмина ни мојот Прилеп. Сега немам можност да ги проверувам датумите, но мислам дека тоа беше во 1966 година. Десанка зеде учество на митингот пред Могилата на непобедените на денот на востанието на македонскиот народ (11 октомври). Таа не дојде сама, туку ја беше повела со себе својата пријателка од Париз, г-ѓа Тереза Перло, професорка по француска литература. Јас можев овој пат да бидам во улогата на вистински домаќин. Ги одведов своите гостинки да ја видат дури и мојата родителска куќа што веќе имаше свои нови сопственици и жители. Ги одведов кај мојот пријател сликарот Стеван Василевски којшто им ги покажа своите работи. Г-ѓа Перло беше одушевена. Некоја нејзина позната во Белград ѝ советувала да не завлегува во вакви паланки. „Ќе ѝ кажам – велеше г-ѓа Перло – дека таа не ја познава својата земја. Овде е духовниот живот поразвиен отколку во многу француски градови во внатрешноста“.

Археологот Бошко Бабиќ нè одведе да ни ги покаже ископините во стариот Прилеп. Нашле словенска населба, а тоа им е на многу наши археолози помило отколку да откријат некоја раскошна римска палата. Застанавме пред земјанките. „Леле, зар нашите предци живееле олку бедно?“ – се издиши Десанка која малку пред тоа ја беше објавила својата збирка „Барам помилување“. Јас ја тешев дека ова секако била само периферија, а дека во центарот на стариот Прилеп имало сигурно и прекрасни здања.

Го посетивме Крушево, чудесното градче на 1.300 метри надморска височина, кое на Десанка ѝ остави голем впечаток. Не бевме сами. Со нас беа и неколку македонски поети. Некои од нив, и тоа токму оние што најмногу го опе-вале Илинденското востание, првпат тогаш, заедно со Десанка и г-ѓа Перло, го видоа Крушево.

Се случи така што тие денови да биде и една сабота, а таа е кај нас во Прилеп пазарен ден. Ги поведов гостинките да им го покажам нашиот пазар што е, се разбира, особено богат наесен. Ми дојде на ум да им купам нешто за спомен. А што? Тогаш видов ножиња, шарени, коскени. Купив две, и едното и го подарив на Десанка, а другото на г-ѓа Перло.

Поминаа од тоа време две-три години и јас се најдов во Париз. Држев едно предавање во Институтот за словенски студии и се токмев да отпатувам. Бидејќи во истото време во Париз престојуваше и Ранко Маринковиќ, во наша чест Друштвото на пријателството Франција-Југославија приреди прием. Кога, еве ја г-ѓа Перло. Просто се нафрли на мене: „Срам да ви биде, тука сте веќе неколку дена, и да не ме побарате, а јас... еве видете!“ Тогаш ја отвори својата чанта, а во неа го гледам она прилепско ноже. Се правдав како што знаев, но ми се чинеше дека навистина сум изне-верил еден завет.

Прилеп и Валево се збратимени градови. Кога еднаш во прилепската репрезентација настапував во Валево, Десанка дојде да ме претстави на публиката. „Зошто да се брати-миме, кога сме браќа?“ — рече по тој повод. Не можам да заборавам, и ме фаќа срам кога ќе се сетам дека мене ме донесоа од Белград со кола, а дека Десанка на таа средба дојде со автобус. Ми објаснуваа дека самата си е крива, зашто не сака претходно да се договара.

Најпосле нашата средба оваа година, на Струшките вечери на поезијата (август 1986). Во холот на хотелот „Дрим“ беа изложени фотографии од приредбите и од прие-мот. Изненаден, на една ја гледам насмејаната Десанка во

кругот на други поетеси – еден вистински букет. Си помислив дека е тоа снимка од некои поранешни Струшки вечери. Како да не! Веднаш потоа на моја голема радост ја сретнав Десанка во истиот тој хол. Ѓ вела дека треба да пишувам нешто за нашите средби. – „Ако!“ – „Но дали можам да го спомена пан Порејко?“ – „Можеш, се разбира. – „А дали можам да кажам дека јас тебе и на г-ѓа Перло ви подарив ножиња на пазарот во Прилеп?“, па ѝ раскажав како ме пречека г-ѓа Перло во Париз. – „И јас го чувам тоа ноже“, – рече Десанка. Потоа со полесно срце пристапив кон пишувањето на овие белешки.

СО ИСАК САМОКОВЛИЈА ВО ПОЛСКА

Никогаш немав можност да се запознаам подлабоко со литературното дело на Исаак Самоковлија, иако неговите текстови сум ги читал веќе во своите гимназиски денови. Уште ми е пред очи изданието на неговите раскази во црвената подврзија на Современикот на Српската книжевна задруга.

Кога добив позив за симпозиумот посветен на животот и делото на Самоковлија, ми се стори во првиот момент дека немам за него што да кажам. Тогаш се сетив дека есента 1947 година поминав заедно со Исака еден месец во Полска, па си помислив дека моите сеќавања за тоа патување можат да бидат барем некакво мало дополнување на неговата биографија и се решив да ги соопштам.

На своите патувања по туѓи земји никогаш не сум водел белешки, така што од тие патувања ми останале впечатоци што се задржуваат не по некој ред, ами по чудните клучови со кои располага нашето паметење. Еден единствен исклучок направив при споменатата посета на Полска. Зачуван е кај мене еден мал нотес на кој е испишан претенциозен наслов „Дневник од Полска“. Всушност тоа се само шури белешки, во кои од ден на ден се соопштува просто кај сме биле и што сме правеле. Ретко ќе се јави и некој краток коментар, особено во врска со разговорите што сме ги воделе. Но каков и да е, овој потсетник ми помага сега да бидам сигурен барем во временскиот редослед.

Исака првпат го сретнав и запознав на претходниот состанок на нашата делегација во Сојузот на писателите во Белград. Нашата група ја сочинуваа писателите Вјекослав Калѐб (шеф на делегацијата), Десанка Максимовиќ, Исак

Самоковлија и Блаже Конески, и сликарите Ѓурѓе Теодоровиќ и Доре Клеменчич. На тој претходен состанок, Исак презеде една многу важна иницијатива. Тој потсети дека сме сите ние слабо облечени и дека е ред да ни се овозможи пристап во дипломатскиот магазин. Додуша, немаше време до нашето поаѓање нешто и да сопиеме, но поводот беше добар, па и ни излегоа во пресрет. Јас тогаш добив штоф за зимско палто што после го носев уште многу години. Тоа браон палто е дури овековечено на карикатурата на Цицо Поповиќ, што повеќе пати беше излагана и репродуцирана, а денеска се наоѓа во моја сопственост.

Во мојот нотес стои дека на полската граница сме биле изутрината на 12 октомври 1947 (патувавме со воз), а дека во Варшава сме пристигнале во шест попладне. Во Полска поминавме речиси цел месец. Освен Варшава посетивме повеќе градови и места: Лоѓ, Познањ, Гдањск, Вроцлав, Катовице, Краков, Закопане и ред други. Нашата задача беше да воспоставиме редовна соработка со организацијата на полските писатели и за тоа се договоривме. Се среќававме во сите места со мнозина познати полски писатели и уметници, секаде нè примаа и официјалните претставници на државата и политиката. Дури се најдовме и во еден манастир кај Краков, каде што опатот беше наш Словенец.

Прво ја разгледавме Варшава што уште лежеше во урнатини, а Гетото беше наполно срамнето со земјата. Јарослав Ивашкјевич приреди на 14 октомври во наша чест ручек со присуство на голем број полски писатели. Сум ги забележал уште имињата на Налковска, Ват, Добровољски, Путрамент и Чаховски. Следниот ден вечерта ни приредија прием и во Словенскиот комитет. Тука имаше повеќе долги говори. Од наша страна настапија Калев и Исак. Со тие наши говори, за кои пред сè беше задолжен Калев, како водач на делегацијата, работата не беше лесна поради преведувањето. Наш водител на патот и преведувач беше пан Ценчек, босненски Полјак, библиотекар на Јагелоњската

библиотека во Краков. Мал по става, тој располагаше со широк гест и со импулсивен баритон. Се покажа уште дека е човек со многу жива имагинација. Јас разбираам полски, па лесно забележав дека пан Ценчек не го преведува секогаш тоа што се кажува, туку пред Полјаците, во мигови на посебно настроение, импровизира свои сопствени беседи. Тие негови импровизации не звучеа лошо, но јас сепак морав да му обрнам внимание на Калерб, а тој потоа стана толку недоверчив што на сто начини му даваше на знаење на пан Ценчек да не прави шака со главата, туку да ја врши својата работа како што од него се бара. Имаше тука и убиствени погледи, и мавтање со главата, и накашлување, и забелешки („не реков јас така“). Сето тоа многу нè веселеше Исака и мене, зашто пан Ценчек ни беше некако прираснал за срце.

Во Вроцлав стигнавме на 16 октомври. И тоа беше многу разурнат град. Попладнето истиот ден имавме наше литературно читање. Нè поздрави славистот проф. д-р Маријан Јакубејц. Колку што се сеќавам, читавме при светлост од петролејка, зашто струјата беше прекината. За Лоѓ меѓу другото сум забележал дека имало (2 ноември) посета кај еврејските писатели, каде што јас не сум присуствувал. Еврејските писатели се жалеле – велат – дека немаат вистински контакт со Полјаците. Исака, разбирливо, го интересираше еврејската тема во Полска. Во Лоѓ се сретнавме и со една делегација на советските писатели што престојуваше тогаш во Полска и што ја сочинуваа Еренбург, Твардовски, Тичина и Бровка. Со посебно внимание беше окружен Еренбург.

Нашата група, од која не можам да го изделам ни пан Ценчек, беше многу хомогена. Ние со Исака брзо се спријателивме. Од белешките гледам дека сум го викал – Иса. Во Катовице тој, како лекар, сериозно се загрижи за моето здравје, кога реков дека не се чувствувам добро. Всушност, само се преправав, сакајќи да останам малку сам, вон програмот. Исак бараше повод да ме задира мене како млад човек. Поводи даваа убавите Полјакињи. Дискретно ќе се

смешкаше, а темните зеници ќе му светнеа со мек прелив, како маслинки во зејтин. Како вистински демократи, негодувавме обајцата, по принцип, против полскиот обичај на жените при поздравувањето да им се бацуваат раце. Тука бевме цврсти. Но неочекуван пресврт се случи во Познањ на приемот кај вице-војводата. Исак сосем заборави на принципот и просто се загна да ѝ ја бакне раката на извонредно убавата домаќинка. Јас после ја обработував таа сцена како што знам и умеам.

Во Краков и околината поминавме неколку дена (од 27 до 31 октомври). Ошвенќим (Аушвиц) го посетивме претпладнето на 29 октомври. Долго траеше обиколувањето на тој логор на смртта, во кој нацистите уништиле неброено многу еврејски животи. Ни кажуваа што сè се случувало од прифаќањето на транспортите, па до гасните комори и крематориумот. Облеката и обувките и сите предмети одземени од жртвите биле складирани педантно спрема видот во посебни магацини.

И сега ме полазуваат морници кога ќе се сетам за купиштата очила и детски чевлиња, нови и искинати. По обиколката нè повикаа на ручек во трпезаријата на управната зграда. Тоа беше веќе премногу. Се почувствува мачнина. Не бевме речиси ни седнати на масата, кога Исак нагло стана и просто истрча од трпезаријата. Тргнав по него да видам што му е. Го најдов од другата страна на коридорот во широка просторија со лавабоа. Исак липаше неутешно. Конвулзивен плач го потресуваше целото негово тело. Се обидував да го смирам, но попусто. Долго траеше дури тој Исаков плач во Аушвиц се исцрпе сам до потполниот крај, до својот последен липот, до последниот стрес на рамењата.

Нашиот престој во Полска се продолжи уште десетина дена. За Белград тргнавме од Варшава на 9 ноември 1947 година околу пладне, заправо точно во 1.30, пак со воз, во купе на првата класа.

НАРОДЕН ПОЕТ

Меѓу писателите што сум ги сретнал во животот спаѓа и Влаја од Глибовац (Влаја из Глибовца). Тој, се разбира, не е претставник на високата литература, ами на сублитературата. Но следејќи го Карел Чапек, ние сме готови да им обрнеме внимание и на такви појави и такви личности. Во гимназиските денови еден мој другар ми пишуваше дека се малцина во Шумадија што чуле за Максим Горки, „а Влају знају“.

Со тоа име и со текстовите што ги објавуваше Влаја првпат се сретнав кога имав четиринаесет години. На патот за Крагуевац, каде што требаше да ја продолжам вишата гимназија, останав да преспијам една ноќ во интернатот во Горњи Милановац. На другиот ден прошетав, давајќи си некаква важност, иако бев за жалење, низ местото. На пазарот ми пристапи еден човек што за динар или два продаваше некакви брошурки. Купив една и видов дека е тоа поема од Влаја од Глибовац. Стиховите беа обележени со длабока порнографија. Во Крагуевац, потоа, ги купувавме и ги читавме со голем интерес творбите на Влаја, којшто редовно се потпишуваше како инвалид од Првата светска војна. Паметам и до денеска некои од клучните места во неговите песни и поеми, но не смеам да ги поверам на невината хартија.

Минаа години, дојде и мина и Втората светска војна. Едно есенско утро влегов во Белград во локалниот воз за Пожаревац. Требаше да настапам во тој град со некакво предавање. Беше рано, пред шест, беше студен и мрачен ден, се чинеше дека нема никогаш да се раздени. Во втората класа без прегради дремеа неколку селани, а со нив заедно и јас. Никој немаше желба да стапи во разговор.

Потоа се отвори од една страна вратата и во пределот одвај осветлен од слаба електрична светлина стапи висок човек, слаб, облечен полуградски и со смачкан качкет на главата. Неговиот настап беше бучен: „Јас сум поетот Влаја од Глибовац“ – се претстави тој. „Јас имам напишано повеќе од сто илјади стихови. Сега ќе ви кажам една песна за Хитлера“. Мојот интерес веднаш се разбуди, зашто се случи да сретнам автор што сум го следел, но присутните претставници на селанската класа останаа мртви ладни пред она што Влаја го рецитираше. Самиот тој почувствува дека неговите стихови за грозниот свер-човек, притеснат како во капак во бункерот во Берлин, не предизвикуваат никакво внимание кај случајната публика, и затоа побрза да ја смени темата. „Сега ќе ви кажам нешто шеговито“ – рече Влаја и почна да рецитира:

„Скочи деда са врзину,
Хоће бабу на брзину!“

А кога ја заврши и таа песна, се обрна кон нас без никакво обиколување:

„Не причам ти песму да је знаш,
Већ да Влаји који динар даш.
Ево долази Божић,
Па Влаја за себе и дечицу
Треба да спрема чесницу,

Да купи пшеницу,
Па богме и препеченицу,
Није брашно пошто је било,
Него је сто динара кило!“

Јас веќе трогнат од таа молба, се спремив да го одврзам ќесето и да му одделам на Влаја добра сума. Но во тоа

веднаш забележав дека присутните не само што не мислат да уделат ништо, ами како да потонале во уште поголема дремка и се прават како да не чуле што очекува од нив сиромашкиот поет. Како човек што не сака големи гестови и што не се дели од масата, јас веднаш се откажав од намерата и како и мене да ме совлада дремката.

Влаја постоја малку, ја сфати ситуацијата, и си излезе без поздрав таму од каде што беше дошол.

Во тој момент се случи чудна промена во вагонот. Полузаспаните луѓе како да живнаа. Еден од нив рече гласно: „Алал му вера, не е учен човек, ама секој збор му вреди злато“. Другите одобрија.

Така поетот, на тоа чудно книжевно читање, не доби хонорар, но доби заслужено признание од својот народ.

СИЛАТА НА ПОЕЗИЈАТА

Има такви времиња, кога спласнува верата во поезијата и дури се јавува сомнение во нејзината смисла. Како да е недостојно за нормалниот човек да ѝ придава некаква важност. Ако веќе дошло до тоа, ете сигурен знак дека настанала духовна стагнација во таква средина, независно од каква причина, дали од тешка немаштија или од дрчна ситост.

Но дека има за поезијата и свездени мигови, и тоа во надворешно посебно тешки услови, ме уверува некрологот на Коце Солунски за Волче Наумчески. Го прочитав пред малку во еден стар број на „Стремеж“, од февруари 1980, што ми се најде случајно при рака. Се ближи, значи, десет-годишнината од Волчевата смрт.

Како политички делегат и Заменик командир на првата чета на прилепскиот баталјон „Мирче Ацев“ – кажува Коце – на тешките маршеви од Дебарца до Меглен, Волче настојувал, неговите другари да учат стихови: „Даваат сила, полесно ќе издржат...“ „Заправо на починките – продолжува Коце – најчесто тој самиот ги рецитираше „Шпанија“, „Тулана“ и „Еве судете ме“.

Еден случај сепак заслужува да не се заборави. При нападот на бугарскиот пограничен учесток во Мрежичко, во јануари 1944, Волче со лазење се доближил до жичената ограда на участокот, до позиција згодна да се фрли бомба. Но Волче не откачил бомба, ами место тоа почнал на опсадените да им рецитира со занес, како што тој умееше, стихови на Христо Ботев. Го замислувам како го напрегал својот звучен тенор, за да го преодолее кршењето на бугарските акценти, само да биде посугестивен и поетската магија подобро да фати место. Потоа ги повикал војниците да го

положат оружјето. Тие ќе бидат префрлени во Бугарија, за да се борат таму против фашизмот. Како одговор на стиховите од спротивната страна дошол суров рафал. Коце забележува: „За малку Ботевите стихови Волче ќе ги платеше со главата“.

Не верувам дека ова доживување на работ меѓу животот и смртта ја расколебало Волчевата вера во силата на поезијата, само тој понатаму сигурно многу попретпазливо се опирал на неа. Засега не ми е познат, или ако сум разбрал сум заборавил, друг таков подвиг, само со поетскиот збор како оружје. Самиот забележав порано дека Пол Елиар, од рововите на Марковата армија, им се обраќал со гласноговорник на војниците од противничката страна и колку што се сеќавам, го прокоментирав тоа со блага насмевка. Сепак, не може да станува ни збор за споредба. Верата во поезијата зазвучи неповторливо покрај боцкавата жица околу караулата во Мрежичко. Не само што ние не треба никогаш да го заборавиме тој миг, ами треба да го разгласуваме.

Има една неправда. Вистински вљубеници на поезијата не се оние, на кои таа самата најмилостиво им се подава. Мнозина, ако не и повеќето од нив, можат без неа.

*DICHTUNG UND WAHRHEIT**

Од покојниот Иван Мазов – Климе, којшто паметеше и убаво интерпретираше многу интересни подробности, сум слушал повеќе пати за тоа како Волче Наумчески настапувал со свои стихови на партизанските митинзи по селата во Мегленско и Тиквешијата. Сум ги запаметил од тие кажувања стиховите:

„Природната стија ние ја победивме,
како нешто просто под нозе ја ставивме!“

Климе умееше добро да го имитира гласот и ставот на поетот.

Сето тоа оставаше впечаток на мене, вклучувајќи се во онаа претстава за Волчета што со години сум си ја создавал. Притоа се прашав дали имало и некој непосреден повод да ги сочини Волче тие стихови или нив треба да ги разбираме само како обопштено кажување за напорите и опасностите на партизанскиот живот и борба. Поведувајќи се, со еден збор, по Гете, не се задоволував само со пеењето, ами сакав да знам и каква животна реалност стои зад него.

Сосем случајно, по многу поминати години откако сум ги чул првпат тие стихови, разбрав дека тие настанале по непосреден повод. Коце Солунски, во еден разговор за Волчета, ми ја раскажа вака целата случка.

Отстапувале брзо, што се може побрзо, по еден судир со Германците негде во Мегленско. За пакост, ноќта била месечинска и видливоста голема. И токму тогаш каква ненадејна препрека! Негде горе во планината се истурил облак и

* *Поезија и вистина* (наслов на дело од Ј. В. Гете).

дотекол буен порој. Требало да се тури – се направиле жива вода до гуша.

Другиот ден, дури се сушеле веќе надвор од опасноста, дошол Волче кај Коцета да му се пофали:

– Да видиш што песна сум напишал!

И почнал да рецитира како што веќе знаеме: „Природната стихија ние ја победивме...“

– Ај крши глава! – му свикал нервозно Коце.

И двајцата биле уште како лилјаци – жив показ за тоа како и колку просто ја ставиле под нозе природната стихија.

МИСИЈАТА НА ПОЕТОТ

Дека уметникот е избрана личност, како миропомазаник на Духот, беше Љубима идеја на романтизмот. Иако оспорувана од многу страни и со уверливи аргументи, таа идеја или теза постојано се обновува и ги привлекува особено младите луѓе, така што можеме слободно да ја сметаме за една од важните причини при нивното определување за уметничкиот позив. Така беше и меѓу нас во Прилеп во годините пред Втората светска војна, па и со Волчета и Ачета, кога се определија – едниот за поезијата, а другиот за сликарството. За разлика од нас, тогашните гимназисти и студенти, тие произлегуваа од работничката младина, што е една донекаде условна определба. Сепак таа значи барем толку дека настапи време за современата уметност да покажат интерес и во неа непосредно да се вмешаат и млади луѓе надвор од оние што имаат можност редовно да се школуваат. До толку е поинтересно што мислата за елитната позиција на уметникот најде многу брзо и многу видливо одглас и во нивните срца. Бидејќи за Ачета сум напишал порано цела статија, во која е засегната и оваа страна, сега сакам да се задржам само на Волчета и на неговите први

чекори во поезијата. Притоа морам, иако само патем, да го споменам и оној интерес што Волче уште од самиот почеток го покажуваше за природно-математичките науки.

Волче беше даден на терзиски занает, како некогаш Марко Цепенков. Колку напреднал тој во занаетот и колку го практикувал не можев да разберам, иако се распрашував. Знаам само од Кочо Китановски дека Волче, како близок комшија, му превртел во тоа време еден стар костум. Тоа беше време кога младината, и училишна и работничка, се вклучуваше живо и сè пошироко во политичка акција! Во тоа движење пак се отвораше простор за поети што ќе се осмелат и ќе знаат со каков жар да ги искажат револуционерните пораки на денот. Уште подобро ако таквиот поет произлегува од работничката средина! Со самото тоа неговиот збор ќе прозвучи поавтентично. Волче ја насети својата шанса. На собирањата и излетите во околината тој настапува се почесто и го изградува по гест и глас својот стил како рецитатор на сопствените стихови. Викаше колку што го држи грло, мавташе со рацете, стегаше заби и стрелаше со поглед, привлекувајќи го вниманието на своите слушатели. Стиховите како да ги рамнеше со тоа што побрзо ги изговараше, кога му имаа повеќе слогови, а ги провлекуваше, кога излегуваа покуси. Тој рано ја сети сладоста на аплаузите и на публицитетот. Заправо, откако го знам, јас го паметам Волчета како самосвесен поет, со развиено чувства за посебното призвание на уметникот. Јас не сум сигурен што и колку придонесуваше во тие денови тој самиот за својот сиромашен поминок.

Кога почнаа да излегуваат книшки со македонски стихови, Волче побрза да ги издаде и тој своите песни. Збирката ја отпечати илегално за една ноќ во некоја печатница во Битола. Таа немаше корици ни наслов, а подоцна ја нарекуваат „Иде пролет“ по првата песна во неа. Таа не е ни датирана и затоа сега се јавуваат и разлики во датирањето. Сепак ми се чини дека имаат право оние што ја датираат со 1939 година, и би додал – со крајот. Јас не сум видел досега

поскромно издадено книжуле – еден полутабак најдолна хартија, свиткан во мал формат да се добијат шеснаесет странички – тоа е нејзиниот надворешен изглед. А текстот е преполн печатни грешки. Очевидно немало време ни за една коректура. Книшката е потпишана со псевдонимот Даноски. Јас самиот ја имав некогаш таа книшка, ми ја подари лично Волче, но за жал таа ми е одамна загубена.

И ете и во таа книшка, меѓу другите актуелни тогаш мотиви, се нашло место и за мотивот за уметникот и неговата мисија. Се разбира, и тука е остро подвлечена социјалната нота. Младиот сликар мора да гладува, да „шета по улица ко некоја скота“, само да може да ја следи својата дарба. Какво бездушно општество! Какво неразбирање за талентот што треба да се развива, а не да пропаѓа. Еве го пред нас портретот на Ѓорѓи Ачески. Но за пријателството меѓу него и Волчета јас кажав нешто во статијата што ја споменах.

Ја паметам малата приземна куќичка кај Германските гробишта, во која живееше Волче со своите стари родители. Во полутемната собичка, каде што седевме на земи, тој ми ги читаше своите песни, очекувајќи, се разбира, пофалби, а не и критички забелешки. Тој беше целиот занесен од поезијата, а во тоа време почна да се пројавува и неговиот интерес за распоредот и движењето на ѕвездите. Но животот е груб и безогледен – од нешто треба и да се живее. Сетив дека го мачи тешка морална дилема, кога еднаш ми се исповеди: – „Ме тераат старите да работам тутун. Гледам дека еден треба да биде жртва – јас или тие. Ако бидам јас, штета за поезијата и науката...“

НАСРАДИН-ОЦА ВО ВЕНЕЦИЈА

А сега нешто и за фолклорот. Едновремено тоа ќе биде уште еден пример за римувањето во животот.

Делегацијата на југословенските академии, во посета на Италија, престојуваше два-три дена и во Венеција. Нè сместија во убав хотел сосем близу до плоштадот и црквата Свети Марко.

Рано во недела, покојниот Велибор Глигорик, јас и Бранислав Гурѓев излеговме малку да прошетаме. Беше ведро, сончево утро. На плоштадот само по некој забрзан минувач. Наполно го беа презеле шарените јата гулаби. Додека едни прусаа ситно по земи, други се спуштаа, а трети се креваа кон синевината со мек и хармоничен шум на крилјата. Како да се вкрстуваа во воздухот, спрема сонцето, многу подвижни и непредвидливи виножита.

Ѓурѓев носеше нов мантил. Велибор му рече: „Чувај се, Бранко, да не ти стават овие еполети на мантилот!“

„Сега ме потсети на приказната за Насрадин-оца“ – рече Ѓурѓев како турколот што наоѓа за себе интересна тема. – Насрадин лежел на грб на една ледина. Гледа, на ледината пасе крава, а над него лета чавка. – „Ах Алах, Алах, не си бил праведен. Оваа ништожна чавка може да лета, а оваа крава од која човекот има толку полза да не може!“ Туку, штом го рекол тоа, сетил дека чавката му пуштила влажна белега на челото. – „Ах, Алах, Алах“ – свикал Насрадин. – „Сепак си ти најголемиот и најпаметниот. Ами што ќе станеше од мене да беше ова лепешка од крава“.

И токму тогаш, дури ја обиколуваше црквата, нешто пласна и на десното рамено на неговиот мантил остана

широка влажна трага. Ѓурѓев се изненади непријатно, почна да се штутка и да вади шамиче.

„Не, господине!“ – му се обрати еден човек што ни се приближи. – „Тоа може само со кисела вода. Дојдете со мене!“

Влегоа во едно бифе преку пат. По малку време, кога излегоа заедно, беа насмеани и задоволни што работата добро се свршила.

Испракајќи го, љубезниот венецијанец му рече на Ѓурѓев: „Бидете среќни што не беше од крава!“

Велибор и јас се насмеавме гласно: „Па како можеше да се случи вака!“

Тогаш Бранко, сосем релаксиран, почна живо да ни објаснува: „Што се смеете? Нема тука ништо чудно! Зар не ви се познати врските на Венеција со Турција? Сетете се само дека венецијанците имале своја колонија дури и во самиот Цариград, во Галата. Венецијанските трговци ги слушале приказните на Насрадин-оца таму и ги пренесувале овде“.

Така ние, на крајот на нашата кратка прошетка, чувме и едно интересно и поучно предавање.

СТРАНСКИ ПИСАТЕЛИ

Меѓу првите, ако не и прв, дојде Илја Еренбург. Тој доаѓаше преку Албанија. Мене и Киро Хаџи Василев нè задолжија да го пречекаме во Охрид.

Долго се клацкавме по тогашните лоши патишта во една „Шкода“ малечка како желка. Кога стигнавме во Охрид, беше веќе ноќ. Ја паметам уште месечината над вилата на Демостен, но затоа сосем исчезнал споменот за средбата со гостинот идниот ден, како и за моето прво видување на езерото. Се избришало и сеќавањето за обратниот пат и ништо поцелосно не останало од разговорите со Еренбург. Кој се решил да води дневник по многу години, тој може да бележи само одломки и да биде среќен, ако и тие не се сосем случајни.

Во Скопје тогаш имаше секој ден манифестации, а поводитите беа различни – од прославата на победата на народната власт до заканите против народните непријатели.

– И во Албанија е истото, – забележа Еренбург, – викање, плескање и скандирање. Се чудам само од каде и зошто толку радост.

Со тогашниот наш опит ние и не подозиравме дека во таквите зборови може да се крие и осило.

Кога ги разгледувавме сликите во Музејот, Никола Мартиновски му рече на гостинот:

– Одвај чекаме да дојде овде изложба од Советскиот сојуз, за да видиме и ние како треба да се слика.

– Зошто толку сте се зажелеле за тоа, кога вашето сликарство е подобро од нашето? – одговори Еренбург.

Киро Камилов се запна да му докажува, кога и како се сретнале во Шпанија. Го споменуваше и Пабло Неруда. Дури направиле и групна фотографија. Имало и едно куче, и него го ставиле на средината пред себе.

– За кучето се сеќавам, но за вас не можам да се сетам, – се извинуваше Еренбург.

Уште двапати потоа сум го видел Еренбург. Прво во Полска, есента 1947 година. Беше упадливо дека е тој единствен од делегацијата на советските писатели окружен со внимание. Вториот пат во деновите на Светскиот конгрес за мир во Москва (1962). Во просториите на Сојузот на советските писатели заседаваше тогаш посебна писателска секција. Еренбург, иако настојуваше да се движи пргаво, беше веќе стар, смален и исушен како цилунка. Кога го видов, низ главата ми мина пакосна мисла дека никој не може да биде поголем циник од животот.

Неколку дена се задржа во Скопје Сергеј Бородин. Тој беше добитник на Сталиновата награда за романот „Дмитриј Донски“. Живееше далеку од големите центри, на Памир, накај кинеската граница.

Ме праша што мислам за националните односи во нашата земја. Нема ли конфликти?

Јас почнав со голем жар и полна увереност да му расправам дека националното прашање кај нас е решено еднаш за секогаш, дека се најпосле сите рамноправни и дека настапи времето на братството и единството.

Тој се насмевна и ми рече:

– Таквите прашања никогаш не се решаваат докрај. Кога мислиш дека сè е во ред, туку ќе те изненади нов проблем. Јас живеам на Памир и затоа таа работа ми е многу добро позната.

Поради оваа поука се сеќавам многупати на Сергеј Бородин до денешен ден.

Пол Елиар го чекавме цели три дена во Гевгелија, тогаш сосем неугледно гратче. Тој се наоѓал меѓу Марковите партизани и затоа не се знаеше точно часот на неговото пристигање. Подоцна читав дека од ровот им се обраќал со пламени зборови на војниците од спротивната страна. Не ми се верува дека оставил подлабок впечаток.

Во Гевгелија имавме на располагање кола и времето си го кратевме со тоа што одевме во Дојран и се капевме во езерото. Тоа даде повод да го напишам циклусот „Дојран“, објавен веќе во збирката „Земјата и љубовта“ (1948).

Најпосле третиот ден ни јавија дека треба да чекаме на границата кај Богородица. Редовниот сообраќај со Грција беше прекинат. Теренот го контролираа партизаните. Елиар пристигна со кола во придружба на една млада жена.

Ние, така да речам, го презедовме од неа и тргнавме за Скопје. Ручавме во Демир Капија во вилата на крал Александар среде големото лозје. Ридиштата накај Неготино беа тогаш пусти и оголени, како да се наоѓаше негде во Африка. Приквечер, на самото зајдисонце, стигнавме во Велес и запревме малку да земеме здив кај старата баждарница. Сите прозорци на спротивната страна блескаа раскошно од сонцето на заод. Пред тој призор Елиар ни рече:

– Да не сум роден во Париз, јас би сакал да живеам овде.

А јас се сетив, со горчлив усмев, колку ме јаделе тафтабити во врелите ноќи на овој град.

Во Скопје Елиара го придружуваше најмногу Јован Бошковски. Во Топана случајно го виделе танцот на питаќот. Играчот се преправа дека е сакат во двете нозе и подава рака за милостиња. Но откако ги излагал така добрите срца, неговите удови полека се отпуштаат, за да скокне тој најпосле на нозе и да почне една дива игра, полна ликување. Елиар бил толку импресиониран што изјавил дека за ова ќе напише песна.

Во Друштвото на писателите Елиар ни ја прикажа филмската лента со неговата песна за слободата. Убав и длабок машки глас ги рецитираше стиховите, а ритамот го следеа подбрани слики. За нас тоа беше прв случај да видиме така илустриран текст.

Кога во 1957 година престојував во Париз, ги посетив еден ден и гробиштата Пер ла Шез. Шетајќи така дојдов до една парцела со гробови без крстови. Меѓу нив го пронајдов гробот на Пол Елиар. Скицирав тука еден мал текст. Го објавив многу подоцна во збирката „Послание“.

Потоа дојдоа во Скопје Луј Арагон и неговата сопруга Елза Триоле. Беше тоа токму во времето кога нашата младина го сушеше Моноспитовското блато. Тоа вешто беше како порачано, за да може големиот гост непосредно да го сети полетот на нашата изградба.

Уште пред да здивнат, ги спакуваа гостите во „Школата“ што веќе ја споменував и, во придружба на Владо Малески, ги испратија за Струмица и Моноспитово. Кога се вратија, грацилниот Арагон беше наполно исцрпен и речиси му се плачеше.

Арагон зборуваше течно руски. Тој покажа повеќе резерви за социјалистичкиот реализам и соодветната советска литературна продукција. Ме прашаше кои советски поети ми се познати. – А дали сте го читале Леонид Мартинов? – ме праша. Сфатив дека за него има подобри поети меѓу оние на кои не им се обезбедува публицитет. Овој разговор даде повод, подоцна јас да преведам и една песна од Мартинов, со кого имав можност и лично да се видам.

Елза Триоле му ја подари на Талета својата книшка за Мајаковски. Ја прочитав и јас со интерес, подбуден од тоа што знаев дека, како сестра на Лили Брик, авторката го знаела добро Мајаковски.

Еден ден ме повикаа од Друштвото на писателите да дојдам во бифето на стариот хотел „Македонија“. На пропа-

тување се задржува кратко во Скопје Жан Пол Сартр и сака да се сретне со некои македонски писатели.

Кога отидов, веќе имаше два-тројца од нашите. Со Сартр беше дојдена и Симон де Бовоар. Седеа во еден удобен агол околу масата.

Преведуваше Мира Јовановска. Тоа беше еден неприличен разговор. Ми останала само во умот непосредноста и крајната едноставност на Сартр. Веројатно сум бил изненаден, бидејќи за неговата литература и филозофија имав претстава токму толку колку што е потребно да се потчинувам на предрасуди.

Во Париз 1957 година имав можност да го следам списанието „Les temps modernes“. Во врска со унгарските настани, Сартр наоѓаше тешки зборови за методите на советската политика. До толку повеќе ме изненади, кога во 1962 година го видов и него на заседанието на писателската секција на Светскиот конгрес за мир во Москва. Онака мал како што беше, ми се стори како да му е незгодно каде се нашол. Тогаш се затврди во мене една зла мисла, што ми се јавува и спрема други писатели од определен тип, дека и за него најважен од сè е публицитетот. Жалам.

ЛИТЕРАТУРЕН ЖАНР

Покојниот Андреј Евменович Лисенко, украински пре-ведувач, ми забележа при едно наше видување во Киев:

– Блаже Иорданович, зошто Вие пишувате толку суви посвети?

Тогаш мене ми светна: и посветите се еден жанр, и можат да бидат пократки и повоздржани или подолги и понакитени, зависно не само од онега што ги пишува, ами и од традицијата во која тој е вклучен. Со посветите можеме да ги споредуваме формулите за поздравување.

Тогаш се сетив што расправаше Иво Андриќ за двајца луѓе, едниот Бошнак другиот Македонец, што се спријателиле на печалба. Но дошло време да се враќаат дома и да земаат збогум.

– Е брате и пријателе, – рекол Бошнакот. – Еве сме добри другари, дури и побратими, што се вели – повеќе од свои. Поминавме толку време и лош збор не се чул меѓу нас. Па дај Боже да се видиме пак здрави, живи и весели. Да те закрилува Господ на твојот пат и ништо лошо да не ти се испречи, ами да најдеш дома сè од убаво поубаво. На челадта носи здраво-живо од мене и кажи им на децата се по ред: што сум нашол таму еден пријател...

– Ај со здравје! – го прекинал Македонецот.

– Радомир, кога му го прераскажав ова, ми обрна внимание:

– Немој на Сретен Перовиќ да си му напишал кратка посвета! Тој смртно би се навредил. Повеќе би сакал да не му пратиш книга, отколку да му ја посветиш без избрани зборови.

Ете, значи, уште една средина, во која имало различен однос од мојот спрема формата на посветата.

МИТ И ИСТОРИЈА

Стариот професор Грга Новак најде еднаш повод да ме праша:

– Знаеш ли ти откај бил Мехмед-паша Соколовиќ?

– Знам. Од Босна.

– Ама како од Босна! Од Херцеговина.

– Тоа е за мене горе-долу исто.

– Не е исто, туку е многу различно. А си чул ли за Никола Шубиќ Зрински?

– Се разбира.

– Тие се обајцата наши луѓе, а како се чувствувале?

– Едниот Турчин, другиот Маѓарон.

– Добро. А кај се сретнале тие двајца наши луѓе?

– Во битката под Сигет?

– Кој победил?

– Мехмед-паша.

– Кој загубил?

– Никола Шубиќ Зрински.

– Оваа година ние правиме голема прослава на Никола Шубиќ Зрински. Па сега те прашам јас тебе: зошто го славиме нашиот човек што ја загубил битката, а не го славиме нашиот човек што ја доби битката?

– Кажете го тоа во Загреб!

– Е, не сум луд! Би ме обесиле на првата бандера. Не сум јас Маријан Матковиќ. Тој го изведе Никола Шубиќ Зрински по гаќи на сцена и ја кркаше попарата. Како можеше да постапи така? Требаше барем прво да дојде кај мене, да му објаснам дека не бидува еден народен идол да се покажува по гаќи на сцена.

СИМБОЛИ

Симболите служат за моментално препознавање и, ако е потребно, за брза и дури автоматска реакција.

Ова не можело да му биде, се разбира, познато на идниот наш писател Васил Иљоски, тогаш на десетгодишна возраст.

Се случи тоа во пресвртната 1912 година во самиот град Куманово. Васил не можеше да се изнарадува што неговиот татко му беше купил нов фес со чудесен пискуљ. И за нас е денеска фесот знак на муслиманската вера. Не било така во Турско. Носењето на фесот не им било забрането и на христијаните и тие, особено по градиштата, го користеле тоа право, секако и поради еден вид мимикрија.

Токму во тие денови, кога на Васиља му купија нов фес, се одигра Кумановската битка. Турската војска брзо отстапи, а српската влегуваше победнички во градот.

Малиот Васил истрча радосно со своите другари и сите се истопорија во првиот ред меѓу народот собран за пречек. За Васиља ова беше тукуречи прво празнично покажување на новиот фес. Затоа го беше ставил дури малку накриво и со пискуљот напред, над чело.

Но неговото ликување траеше многу кратко време. Од војската се издели едно крупно човечиште, намрштено му го грабна фесот од глава, го стутка, го фрли на земи и го изгази со нозе викајќи: „Уште ли ќе го гледаме ова ѓубре!“ Тоа беше убав пример за автоматска реакција спрема омразен, друговерски симбол. Друг ваков пример пак во врска со фесот, но од поново време, јас веќе приведов во еден свој поранешен запис. Треба фесот на Васиља да останал осамен, штом предизвикал таков бес. Другите веќе ги смениле капите.

Васил се наведе, си го прибра фесот, го избриша колку што можеше од правта и со плачење се стрчна дома.

Татко му на Васила беше домаќин на место. Тој не можеше да дозволи да пропадне туку-така уште неносената капа. Тој ја обмисли работата, извади однекаде едно парче црна постава, го пресече со ножици пискуљот до самоти корен и го каплаиса фесот со меката и мазна материја. Тој вешто потфаќаше со иглата и напрстокот, па сепак понекаде остана да се познава набрано. Без оглед на сето, Васил беше принуден да ја износи капата. Ја носеше долго време, дури не се искина, и се чувствуваше непријатно под неа, како наклапушен. Таа постојано го потсетуваше на немилата случка. Му се чинеше дури дека секое поостро око ќе ја догледа лесно под покривката црвената боја на фесот.

Сосем поинаку постапиле во истата историска ситуација прилепчанчињата – ученици на учителската школа во Битола. Претполагам дека ги поучил некој од постарите. Ова ми го раскажа стариот учител чичко Трајко, татко му на Ѓорета Горески.

Кога отстапиле Турците од Битола, учителската школа била затворена и тие требало пеши да се враќаат дома во Прилеп или во прилепските села. На фесовите си нацртале со креда големи крстови, да се познава оддалеку дека се христијани. Така го минале патот без никаква незгода. За секого било јасно кој симбол е поништен, а кој треба да се почитува.

ВО ЗЕМЈОТРЕСОТ

Во јуни 1963 се подготвував во Белград за патот во Јужна Америка, во составот на државна делегација, предвиден за септември. Требаше да шијам два костума, светол и темен, како и смокинг за посебно свечени прилики. Ми направив ја и лаковани чевли. Папилотка позајмив од еден пријател амбасадор, зашто немаше од каде да се купи. Со возбуда и страв помислував на тој далечен пат.

Откако се свршија тие подготовки, во јули отидов на одмор во Словенија, во Полјанска Долина. Се сместив во еден мал хотел со само дваесетина соби во село Турија. Да не ми биде досадно, ги зедев со себе потребните белешки, за да го пишувам одамна замислениот учебник по историја на македонскиот јазик.

Работата ми тргна неочекувано добро. Секое утро излегував по појадокот и преку бистрото рекче се упатував во блиската борова корија. Таму најдов едно соборено стебло, згодно за седење, тетратката ја ставав на десното колено и така пишував. Таа моја книга е пишувана, значи, на отворено, на чист воздух, во просирна шумичка, при опоен мирис на тревки и боровина. Се надевам дека нешто од таа чиста убавина има преминато и во неа. Кога подоцна негаторите на македонскиот јазик напишаа цели десетици жолчни страници против неа, јас поради тоа имав право да речам: „Еве, фрлаат со кал на мојата бела зграда!“

Така работев претпладне, а навечер се дружев со двајца повозрасни луѓе од некоја фабрика во Нови Бечеј – мајстор Стево и мајстор Пишта. Таа фабрика обезбедувала во нашиот хотел места за летување на своите работници.

Секоја вечер игравме преферанс со смешни унгарски карти, во кои пиковите се означени со тикви, а трефовите со желади.

Тоа утро пишувањето ми тргна посебно добро. Го завршив обемниот дел за граматиката. Ми остануваше до крајот на книгата уште краткиот осврт врз лексиката. Задоволен, околу ручек станав да се враќам полека кон хотелот. Во тој момент не можев да знам дека тој краток осврт ќе го напишам дури по повеќе месеци и дека дотогаш мојата книга ќе остане незавршена.

Штом стапив во малиот хол, управникот на хотелот ми ја соопшти возбудено веста дека Скопје е погодено од катастрофален земјотрес. Радиото во портирницата беше отворено и токму тогаш јави дека Љубљана испратила веќе таму не знам колку шишиња со крв за трансфузија. Останав како стаписан и занемет. Веднаш сфатив дека работата е многу сериозна.

Се опревив за враќање. Но првиот автобус за Љубљана минуваше овде дури во пет попладне. Лежев во креветот буден и се вртев постојано де на левата де на десната страна. Какви не мисли ми минеа низ главата! Нора, за среќа, не е во Скопје, но што е со другите?

Кога пристигаше автобусот, излегоа да ме испратат моите партнери. Тие го држеа и ми го подадоа мојот багаж. Ме молеа да им пишам што поскоро на нивната адреса. Добриот мајстор Стево ми рече: „Професоре, да знаевме дека ова ќе се случи, немаше да ви даваме толку контри!“ Јас се насмевнав, а тој сигурно сети дека не згрешил и дека хуморот добро доаѓа во вакви моменти.

Вечерта на железничката станица во Љубљана имаше доста голема група луѓе. Дури кога влеговме во возот, видовме дека повеќето од нив се скопјани што како мене се нашле на летување, а сега сакаат што побрзо да се приберат. Утрото во Белград навлезе уште поголема маса. Тоа беше тажен воз, упатен кон еден разурнат град, во кој разговорот се водеше испрекинато, а молчењето просто тежеше. Имавме

веќе и весници. Ги читавме вестите за настанот и преценките за човечките жртви и материјалната штета.

Кога стигнавме во Скопје, беше ноќ. Спроти некои одблесочи од градот се оцртуваше како скелет станичната зграда со цело едно урнато крило. Во градот не нè пуштија. Требаше некако да го минеме времето до утрото, до часот кога се дозволува движењето. Јас го послав весникот на тревата во скверот спроти страницата и се спружив. Одблесочите ту се намалуваа ту се засилуваа. Цела ноќ одекнуваа извиците на спасувачките екипи. Бевме тука, а одделени од градот и од најблиските во него, полни неизвесност и веќе како помирени со судбината.

Кога се раздени, тргнавме секој на своја страна. Јас стигнав брзо до куќата во која живеевме на улица „Ленински комсомол“. Патем како да не забележував ништо јасно, како во некој сон да ги гледам урнатите и оштетените згради и оној лом по улиците.

Нашата куќа беше сериозно разнишана. Надворешниот ѕид од мојата работна соба се срушил во дворот, заедно со бирото и рафтовите. Сето тоа беше испокршено, а меѓу циглите се гледаа купишта книги. Брзо се упатив нагоре до третиот кат по искривените скали. Вратата беше заклучена, а клуч однатре немаше. Малку ми лекна. Претпоставив дека моите родители се прибрале кај сестра ми Нада во Дебар маало.

Се упатив таму и навистина ги најдов. За среќа никој од нашите не настрадал. Веќе малку прибрана, мајка ми мислеше на најнеодложните работи. Се сетила дека во нејзиниот шифоњер под чаршавите има засолнато триесет илјади динари. Сега беше најважното тие да се приберат. Го зедев клучот и се вратив дома. Парите навистина ги најдов. Ме пракаше мајка тие денови и по други работи што ѝ беа потребни. Иако земјава уште не беше смирена, ами по стотици пати се повторуваа помали или поголеми удари, јас не се плашев да се качувам по искривените скали и да влегу-

вам во станот. Меѓутоа, со секој ден чувствував дека стравот од другите преминува и на мене и дека ме потчинува општата психоза. По неколку дена најдовме луѓе и го евакуиравме станот колку што можеше. На попречниот сид од мојата работна соба, лево, се гледаше однадвор обесена мојата карикатура правена од Цицо Поповиќ. Не можевме да ја достигнеме. Неа ја спаси, не знам како, Трајко Стаматоски, којшто живееше во истата зграда. И еве ја сега во моето ново жилиште, да ме гледа дури го пишувам ова.

Дури по евакуацијата мајка се сети дека ја заборавила својата невестинска низа алтани. Но веќе беше доцна – којзнае кој ја прибрал. Триесетте илјади динари како да ги засолниле во нејзиното сеќавање алтаните што ги носела околу гуша на свадбата. Многу време се туфкаше мајка поради тоа: – Леле, леле. Што сторив слепа слепачка! Низата си ја чував за Норе! – Се смируваше, кога ќе споменевме што загубиле други. Но дури и сега, по повеќе од дваесет години, се случува да ги жалиме тие бесповратно загубени алтани.

Мажите од комшилукот кај сестра ми Нада веќе скрпиле на ширинката пред куќите нешто како натстрешница. Под неа беа густо наредени можеби дваесетина кревети. Тука легнавме да преспиеме. Како да тоневме на секој несигурен сплав во разбранетите простори на ноќта.

Еден млад брачен пар загубил десетгодишно дете. Се слушаше испрекинато липање на жената и постојаниот вцашен говор на таткото. Тој не може да запре. Тој мора постојано да ја раскажува случката и ја повторува пак и пак и пак, како да сака со тоа повторување да си ја претстави сам себе како обична. Безднадежно потиснатото и повреденото дете велело: – Оставете ме мене. Мене не можете да ме извадите. Спасете го бате! – Преморен, заспивам, а тоа кажување ми го определува ритамот на сонот. Којзнае до кога тоа продолжувало во таа грозоморна ноќ.

Утредента претпладне решив да појдам во Клубот, сметајќи дека таму најлесно ќе се вклучам во новата ситуаци-

ција. По пат, во Железничката колонија, го сретнав случајно пред една порта Лав Лозински. Тој ми објасни дека тука живее татко му, а јас самиот знаев дека тука живее и неговата прва жена. Лав беше свил ново семејно гнездо, но во маката го побарал и старото.

Во бавчата на Клубот заварив голема врволица. Бавчата беше претворена во центар на републичките установи. Под секое дрво беше сместено по едно министерство. Го паметам чичо Мито Димитриевски, во својство на висок државен функционер, седнат на масата под еден орев, на кој беше закачен натпис со називот на установата и го прашав што треба јас да правам. Очевидно, тој го разбра погрешно моето прашање мислејќи дека барам за себе некоја привилегија, и ми одговори отсечно: „Секој треба сам да се снаоѓа“. Сретнав и некој од колегите којшто ми соопшти дека другиден во десет претпладне ректорот свикува во бараката на Земјоделско-шумарскиот факултет состанок, на кој ќе се расправа што ќе биде со Универзитетот. Треба да се соберат професорите што се моментално во градот. Ако сум видел или ако видам некого, да му го пренесам ова. Како што веќе споменах, јас го бев видел дотогаш само Лав Лозински.

За своја среќа во бавчата на Клубот го сретнав и Тени Колемишевски, одговорен за внатрешни работи во градот.

– Кај си сместен, Блаже? – ме праша тој.

Јас му објаснив. Тени ми рече дека е најдобро да се јавам кај него во градскиот штаб на помошното игралиште кај стадионот. Тој ќе ми обезбеди шатор за спиење. Ја искористив таа понуда и уште тоа попладне се сместив во еден мал шатор, само за еден човек, во непосредно соседство со Тени. Животот на игралиштето пулсираше интензивно. Идеа и оеда луѓе по различни задачи. Засега тука се решаваа дневните потреби на тешко повредениот град. Најдо Стојменин-Орлов, некогашен дрвар од Неготино, па партизански командант и сега офицер на милицијата, беше задолжен да се грижи за закопот на загинатите. – „Види, Блаже,

несреќата нè зближи сите, ми рече тој. – Но ќе мине ова и пак ќе бидеме истите и ќе се вратиме на старото: те зошто овој да има поголема плата од мојата! Те зошто оној да има поширок стан и поубава кола!“ Во тој човек имаше дух и мудрост. Многу ми беше жал, кога потоа дознавав за некои негови жестокости.

Не можам уште да се одделам од мојот пријател Лав Лозински, професор по физиологија. Треба уште нешто да кажам за него. Го побарав да му соопштам за состанокот кај ректорот. Го најдов дури во дното на дворот, седнат на кревет под лозница. – Како знаеше каде сум? – праша изненаден тој. Сфатив веднаш дека ја заборавил нашата средба пред портата. – Ние те следиме каде и да одиш! – му реков. Тој се препали од тие зборови така, што дури ми стана жал. Подоцна ми расправаа дека од земјотресот, кога и неговиот мал стан бил оштетен, тој доживеал силен шок. Го виделе тоа утро на моторче, со рибарски прибор преку рамо. – Каде, Лаве? – На риба. Не е чудно што во таква состојба, против сите граѓански конвенции, ги смешал, барајќи закрила, своите седела. Уште помалку е чудно што не се сеќаваше дека веќе сме се виделе.

Состанокот во бараката на Земјоделско-шумарскиот факултет се одржа во присуство на десетина души. Го водеше тогашниот ректор Кирил Миљовски. Беше присутен и одговорниот за републичката просвета. Тој ни соопшти решително дека Универзитетот треба да се дислоцира, за да може да ја почне работата во другите градишта, во нормални услови, уште оваа есен. Тогаш се решив да земам збор јас. Го реков приближно ова:

– Ние сме сега длабоко засегнати од елементарната несреќа што го погоди Скопје. Но ние не треба да се предаваме на паника. Јас сум видел градови уште пострашно разурнати. Јас сум видел како изгледаа Киев и Варшава непосредно по војната. И истите тие градови сум ги видел обновени само по десетина години, така што тешко можеа

во нив да се забележат траги од урнатините. Треба да бидеме сигурни дека и Скопје ќе биде наскоро обновено. Со децении македонскиот народ настојувал да создаде свој културен центар. Тоа се постигна најпосле во овој град. Ние сега не треба непромислено преку ноќ да го растураме тој центар. Универзитетот треба да остане во Скопје и да ја продолжи својата работа во Скопје, па и по цена на помала или поголема пауза. Јас знам универзитети што и по цела година биле затворени дури и по политички причини, па сепак натаму, и покрај тие прекини, работеле успешно таму каде што биле создадени.

– Тоа е дефетизам, тоа значи откажување од непосредната акција, – рече отсечно одговорниот.

Тогаш се случи нешто што ме изненади. Ректорот Миљовски просто му се внесе в лице и крајно возбуден му свика:

– Како смееш ти да се искажуваш така? Од каде ти тебе право да лепиш етикети? Овде секој може слободно да го изнесува своето мислење!

Мојата изненада дојде поради тоа што најдов толку решителна поддршка од еден човек, со кого инаку не еднаш сме се конфронтирале, се разбира при секогаш присутниот замен респект. Личноста на Кирил Миљовски доби тогаш многу во мои очи и јас не го заборавав никогаш неговиот настап.

Нашиот состанок мина без заклучок, но по два-три дена се собравме повторно и тогаш одговорниот со истата решителност ни соопшти, како од секогаш да стоел зад тоа: – Универзитетот останува овде! – Тој притоа не почувствува потреба да се извини ни со збор, а јас не почувствував потреба да барам извинување. Јас бев задоволен.

Сега главната грижа ми беше да се пренесе негде на сигурно место картотеката на речникот на македонскиот јазик, врз кој работевме веќе десетина години. Картотеката се наоѓаше во нашиот семинар во универзитетската зграда

спроти Гранд хотел „Скопје“, каде што денеска се шири паркинг плац. Зградата беше оштетена, се јавуваше бојазан дека некој нов посилен удар може и да ја урне, а со неа да го закопа и нашиот речник.

Пак ми помогна Тени. Тој договори, материјалот да го прими архивот во Титов Велес и обезбеди цип за превоз. Картонските кутии ги пренесувавме една по една јас и два-тројца мои колеги од семинарот. Тоа значи дека требаше повеќе пати да влегуваме и излегуваме. Во тоа време стравот од затворен простор се беше веќе вгнездил во мене. Ме држеше на штрек очекувањето дека секој час може повторно да стресе. И така послабите удари беа чести. Сепак сè се заврши среќно. Седнав во ципот и се упатив во Велес. Таму ме чекаше нова силна изненада. По оние неколку кошмарни скопски денови и ноќи не можев да си претставам дека тука сосем близу, на само педесетина километри, животот се одвива нормално, како ништо да не се случило. Особено бев поразен, кога видов дека луѓето спокојно си ги чистат чевлите на улица. Ја кренале ногата на сандачето пред чистачот, ја завртиле малку ногавицата, и зјаат околу. Сепак ми се олесни на душата, кога најпосле ја видов сместена картотеката.

Вклучен веќе во дневните задачи, ми се чинеше дека уште доста денови ќе поминам во малиот шатор во соседство со Тени. Но тогаш се случи нешто, што го измени моето очекување.

Една ноќ, веројатно веќе по полноќ, ме разбудија гласови. Тие гласови ми беа добро познати и идеја од неколку другари на Тени, собрани кај него на разговор. Оној што го анимираше разговорот, раскажуваше за некои свои пресни љубовни подвизи. „Таа е ладна – велеше – ама барем не се преправа. Ја однесов синоќа на Водно – ја месев, ја месев, ја месев. Таа само молчи“. Се јави некаков коментар, но одеднаш беше прекинат со ненадејно прашање пак од добро познат глас: „Кој спие во овој шатор?“ Гласот на Тени

одговори: „Блаже Конески“. — „Што, зар и тој е тука?“ — праша пак прежниот глас. Почувствував во него една грда нота, што не ми даде долго да заспијам и откако друштвото се растури.

Утрото му се заблагодарив на Тени за гостопримството и му објаснив дека морам да се преселам во Автокоманда, бидејќи е таму веќе организиран камп за универзитетските професори. Од разбирливи причини морам да бидам меѓу своите. Тоа звучеше сосем уверливо и Тени не возрадуваше. Не можам да не споменам овде дека ова мое дружење со Тени во земјотресот имаше и еден свој мал епилог. Кога во 1964 година се поведе акцијата против девијациите во органите за внатрешни работи, Тени беше посебно лут на некои луѓе од културата што се истакнаа со нападите. — Кој те прибра тебе, Блаже, во земјотресот? Кој ти даде цип да го спасиш речникот? Тие или јас што сум полицаец? — Јас му одговорив: — Ти, а не тие. Ако е потребно, ќе го потврдам тоа на секое место и пред секого!

Некако тие денови стигна веста дека во кумановската болница починал Горѓи Абациев. Веќе подолго време тој лежеше болен од неизлечива болест, а во земјотресот го беа евакуирале во Куманово. Се најдоа коли и неколцина членови на Друштвото на писателите појдовме да бидеме присутни на закопот.

Ковчегот го изнесоа во дворот на болницата и го отворија пред да тргнеме на гробишта. Ракот го испил толку покојникот што од оној крупен човек, каков што беше Горѓи, останало смалено, ситно тело. Очајна и залипана, клечејќи на земи, сопругата на Абациев ја мазнеше долго неговата коса. Потоа малата поворка се упати накај гробиштата.

Гробот беше ископан, но гробарите, како да не можеле веќе да чекаат, ги оставиле лопатите и си отишле. Така Абациева и буквално го закопаа македонските писатели. Како сега да ми е уште пред очи Србо Ивановски со лопата в раце. Посмртен говор одржав јас. Тоа беше прв посмртен

говор што го држев. За жал подоцна требаше повеќе пати да го совладувам тоа беседништво. Се сетив тогаш како и самиот Абациев еднаш ми раскажуваше за еден свој таков настап на гробишта. Словото му било напишано на мали ливчиња. Штом почнал да чита, како што ги држел лабаво, дувнал ненадејно ветрот и му ги одвеал. Мака голема!

Абациев беше меѓу нас најстрасниот планинар. Често го придружувавме Васил Иљоски и јас. Тој одеше напред, чистејќи го патот. Постојано подмижуваше – тоа беа негови тикови. Најславниот наш поход беше на Турчин. Одејќи како секогаш напред, тој успеа да нè втера во едни такви камењари, од кои можевме само погрбечки и помешечки да се извлечеме. Сепак тој беше и по тоа уште толку бодар, што се фрли жестоко да тепа со стапот една веќе отепана змија. Со ликот на Ѓорѓи остануваат за мене засекогаш сврзани нашите планини и оние нивни стрмнини, и оние падинки и оние рудини.

Отпрвин во Автокоманда бевме сместени во бараките на Земјоделско-шумарскиот факултет. Тоа сместување беше, се разбира, поудобно отколку она под шатори. Но нашата надеж дека тука ќе останеме подолго време брзо пропадна. Некои луѓе со особено развиена државнотворна смисла сметаа дека ние сме само пречка за правилното функционирање на деканатите, а тоа значи и на универзитетот. Ништо не вредеше што ние мислевме дека најважни се луѓето. Моравме да ѝ направиме простор на администрацијата, а самите се сместивме под шатори. Стана тоа добар камп меѓу зградите на студентските домови што постојано се зголемуваше со новодојдените. Се храневме во студентската менза. Елена Мацан, тогаш асистент по историја на уметноста, дојде еден ден да се понуди да им го пере вешот на своите колеги од факултетот. За среќа, немаше потреба од тоа, бидејќи во мензата имаше и перачки. Сепак нејзиниот женерозен гест треба да се забележи.

Бидејќи беше уште топло, вистинско лето, а немаше ни дождови, животот под шатори покажа и некои предим-

ства. Нив ги почувствуваа пред сè женетите, што ги беа евакуирале своите сопруги и деца, па сега им се заслади вкусот на слободата. Меѓу нив се јави идеја, секоја година, по традиција, да се собира еден ваков камп негде на Скопска Црна Гора, за да се одбележува заедничкиот живот во земјотресот. Но и како многу други убави идеи, и таа остана нереализирана.

Во меѓувремето градот како да се соземаше. Тој ги прибира силите и, како болесник по тежок удар, се бори за секој здив. По неговите улици и кејови се обновуваат некои витални функции. Никнале импровизирани киосци и бараки. Можеш да добиеш скара и пијачки. Го пиеш полека своето пиво на кејот кај новиот мост и гледаш во Водно. Една тенка измаглица го крие ридот од твојот поглед и трепети на августовското сонце. Ти станува јасно дека онаа огромна прашина што се кренала од земјотресот до небесното кубе сега полека и бесшумно паѓа долу и се таложи. Едно неделно попладне преку гласноговорникот во нашиот камп слушаме веќе радио-пренос од првиот фудбалски натпревар во градот по земјотресот. Спикерот го забрзува темпото: центрафорот додава, десното крило вози, дрибла, центрира, шут на голот! – Каква несреќа, драги слушатели, каква несреќа! „Вардар“ не даде гол!

Се воспоставуваа веќе и врските со светот. Во Градскиот парк пред ресторанот работеше поштенската служба. Одевме одвреме навреме да видиме да не дошло нешто за нас. Прво стигаа писмо од Дорошевски. Се интересираше да му се јави како минале колегите. Од Варшава, тој знаеше што е разурнат град и што значат за настраданите изразите на симпатија. Од далечниот Ен Арбор професорот Фарел замерува што не му се уште пратени некои материјали и податоци, иако му било ветено. Очевидно, тој ништо не разбрал за земјотресот во Скопје. За нас тоа звучи речиси неверојатно, толку сме опфатени од својата несреќа, но сепак мораме да признаеме дека е светот голем и дека и тој има

свои грижи. Бранко Русиќ, етнолог, прв му се обратил на тој голем свет за лични потреби. Огласил во „Политика“ дека живее под шатор во Градскиот парк, дека се условите тешки и дека ги моли своите научни пријатели да му помогнат. Досега само ќебиња му стигнале десетина, да не зборуваме за пратки со храна. Бранко е познат меѓу пријателите како стипца, па затоа се јавуваат меѓу нив приговори за достоинста на неговиот гест.

Се редат, се разбира, и дописниците и репортажистите. Една трага остави присуството на Синиша Пауновиќ. Тој се интересираше особено за Лазо Личеноски и Никола Мартиноски, но не можеше да не го побара ни Димитар Митрев, со кого го сврзуваше кумство. Од тоа видување произлезе еден поднаслов во „Политика“ за човекот што го преспал земјотресот. Тој човек би требало да биде Митрев. Долго време потоа ја потфакаа таа тема идејните противници на Митрев на литературното поле, сакајќи со тоа да закрепат и една претстава за неговиот лик. Бидејќи автентичната верзија ја знам од самиот Митрев, сметам дека ми е должност сега да ја раскажам, за да исправам евентуално нешто од она што Синиша го прикажал недоволно јасно и прецизно.

Вистината гласи дека Митрев претходната вечер седел до полноќ во Клубот на писателите и дека се напилил малку вино. Но иако тој виното го сметаше за најарен седатив, дома, пред легнување, се напилил и едно апче. Силниот удар во 5,18, се разбира, го разбудил, но точно е исто така дека тој не можел веднаш да се вклучи во ситуацијата. Прво што морал да забележи е дека креветот му бил слизнат до средината на собата. Станал да погледа низ прозорец. Гледа долу – се скршиле шишиња со млеко, оставени пред продавницата, и млекото тече по тротоарот. Си помислил и дури се насмевнал на својата шеговита мисла: „Види, види, во социјализмот тече мед и млеко!“ Но бидејќи видел дека луѓето со трчање излегуваат од портите, и самиот така по

пицами заслегувал по скалите. Од спротивната страна видел дека се срушила зградата на Клубот на внатрешни работи. Првиот впечаток му бил дека целата бркотија станала поради рушењето на таа зграда. „Јас секогаш сум мислел дека новите згради ги зидаат несолидно, – си рекол во себе. – Гледаш колку е цврста нашава стара зграда“. Дури тогаш забележал дека е напукната и куќата во која живее и дури тогаш му станало јасно што се случува околу него. Не станува збор за преспивање на земјотресот, ами за секунди на неизвесност и несфаќање.

Сега, во овие августовски денови, бевме зафатени со важна и не лесна задача. Требаше да ја евакуираме централната универзитетска зграда, во која беше сместен и нашиот факултет. Особено беше важно да се извлекат библиотеците. Учествуваа сите што можеа и што беа присутни, фактички сите од нашиот факултет. Се забележа отсуството само на два-тројца млади луѓе. Се разбира дека тие биле ангажирани во екипата за снимање на документарен филм за Скопје. Си помислив дека некои луѓе откриваат за себе можности во секоја ситуација. Подоцна бев многу задоволен кога видов дека во еден кадар на нивниот документарец влегол и мојот покоен татко.

Без одлагање се вршеше не само расчистувањето на урнатините, ами почнуваше и обновата на градот. Бев особено импресиониран, кога гледав како на многу места обичните граѓани ги поправаат своите разнишани куќички. Минев пред портите каде што тие мешаа песок и бетон, и се чувствував во себе длабоко унижен. Тие не чекаат ничија милост, тие не седат со скрстени раце, ами работат од утро до мрак да ги обноват своите седела. А што правам јас? Јас не сум способен со ништо сам да се заштитам, ами треба да се надевам на туѓо разбирање и поткрепа. Бев посрамен како да барам мислостинја. Јас немам ни заштеда. Тогаш се јави во мене мислата дека треба веќе еднаш да станам богат, зашто од тоа зависи мојата самостојност што сега ја немам.

Но никогаш не ќе ја постигнам таа цел. Очевидно дека и за тоа е потребна некаква способност.

Некои наши сограѓани во меѓувремето брзо сфатија како може најефикасно да се искористат поволните кредити што му се отпуштаа на Скопје. Најпростиот начин за некои беше да земат овде кредит со камата од еден на сто и да ги вложат истите средства во некоја банка во Ниш со камата од осум на сто. Пренамената на кредитите стана обична работа. Се разбира, не сите имаа можност да добиваат лесно кредити. Виден резултат на овие трансакции беше тоа што мнозина купија коли и возниот парк во градот нагло порасна. Раслојувањето, за кое ми зборуваше Орлов, еве почна. Остануваа во наследство тешки морални и материјални последици.

Но се приближи септември и јас требаше сега непосредно да се соочам со моето патување во Јужна и Средна Америка. Во предвидениот час се префрлив некако до железничката станица и тргнав до Белград. Следниот или некој од следните денови, на самоти полноќ, полетавме со голем авион на шведската компанија. Првото спуштање ни беше дури во Либерија. Отаде ни остануваше уште само една стапа до новата престолнина на Бразил – градот Бразилија.

За жителот на кампот во Автокоманда почнуваше еден месец нов живот, полн сјај и изобилство. Дојдоа до израз смокингот и лакованите чевли. Водејќи под рака некоја дама, обично некоја полничка госпоѓа министерка, стапував со одмерен чекор во раскошните сали, каде што се приредуваа официјалните вечери. Во луксузните хотели ни сервираа сè што ќе посакаме. Требаше само да ставиме потпис на сметката. За мене беше лошо само тоа што одвреме навреме ќе ме жегнеше мислата дека пак верно ме чека шаторот во универзитетскиот камп. Но сега настапуваат есенски денови и ќе биде студено и кално, и поарно да не мислам како. Понекогаш грозата во мене се засилуваше од кратките соопштенија во весниците дека во Скопје пак се случил

некој посилен удар. Бездушнo е – протестирав во себе – да ме подлагаат на вакви огромни промени во кратко време.

Неминовниот час на враќање стигна. Не можам да опишам како ми се стегаше срцето во спалната кола, сè посилно и посилно колку што се ближеше Скопје. Беше добро разденето кога пристигнавме. Го фатив автобусот за Автокоманда и се упатив со истата грутка на срце, со чело стегнато до студеното стакло на прозорецот.

Одеднаш, кога стигнавме до плоштадот и веќе вртевме, кого ќе го видам? Се разбира, кого друг ако не Волче Наумчески, на истото место и во истото време како многу пати порано, кога ме пречекувал да ми објаснува и да ме уверува дека сонцето е тврдо тело. Тој секогаш нешто бара и очекува од мене, а мене ми се брза на работа, во осум и петнаесет ми почнува првиот час.

Сето ова ми мина секавично низ глава, и јас одеднаш почувствував длабока релаксација, така што градите сами ми се раширија. – Што си се стемнил, – си реков – кога животот еве продолжува таму каде што запрел?

Сончевиот ден го поткрепи мојот оптимизам. Како да ме ослободува од тежината на луксузните хотели, заслужниот шатор во нашиот камп ме пречека приветливо.

ДНЕВНИК ОД НИШКА БАЊА

РАНЕТА ПТИЦА

Сигурно сте виделе некогаш како паѓа на земи птица ранета во крилото. Малку несмасно, таа сепак по стар навик успева да се спушти на нозете. Прави неколку чекори и нагонот незадржно ја тера пак да летне. Како самата да сака да се увери дека не ѝ се случило ништо необично. Но само со едно крило не се лета. Таа се обидува сепак уште еднаш или двапати, дури не сети колку тешко ранетото крило ја влече кон земјата. Тогаш брзо бара најблиско засолниште: грмушка, трнче, стрнка. Таму се притајува без глас и шум. Ранет човек офка, вика, моли за помош. Ранета птица молчи што може подлабоко. Околу сите се нејзини непријатели: секој пес, секоја мачка, секое човечко суштество. Да ја земеш тогаш в раце, би сетил колку очајнички брзо и силно бие нејзиното мало срце. Притаена сосем таа се чуди колку било недостижно небото, повремено ги склопува очите како за сон и ја наклонува главичката кон здравото крило. Тогаш секава допир со некаква далечна студенина вон од животот.

10. IV 1988

ГЛЕДАЊЕ ВО ФИЛЦАН

Еве една стара жена
забрадена со шамија
седи покрај прозорец
се налактила
гледа неподвижно надвор
те чека тебе
и толку е тажна
и толку е тажна.

А сега
еве и една голема празнина
како сиво небо
над долгата линија
на твојот живот.

11. IV 1988

ЗВУЧНА АЗБУКА

Седам на сонце на клупа во паркот пред хотелот. И големите дрвја пуштаат веќе лисја. А под нив тревата е сета накитена со жолти и бели главчиња на млечката и паричињата. Целиот тој светол пролетен простор е оживен од неконтролираната а сепак хармонична песна на различни птици. Се вслушувам, но ретко можам да препознам на која птица ѝ припаѓа некој глас. Со жалење сфаќам дека малку ги познавам птиците, иако ги слушам, често со вистинска возбуда, веќе толку години. Цел живот сум се трудел да учам букви, дури и кога под нив се одамна замолкнати гласовите што тие ги откривале, а оваа секогаш жива звучна азбука не сум ја научил и само ја насетувам нејзината длабока порака. А сега веќе е доцна за нова наука.

12. IV 1988

МАТНО УТРО

Матно утро. Облаци го поклопиле небото. Ситен дожд бие по стаклата. Свири ветрот и внесува морници дури до коските. Каде си, сонце? Каде сте, птици? Денеска ќе молчине притиснати од досада и тага.

Спикерот спомена дека на денешен ден извршил самоубиство Мајаковски. Интересно – тоа е еден од датумите што сум ги запаметил.

14. IV 1988

ПРИВИД

Последниве месеци сум во болниците одлично смес-тен. Како на угледен пациент ми даваат пространи и светли апартмани, со широк поглед кон околината. Опкружен сум со грижа и внимание. Па сепак, како што беше по земјотресот на патот по Јужна Америка во составот на државна делегација, ја чувствувам неодветноста и дури лажноста на својата положба. Наспрема моите вистински грижи и трауми се издига заправо еден невидлив и студен ѕид. Камо среќа, така само да ми се чини!

15. IV 1988

ВИНО

Добро запаметив кога во Загреб ми рекоа дека во мојата диета може да се вклучи и една чаша бело вино. Но при тој оброк треба да се откажам од лебот.

Откако сум овде, јас секоја вечер се откажувам од лебот. Кафеаната во хотелот е пријатна, со поглед кон паркот и од другата страна, кон полето. Ме успокојува самото тоа што седам на кафеанска маса. Си нарачувам кафе без шеќер, кисела вода и една чаша бело вино. Пијам полека, ги гледам луѓето што постојано влегуваат и излегуваат, слушам одломки од нивните разговори.

Виното го оставам за на крајот. Прво, така да речам, само го лизнувам, да го сетам со сиот јазик неговиот вкус. Ме радува што е трпко и кисело. Ме радува неговиот златест блесок. Најпосле со една голтка ја допивам чашата до дното, како да не е моето пиеење ограничено, како да можам да пијам дури душа сака, дури не сетам топла влага не само во грлото, ами и во жилите. Тогаш сфаќам дека овој момент е многу важен за мене, дека уште само тој сега ме сврзува со нишка среќа за животот.

16. IV 1988

ОБРАД

Моето сеќавање станува опасно и сè почесто ме обеспокојува. Од еднаш ќе се сетам за настани и луѓе што можеби со децении не ми иделе на памет. Кога се работи за нешто што било не случајно потиснато во мракот на потсвеста, тогаш ете добра храна за мојата будна совест, изострена поради болесничката пречувствителност. Во една слична состојба покојниот Крум Тошев имаше незадржлива потреба на сите да им се правда за некои свои постапки што тие и не ги паметеле. Потребна е, значи, одбрана пред оживено сеќавање.

Вчера ми излегоа како пред очи две Далматинчиња што учеа со мене во први клас гимназија (нижа) во Прилеп. Идеа секој ден пешки в град од „далматинското“ село и беа облечени селски, со делови на далматинската селска облека. Едното беше многу израснато, највисоко дете во класот. Сосем неочекувано, малку подоцна се сетив дека се викаше Обрад. Утрово, дури се миев, ми се јави презимето Вукса новиќ, дури не дојдов до точното – Вујасиновиќ. И така – пред повеќе од половина век јас имав еден соученик што се викаше Обрад Вујасиновиќ. За името на другото Далматинче, пониското, не можам сè уште да се сетам. Ќе се потрудам и да не се присеќавам.

16. IV 1988

ОДЕЊЕ

Трипати во мојот живот сум учел да одам: како дете, после – по ударот во 1975 година и сега по оваа болест. Со проодувањето сум зачекорил смело во светот, да го освојам, да ја сетам сладоста на трчањето и шалавењето. По ударот, таа пролет, молев да ме однесат негде надвор од градот, на Катлановско Брдо, кај Волково, само да не ме гледаат како се мачам да ја усогласам во одот непослушната десна нога со левата. Напредував полека и успеав да се вратам во животот со сите функции што му припаѓаат на маж во зрела возраст. Само да трчам веќе не можев. А пак сега се учам на старечко одење, го зедев бастунчето в рака. Чекорам тешко, ми се чини како стапалата да ми се полни со сено, според како што расправа Лесков дека Татарите им правеле на своите руски пленици, за да не можат ни да помислат за бегство. Секоја скаличка, секоја длабнатинка ја совладувам со голем напор и со големо внимание. Треба многу да внимавам, зашто видот ми е тешко оштетен и тоа уште повеќе ми пречи во одењето. Сепак се борам за секој чекор, иако тој ме помирува сè повеќе со сите лишувања на староста. Не сум спокоен кога не можам макар малку да излезам во паркот околу хотелот. Пред два дена нагло застуде. Сепак вчера се решив да се облечам потопло и да одам надвор. Беше толку студено што забележав дека преминува и по некоја снежинка. Не ми текнуваше каков израз употребуваме за вакво време. После се сетив: прсоли снег.

17. IV 1988

Александар Вучо, многу одамна (тој треба да имаше тогаш минато шеесет), изјавуваше гласно и смело пред мене:

– Што е тоа старост? Јас не признавам старост! Јас не чувствувам никаква разлика меѓу младоста и староста. Единствено што сега пополека одам.

– Вучо, – му забележав јас пакосно, – ако ти одиш толку пополека, не значи ли тоа дека ти веќе не можеш да трчаш по жени?

Вучо ја пречека таа забелешка со молчење што значи одобрување. А јас пак дури сега гледам колку таа била точна.

17. IV 1988

ОГАН

Вчера во емисијата на Телевизија Сараево „Во неделите заедно“ еден млад човек, собирач на анегдоти, обрати, изненадувачки изрази во секидневниот говор, ја раскажа оваа случка. Во некое село, му ја изгореле на еден стар домаќин куќата, стара и таа, со тланик и баџа. По војната неговите синови направиле на истото место нова, убава, пространа зграда. Но стариот останал длабоко незадоволен, иако новото живеалиште било неспоредливо поубаво и поудобно од старото. „Ми студи во оваа куќа, – велел. – Никако не можам да се згреам“. „Како ти студи, – се чуделе. – Ја гледаш оваа голема бела печка. Никогаш порано не ни било толку топло“. – „Што вреди, кога не го гледам огнот. Јас се греев со очите“.

Младиот човек раскажа една анегдота. Но во неа се содржи и зародиш на лирска песна, и таа навистина може да се преобрати во песна во смисла на мојата теорија дека една природна форма може да послужи за таква обработка. Самиот раскажувач направи еден чекор во таа насока, кога забележа во својот коментар дека од гледањето на огнот на стариот му се греела душата а и душата е оган. За да се добие песна, треба да се отклонат сите елементи што ја сочинуваат раскажувачката основа на анегдотата, и да остане чисто тоа доживување на допир или, подобро да кажеме, на милување меѓу два пламена.

18. IX 1988

ПРЕДЕЛИ

Две телевизиски репортажи ме потсетија на некои предели низ кои сум минал. Прво долината на Неретва до Метковиќ и Неум на самото море. Патувавме со кола од Столац, Зуко Џумхур, Света Лукиќ и јас. Во Почител еден пријател на Зуко, приватен угостител нè честеше со ручек. Ја посетивме патем Габела, тогаш широко прочуена. Од репортажата дознав дека Неум бил вклучен во Турција со Карловачкиот мир од 1669 година, што било потврдено и со Пожаревачкиот мир од 1718 година. Сега имам одговор на тоа како се дошло до тоа да се пресечува во таа точка хрватското приморје. Таквото решение го помагал Дубровник, којшто не го сакал непосредното соседство со Венеција. Зуко и Света ме оставија на Ќилипи, а тие заминаа за Херцег Нови. Ми е останат трајно во сеќавањето летот над црногорските планини во тоа јасно септемвриско попладне. Некакви чудни пејсажи, како на месечината. После, кога ја читав книгата на Војо Ковачевиќ, се досетив дека сум летал прво над Грахово. Ги барав со поглед кањоните на Пива и Тара. И така се доближував до оној друг предел прикажан во репортажата на Телевизија Титиград за Тара. Сум минал тука повеќе пати и од повеќе страни. Но дури сега, следејќи го текот на реката, ги поврзав тие места во една целост. И така. Тара ги напушта Комови, тече меѓу Сињаевина и Бјеласица, на десниот нејзин брег остануваат Колашин и Мојковац. Сфаќам првпат дека платото на Плевља допира до Тара и како таа, како конец низ иглени уши, се провира се до Шќепан Поле, каде што сум ја гледал пред да се стави со Пива. Сега паѓа некаква студена сенка на мојата душа, кога

ќе помислам дека е многу веројатно да не ги посетам веќе тие предели. Па дури и да се случи тоа, јас нема со овој оштетен вид да ја откријам нивната целост толку јасно, колку што ја доживувам сега во своето сеќавање.

20. IV 1988

ПОУКА

Забележувам дека поентата на некои хасидски анегдоти не ја разбираам веднаш, ами подоцна или дури подоцна ми се нуди случај за примена на нивната поука.

Еден човек стенкал под тежок товар. Му пристапил цадикот Шмелке и нешто долго му шепотел во увото. Човекот кинисал, а со него и некои хасиди. Кога влегол во дворот на наемателот, го фрлил товарот на земи и рекол дека нема веќе да носи. Настанала расправија. Човекот излегол и хасидите со ужас забележале на него мртвечка кошула. Тој бил мртовец, но сè уште продолжувал да ја врши својата тешка работа, сè дури цадикот не му ја објаснил неговата ситуација.

Нена, собарицата, ми кажа пред некој ден дека во соседната соба дошле нови – маж и жена. „Чудно – рече таа – тој е толку стар, а таа млада“. Кога случајно сношти ги сретнав во ходникот, јас се зачудив уште повеќе. Човекот е навистина не само стар, ами просто дооден, а жената млада и здрава.

Тогаш ми дојде мислата дека човек не умира одеднаш, ами на делови. Така во овој човек е, веќе мртов љубовникот, но тој треба да ја носи својата судбина. Најпосле, жената не е обичен товар, да го пласнеш на земи.

Тогаш се сетив на Берта. Неа ја презел од првиот маж нејзиниот сегашен сопруг, а тогаш уште голем донжуан. Меѓутоа, минало време и тој е веќе сосем клапнат, брадичето му се ставува со носот, а Берта уште привлечна. Таа му се обраќа пак со „љубави“, но на кого, прашам?

Горки се овие редови, но уште погорко е тоа што го помислувам.

20. IV 1988

МИНИЈАТУРА

Ја бележам по сеќавање малата песна на Константин Миладинов „Желание“, надевајќи се дека не правам големи грешки:

Кога ќе доит при мене,
Кога ќе седнит до мене?
Така си велеф ката ден.

Ја кога дојде у мене,
Каќ ќе излеза пред неа?
Да не би дошла никога!

Какво чувство за симетрија! Во првите три стиха се поставува едно прашање, потсилено со повторување. Во преостанатите три стиха се поставува друго прашање, сосем опречно, како настроението да се свртува наопаку. Ми се буди слика на лебед што плива неусетно во малечко езерце меѓу нивите во паркот. Во водата го следи одразот на неговиот лик, по контраст. Не случајно ми се јавува пред очи таков призор. Лебедот, со неговиот повиен врат, можеме да го замислиме како жив прашалник.

Во подробностите малиот текст открива интересни спреги и созвучја. Во рамките на тросложна станка имаме три варијации: *при мене, до мене, у мене*. Се менува само првиот слог, но тој претставува предлог. *Кога* варира по значење од прашално до чисто временско и се содржи во *никога*, за да биде во него и негирано. Со *иака* е, како обратна слика, созвучно *каџа*. Трите форми на глаголот *дојде* се гласовно толку различни што не оставаат впечаток на монотонија.

22. IV 1988

АВАНТУРА

Вчера претпладне решив да ги најдам „стазите“. Низ убавиот парк успеав лесно да излезам на првата и најкусата. Почувствував чудесна мирнотија меѓу дрвјата и појасно се слушаше во неа пеењето на птиците. Кога патеката се заврши, решив да не се враќам назад, ами да продолжам во истата насока. И тука почна мојата „авантура“. Правилно размислував дека пред мене негде наблизу ќе се покаже асфалтниот пат што ќе ме доведе до хотелот. Но како пречка се јавија прво нерамнините, а потоа уште повеќе стрмното спуштање кон асфалтот. Мојот бастун работеше усилено. Се случи и да се враќам, избирајќи позгоден пристап. Почнав да се заморувам. Во еден момент ми се јави желбата да се пласнам на земи, да останам така. Можеби и ќе пропаднам в земи. Тогаш се сетив за стиховите: „Земјо, радост ѝ треба/ на една младешка снага./ Лекуј ме, лекуј земјо,/ од немир темен и тага!“ Кога со крајно трпение сепак слегов на патот, видов дека можеби половина час сум употребил да изодам не повеќе од двесте метра. Со големо олеснување се спуштив на првата клупа да земам малку душа. Тогаш решив при идните прошетки да не влегувам во несигурни ситуации.

23. IV 1988

МУЗИКА

Во својот живот сум напишал само неколку реда за музиката. Тоа зборува добро за мене. Не се мешам каде што не ми е местото.

Од што можевме да тргнеме, особено ние децата од селската средина? Но тоа не значи дека и меѓу нас немаше такви што, опирајќи се само на здравиот разум, се осмелуваа да судат решително за сè и сешто. Во шести или седми клас гимназија бевме на екскурзија на Копаоник. Се поведе меѓу нас разговор за сликарството и музиката. Главниот збор му припаѓаше на Теодосие Парезановиќ, наречен „Пејзан“. Го викавме така зашто беше облечен во шумадиски селски алишта и носеше опинци со ќушки. Откако е пронајдена фотографијата, сликарството губи секаква смисла, зашто човечката рака не може да го предаде толку точно ликот или што да е друго како што го предава апаратот. Така тврдеше тој и неговиот аргумент ни се чинеше многу цврст. Што се однесува до музиката, тој ја признаваше само народната, сето друго му личеше на стружење или квичење. Особено му беше смешна операта – кај има нешто такво во животот? Иако се јавуваа некои несмели гласови да одбранат и по некој друг музички жанр, сепак мислењето на Теодосија пак триумфираше.

Јас останав необразован во музиката, како впрочем и во толку други области. Сепак со време закрепна навикот да ја слушам, па ја засакав многу и симфониската музика, па дури и операта. И така веќе со едно свое живо чувство можев при еден случај да запишам дека музиката воспоставува ред и согласност во инаку застрашувачкиот хаос на

звучите и шумовите што нè опкружува. И сега можам да го продолжам размислувањето во таа посока. Други, надарени и образовани луѓе создавале и создаваат или, подобро, откривале и откриваат простор од некакви, да речам, звучни континенти, каде што нашиот дух наоѓа сигурност, заштита и спокојство. Тоа ни припаѓа нам и ти стој подалеку, можеме да му речеме на грозниот космички шепот.

Во последно време, откако не можам да читам, сè повеќе сум упатен на радиото. Но какви се вестите што тоа секој час ни ги нуди во оваа наша тревожна кризна ситуација? Просто махинално го вртам копчето од транзисторот, само да избегам од нив, да се нурнам што побргу преку глава во музиката, како што нојот пред опасност ја пика главата во пустинскиот песок. Се надеваме на некакво магиско дејство, бегајќи од грубата реалност, иако таа пак стрпливо нè чека и го прави илузорно секое такво бегство. Но и покрај тоа, музико, утехо, ти многу ни значиш во животот!

Вчера попладне седев на клупа во паркот. Прв вистински пролетен ден оваа година. Сам и замислен, го слушам шумот на славејот тука близу, а ја слушам и вревата на птиците. Како едниот звучен бран да го примав повеќе со десното, а другиот со левото уво. А тоа не може така! Ајде да постигнам некакво согласје! Шумот од славејот ќе ми биде фон врз кој ќе се ниже ситната везба на птичјите гласови. Но и меѓу нив треба да направам некоја разлика. Ако не инаку, барем повремено да им обрнувам поголемо внимание на едните а да ги пригушувам другите, и обратно. Што се случува, што правам јас? Во мене се разбудило елементарното чувство за композирање.

24. IV 1988

ПОМОШНИОТ ПЕРСОНАЛ

Вчера ја прикажуваа новата воена болница во Загреб како објект што му припаѓа не само на овој, ами и на идниот век. Нормално даваа податоци за текот на изградбата, за погодностите на самата зграда и особено за најсовремената апаратура. А мене мислата постојано ми се задржуваше на помошниот персонал што ќе работи тука. И по мојот најнов опит, тие луѓе, а пред сè сестрите, се особено важни за болните. Тие се во најблизок контакт со нив, водат сметка за нивната потреба од внимание и со повеќе нишки ги поврзуваат со самиот живот.

Во Воената болница во Скопје сестра Соња ми се обраќаше со „душо“. Да речеме: „Дај ја, душо, раката да те боцнам“. Душко, долгогодишен медицински техничар, ме возеше со количка низ коридорите за некои прегледи. Едно попладне дојде да ми даде лекови. Кутијата со лековите ја носеше опрена на мешето неговиот мал внук Владо. Другиот ден го пофалив Влада. Душко издивна: „Добро е детето, само без татко. Јас треба да му го заменувам и таткото“.

Во Загреб бев сместен во Заводот за дијабетес „Вук Врховац“. Тихата и деликатна сестра Вера ме водеше, кога беше потребно, на преглед во некои други болници. Се случуваше, дури чекавме, да ја снема за малку и да се врати со кафе за мене во пластична чаша. Сестра Бранка беше задолжена со „едукација на болните“. Била пред да се омажи на екскурзија со својот свршеник до Охрид и останала одушевена од нашите краишта. Читала и некои мои песни. Ја донесе дури и книгата. Беше тоа антологија на југословенската поезија издадена во Падова двојазично на

јазикот на оригиналот и во италијански превод. Книгата ѝ била препорачана како лектира од нејзината професорка по италијански јазик. Кога се вратив дома, ѝ испратив на сестра Бранка едно свое двојазично издание. За жал, тоа беше кирилчко, а таа самата ми кажа дека тешко ја чита кирилицата.

Сега овде, во Нишка Бања, најмногу информации добивам од собарицата Нена. Беше загрижена од тоа што нагло застуде, се плашеше да не ѝ настрадаат овошките. Пред три години во своето село насадила триесет корена, и токму оваа година чека да прородат. Минатата недела добила три слободни дена. Кога се врати, ми ги покажа задоволно поцрвенетите раце. За сето време работела. За среќа, овошките не ги фатил мразот. И сестра Верица не се одделила сосем од селото и земјата. Таа има дури лозје во своето село, на девет километри од Нишка Бања. Кога ѝ пожелав убав викенд, таа забележа дека можеби ќе ѝ биде напорен, зашто лозјето сака мотика. Секогаш сум мислел дека се во предност оние луѓе што барем со една нога стојат на својата земја. Најпосле младиот медицински техничар Неша. Кога првпат ме водеше на терапија, ја чув од него забелешката дека човекот си мисли оти има право да ја менува природата. А кој му го дал тоа право? При друг случај му ја раскажав оваа болничка анегдота. Лекарот прави визита и ја праша сестрата како се чувствува болниот. Таа одговара: „Лошо“. Тој ѝ прави замерка: „Не се вели така. Другпат ќе кажете: болниот вели дека му е подобро“. По два-три дена, повторно на визита, тој го поставува пак прашањето како се чувствува болниот. Сестрата одговара: „Болниот вели дека е мртов“. Неша се насмевна и забележа кратко: „Црн хумор!“. Неша ме придаде на грижата на сестра Радица. Кога го прашав за нејзиното име, тој рече „Рада“. Самата таа се претстави како Радица и затоа јас така ја викам.

25. IV 1988

ПОГЛЕД

Гледам во мрачното небо
преку полето
право таму каде што ридот
го притиска матното небо,
сè во истата посока,
упорно се всирам,
сè натаму, сè натаму,
сум го забил погледот
во истото матно небо,
длабам, длабам како со сврдел,
како да може погледот
да проникне подалеку
од ниското матното небо.

25. IV 1988.

ПРИЛИВИ И ОДЛИВИ НА НОЌТА

Големиот прозорец по ширината на целата соба се открива сосема спрема полето долу и спрема ниските ридови на хоризонтот. Дење тешко можам да определам каде оди низ полето патот за Софија. Но штом ќе се стемни, линијата на патот лесно се повлекува: неа ја одбележуваат фаровите од возилата.

И пред легнувањето го следам тоа движење. Дали воопшто некогаш секнува тој поток? Штом ќе легнам, се активира слухот. Сега, по стар навик, ги прибирам пред сè звуците на кои сум свикнат уште од детството: птици црцорат во ноќта, лавнува пес и друг му одговара, се јавува понекогаш и петел. Така некое време и заспивам.

Длабоко по полноќ сум станал и еве одам полека до прозорецот. Светла мижуркаат пред хотелот, по улиците, негде-годе и низ полето. Меѓутоа патот е загубен во темницата, нема веќе фарови да го откриваат. Нема движење. Не се слушаат ни гласови. Штама. Дури птиците се спотаиле. Уште е рано да ја огласуваат зората. Сега свезда со свезда зборува, како што вели Лермонтов.

Оние што не можат да се предадат на молитва нека не го пропуштаат овој миг на успокојување.

26. IV 1988

НИШКА БАЊА

Овде сум во „Радон“ на терапија од 8 април. Дома се враќам утре претпладне. Време е да ги заклучам овие белешки.

Не паметам кога сум бил првпат во бањава. Еднаш го посетив Митрев, во вилата на Драгиша Цветковиќ. Во „Зеленгора“ беше стационарирана сестра ми Нада. Дојдов да ја земам, кога требаше да се враќа дома. И инаку сум доаѓал кога сум се нашол во Ниш. Два-три пати и сум преспал овде. Еднаш во „Озрен“, на извонредното патување за Софија во 1972. Еднаш во стариот хотел „Србија“. И сега поседов една вечер во огромниот ресторан на тој хотел. Сви-реше бучна музика. Групи млади луѓе влегуваа однадвор и салата брзо се полнеше.

При сегашниот подолг престој, ме интересираше да ги обновам поранешните впечатоци и да ги препознаам повторно објектите – хотелите, рестораните, самопослугите, бифињата. Ги најдов пак патеките за шетање, дојдов до шумниот поток што се спушта стрмно од планината и како да ја одбележува границата на бањата од таа страна. Сега открив и една група магнолии токму во цутењето, со големи виолетови цветови што топло те пречекуваат и сакаат да се населат во твојот спомен.

Но време е веќе да ставам точка. Бележев вакви ситни работи, а некои важни настани и тешки размисли не ги поверив на хартијата. Но можеби дневник и се пишува за да се премолчат имено таквите случки и најдлабоките дилеми. Сепак, ситниците ќе помогнат, за да се лоцираат и тие во времето и некогаш полесно и појасно да се разбудат во сеќавањето.

27. IV 1988

ДАБОТ

Кој знае колку години не бев ни помислил на исполинскиот даб во небрешкиот синор, што го паметам од своето детство. А овие денови мислата постојано ми се враќа на него и јас просто се напрегам да го обновам неговиот облик пред својот внатрешен поглед, како што тоа го правиме, кога сакаме да си ги освежиме цртите на ликот на некој човек што одамна не сме го виделе и сме го подзаборавиле.

Тој даб доминираше над месноста Влашки трла, едно доста пространо плато, на кое негде-годе растеше ниска смрека. Се разбира, во близината на едно такво огромно дрво не може да жугне ништо друго освен приземни грмушки. Неговите желади се распстилаа широко околу него, но од нив тешко можеше да 'рти подник што уверливо ќе се извиши.

Чудно како се случило на такво отцедно место да израсте толкаво дрво. Но можеби неговите корење допреле до некоја од оние подземни струи што долу се слеваат во изворот, од кој се напојуваат небрешките бавчи. Неколку луѓе, фатени рака за рака, двај ќе го преграбеа неговото стебло. Нагоре, на сите страни, од него како моќни раце се ширеа гранки, градејќи постепено раскошна зелена пирамида. Под врвот дабот остануваше головратен, но сепак на самоти врв се ширеше како круна густ кичер од гранчиња. Тука, како под самото вишно небо, беше свиено орловско гнездо, над кое често кружеа орли во плавен лет и откаде што се слушаше нивниот кликот.

Не сум сигурен кога се исуши дабот, но него веќе одамна го нема. Треба да станало тоа во годините на вој-

ната, кога поретко се среќававме со луѓето од нашето село, а уште потешко можевме да им одиме на гости. Како смртта на бележитото дрво да не предизвикала во тие мачни денови поголем впечаток, за да се расправа за неа како за настан. Во секој случај, кога по војната го посетив Небрегово, ме пречека празна ширина на Влашки трла, каде што низ смреките кршка патчето за Сивец и Прилеп. Во меѓувремето ја разнесле којзнае како и каде огромната дрвена грамада. Оние што се родени во тоа време и подоцна и не подозираат, се разбира, дека на тој простор некогаш се вишел исполински даб. Го паметиме само ние постарите, а и ние сè повеќе се ретчине.

Се вели дека некој или нешто умира конечно дури кога ќе се загуби живиот спомен за него. Според тоа би можело да се тврди дека и нашиот даб продолжува на некој начин да живее и да шуми дури сме живи ние што го паметиме. Сепак би сакал малку поблиску да се задржам на тоа, за да си претставам појасно за себе што значи заправо едно такво тврдење и колкава е вистината што се содржи во него.

Се напрегам што поживо да го видам стариот даб во својот спомен. Но тоа многу тешко ми успева. Дури и самиот негов облик, од коренот до врвот, повеќе го измислувам отколку што можам да го побудам во својата претстава. А каде е пролетното зеленило на лисјата и преливите на нивните бои наесен? Каде е нивниот шум кога ќе повее ветерот? Каде е спокојството на сенката под дабот? И каде се сите други негови својства и сите појави што се сврзувале со него? Ги нема во нашиот спомен. Исчезнале. И сè што останало да умре со нас е само една бледа одломка.

Ние сме го впиле во себе само она што ни било потребно на самите нас. Дабот ни позајмил нешто од себе за доградување на нашата личност. Неговиот исполински раст ни послужил ако не да чувствуваме и ние исправеност, цврстина, сила и гордост, тогаш да освоиме за себе една внатрешна димензија, како да сме засводени од висока

полутемна готска катедрала што ни обезбедува бескраен молитвен простор. Неговиот шум и неговиот молк биле за нас оној фон што ни помагал да ги восприемеме полесно и пополни пораките на музиката и на тишината. Грапавината на неговата кора нè спасувала од блуткава сентименталност. Сето тоа било конститутивен дел на нашата душевност, а не само спомен. И дури кога го сфатив тоа, мене ми стана јасно зошто толку време не сум помислувал на стариот даб, а сега, овие денови, мојата мисла постојано се навраќа на него.

Поради ваквиот опит тврдат дека во староста спомениите оживуваат со нов блесок. Да, тие оживуваат, но се праша – зошто? Заради тоа што тогаш составните делови на нашата душа бараат да се ослободат од стегата во која се впрегнати, за да не го дочекаат уште еднаш тоа што некогаш веќе им се случило. Како што животинките ги напуштаат своите засолништа, кога ќе насетат земјотрес, така и тие сакаат да нè напушат нас, барајќи посигурно жилиште, за да го продолжат својот макар и призрачен живот. Но како да го најдат и каде да го најдат?

Уште само во зборот.

Затоа нашите спомени просто нè принудуваат да раскажуваме за нив.

ТАБЛИЦА ПЕРВАЈА

1. По законот на месото, можеме да го сфатиме само животот, не смртта. Затоа е оправдана надежта и секоја оптимистичка илузија.

2. Космосот се крепи на дуализмот и од него зема внатрешна сила. Ден и ноќ. Лето и зима. Добро и зло. Вечна борба без крајна победа и без краен пораз.

3. Во два следа се врти и историјата: по период на цицање крв со памук следи период на пуштање крв со нож.

4. Грабежот е неизоставна составка на економската дејност во така изделените етапи. Економските системи можат да бидат подобри или полоши, но нема економски систем ефикасен сам по себе, без да е во него вграден грабежот. Мит е дека богатиот, цивилизираниот Запад е создаден само со труд.

5. Во така изделените етапи, успешните протагонисти на релативната стабилност тврдат дека економијата решава сè, додека демонските природи се потсмеваат на тоа, подготвувајќи се, во смената на историските периоди, да го пљачкосаат тоа што други го спечалиле.

6. Има историски релјеф. Кајшто текло вода, пак ќе тече. Се менуваат ознаките, а се перпетуираат привилегиите. Важно е не да бидеш доследен, а да не плаќаш данок, како што плаќа рајата. Формите се менуваат, суштината останува. Затоа најмалку обнова, во смисла на активирање на трудот, има во региони со стара државност, во кои привилегиите се вкорениле подлабоко, отколку во периферните области на светската историска сцена.

КОМЕНТАРИ И ПРИЛОЗИ

КОН ЗБИРКАТА ЛОЗЈЕ (1955)

За ова критичко издание се консултирани сите изда- нија на расказите од збирката *Лозје* објавени во периодот од 1953, кога е објавен расказот „Крчмите“ во *Современост* бр. 9, до 1990 година, кога збирката *Лозје* е вклучена во книгата *Проза* (како нејзин прв дел), редактирана од самиот Б. Конески.

Првото издание на збирката раскази *Лозје* (кратки раскази) датира од 1955 година (Скопје, „Кочо Рацин“). Потем следат изданијата (под истиот наслов) од 1966 год., (Скопје: „Кочо Рацин“), од 1967 (Скопје: „Култура“, избрани дела во седум книги), од 1974 (Скопје: „Македонска книга“), од 1981 година, кога се објавува во склоп на избраните дела во седум книги (книга трета, второ дополнето јубилејно издание на „Култура“, „Македонска книга“, „Мисла“, „Наша книга“), 1988, во издание на „Култура“, „Македонска книга“, „Мисла“ и „Наша книга“, од 1988, во издание на „Наша книга“, и од 1990 (Скопје: „Култура“, „Македонска книга“, „Мисла“, „Наша книга“).

Збирката *Лозје* е објавена и во комбинација со дру- гите прозни текстови на Конески: 1981, под наслов *Лозје и ѝесни во ѝроза* (Скопје: „Мисла“); 1988, во склоп на книгата *Средба во рајот* (Скопје: „Мисла“), во којашто се заста- пени осум раскази од *Лозје* („Лозје“, „Прочка“, „Изложба“, „Потез“, „Песна“, „Чевли“, „Љубов“ и „Крчмите“), и шест прозни записи односно песни во проза („Трофеи“, „Тихиот Дон“, „Блаже и Доста“, „Бостан“, „Средба во рајот“ и „Раз- минување“); 1990 год., во книгата *Проза* (Скопје: „Култура“;

2002, во постхумното издание *...И лирски зајиси* (Скопје: „Табернакул“, како дел од поширок проект); како и изданието во рамки на поширокиот избор приреден од академик Матеја Матовски под наслов *Послание* (Битола, Микена, 2008, сс. 207–334).

Во ова критичко издание на МАНУ не се наведени преводите и изданијата на расказите на други јазици.

Кон изборот *Средба во рајоѝ* (1988) е објавен поговор на Христо Георгиевски „Раскин со мелодраматичното и романтичното чувствување на светот“ (сс. 121–129).

Македонската книжевна критика укажува, главно, на реалистичноста на расказите од книгата *Лозје*, упатувајќи и на психологизацијата на карактерите (ликовите), на „интроспективноста“ (Христо Георгиевски, 1988), како и на извесната хуморно-иронична перспектива на раскажување (Александар Спасов, поговорот кон изданието на „Мисла“, *Лозје и ѝесни во ѝроза* од 1981).

Изданијата од 1966, 1967 и 1974 се идентични со изданието од 1981. Единствено во изданието од 1966 стои експлицитната забелешка на авторот, дека во збирката се извршени поситни стилски измени, а во расказот „Закланото крувче“ се направени извесни скратувања.

Расказите во ова критичко издание на МАНУ се наведуваат според изданието *Проза* од 1990, издание на „Култура“ (книжевни текстови во 4 тома, книга трета), редактирано од самиот Конески, каде што (во првиот дел) се објавени сите раскази од книгата *Лозје* (а во вториот дел следи *Дневникоѝ ѝо мно̄у години*).

Во ова критичко издание се посочени достапните верзии на различните измени направени во различните изданија, при што се наведени годината на изданието и бројот на страницата (во заграда). При тоа, заобиколени се очигледните печатни грешки и несоодветностите при интерпункцијата.

Литература:

Изданија на збирката *Лозје* од Блаже Конески:

– Конески, Блаже. 1955. *Лозје* (раскази). Скопје: Книгоиздателство „Кочо Рацин“. – 191 стр.

– Конески, Блаже. 1966. *Лозје*. Скопје: „Кочо Рацин“. – 148 стр.

– Конески, Блаже. 1967. *Лозје*. Скопје: „Култура“. (Избрани дела во седум книги, книга трета). – 142 стр.

– Конески, Блаже. 1974. *Лозје*. Скопје: „Македонска книга“. (Поговор на Благоја Иванов). – 148 стр.

– Конески, Блаже. 1981а. *Лозје*. Избрани дела во седум книги (второ дополнето јубилејно издание, книга трета). Скопје: „Култура“, „Македонска книга“, „Мисла“, „Наша книга“. – 142 стр.

– Конески, Блаже. 1981б. *Лозје и ѝесни во ѝроза*. Скопје: „Мисла“. Поговор на Александар Спасов, „За поезијата и прозата на Блаже Конески“, претходно објавен во 1967 и 1980 година. – 230 стр.

– Конески, Блаже. 1988а. *Лозје*. Скопје: „Наша книга“. – 149 стр.

– Конески, Блаже. 1988б. *Средба во рајојѝ*. Скопје: „Мисла“. Лозје од стр. 7 до стр. 102 (Поговор на Христо Георгиевски, „Раскин со мелодраматичноста и романтичарското чувствување на светот“, сс. 121–129). – 131 стр.

– Конески, Блаже. 1990а. *Проза*. Скопје: „Култура“. Книжевни текстови во 4 тома. Книга трета. Јубилејно издание. – 319 стр. (*Лозје* од стр. 5 до стр. 130; *Дневникојѝ по многу години* од стр. 131 до стр. 312, од коишто *Дневник од Нишка Бања* е вграден како циклус од 295 до 312 страница).

– Конески, Блаже. 1990б. *Лозје*. Скопје: „Култура“, „Македонска книга“, „Мисла“ и „Наша книга“. (поговор

„Разговор за делото“ на Веле Смилевски, лектирно издание). – 131 стр.

– Конески, Блаже. 2002. *...И лирски записи*. Скопје: „Табернакул“. Лозје од стр. 5 до стр. 136 (поговор на Ивона Славкова, сс. 263–267).

– Конески, Блаже. 2008. *Послание*. Битола: „Микена“. Избор и предговор на академик Матеја Матовски („Поезијата на Блаже Конески“, сс. 5–18). – 354 стр. Вклучени се и раскази од *Лозје*, сс. 207–334.

Раскази од „Лозје“ објавени во списанија:

– Конески, Б. 1953. „Крчмите“, *Современост* бр. 9, ноември, год. III, сс. 3–27.

– Конески, Б. 1954. „Лозје“, *Современост* бр. 5, мај, год. IV, сс. 297–300.

– Конески, Б. 1954. „Чевли“, *Современост* бр. 10, октомври, год. IV, сс. 739–749.

– Конески, Б. 1954. „Песна“, *Разглед* бр. 18, год. I, сс. 6–7.

– Конески, Б. 1954. „Изложба“, *Разглед* бр. 21, год. I, сс. 1–2.

СПОРЕДБА НА ПРВОТО ИЗДАНИЕ НА КНИГАТА
ЛОЗЈЕ ОД 1955 СО ИЗДАНИЕТО ОД 1990 ГОДИНА,
ВО СОСТАВ НА КНИГАТА ПРОЗА,
ЈУБИЛЕЈНО ИЗДАНИЕ

Табеларен преглед на белешките кон одделните раскази од збирката <i>Лозје</i> : ¹					
Наслов на расказот	<i>Лозје</i> 1955	Број на стр.	<i>Проза</i> 1990 (<i>Лозје</i>)	Број на стр.	Информација за првото издание на расказот и др. забелешки
ЛОЗЈЕ					
Лозје	/		/		Расказот е објавен првпат во 1954 во списанието <i>Современоси</i> бр. 5 мај, година IV, сс. 297–300
Прочка	„Корилчета го пракаат да ја викне тетка Доста“	14	„Корилчето го пракаат да ја викне тетка Доста“	13	Расказот е објавен првпат во 1955, во збирката <i>Лозје</i>
	„му текнува на некого“	16	„му текнува на некого“	14	
Изложба	„Девојчето трга,...“	27	„Девојчето тргна,...“	21	Расказот е објавен првпат во 1954 во списанието <i>Разгледи</i> бр. 1–2
	„Мајката го крева погледот“	28	„Мајката го крева погледот“	21	
Пречек	/		/		Расказот е објавен првпат во 1955, во збирката <i>Лозје</i>

¹ Забелешките се наведени според редоследот на објавувањето на расказите во изданието *Лозје* од 1990 (во *Проза*. Скопје: „Култура“): „Лозје“, „Прочка“, „Изложба“, „Пречек“, „Потез“, „Песна“, „Чевли“, „Љубов“, „Заклано крвчче“ и „Крчмите“.

Потез	„Таа е веќе големка, има четиринаесет години, и мисли на до-терување“	50	„Таа е веќе големка, има четиринаесет години, и мисли за до-терување“	36	Расказот е објавен првпат во 1955, во збирката <i>Лозје</i>
Песна	/		/		Расказот е објавен првпат во 1954 во списанието <i>Разгледи</i> бр. 6–7
Чевли	„Остајте, остајте, малиот нека им го збибери!“	66	„Остајте, остајте, малиот нека им го збрибери!“	46	Расказот е објавен првпат во 1954 во списанието <i>Современост</i> бр. 10, сс. 739–749
	„И кога Миќо, со кого седев заедно во првата клупа, ќе почнеш да прави непристојни движења...“	71	„И кога Миќо, со кого седев заедно во првата клупа, ќе почнеш да прави непријатни движења...“	50	
	„...сведочејќи ми за студената пресметливост на светот што ќе го газам со нив.“	80	„...сведочејќи ми за студената пресметливост на светот што го газам со нив.“	55	
Љубов	„Направила нов фустан, без ракави и одгрлен,...“	97	„Направила нов фустан, без ракава и одгрлен,...“	67	Расказот е објавен првпат во 1955, во збирката <i>Лозје</i>
	„Соколе ја брише потта со шамиче“	103	„Соколе ја брише потта со шамивче“	71	
	„Пред неговите очи трепетеше во сјајот на електричната светлина ликот на девојчето“	108	„Пред неговите очи трепетеше во сјајот на електричната светлика ликот на девојчето“	74	
Заклано крувче	„Тој беше загази-вил веќе во втората деценија од своите агрономски студии што почнаа уште пред деветојануарската диктатура, ...“	113	„Тој беше загази-вил веќе во втората деценија од своите агрономски студии што почнаа уште пред шестојануарската диктатура, ...“	78	Расказот е објавен првпат во 1955, во збирката <i>Лозје</i>

	„Станот го изнајдоа најпосле на самиот крај од градот, накај Јуч-бунар, во курчето на нивниот замјак,...“	116	„Станот го изнајдоа најпосле на самиот крај од градот, накај Јуч-бунар, во курчето на нивниот замјак,...“	80	
	„Јано, свика најпосле тој, донеси нешто да ги почитиме момчињава“	117	„Јавно, свика најпосле тој, донеси нешто да ги почитиме момчињава“	81	
	„Кукурката беше на визба, со салонче и две сопчиња“	117	„Кукарката беше на визба, со салонче и две сопчиња“	81	
	„Љуѓето се збија исплашени сосем до сидот и Стојан Пискулиев остана сам на средина, повргнат в прав и скоро прегазен од страшната сила што го истури својот гнев над него.“	121	„Љуѓето се збија исплашени сосем до сидот и Стојан Пискулиев остана сам на средина, повргнат в прав и скоро прегазен од страшната сила што го истури својот грев над него.“	83	
	„Тој се придигаше со мака, нозете му се тресеа, а рацете ги свиваше над главата како за одбрана“	121	„Тој се придигаше со мака, нозете му се тресеа, а рацете ги свиваше над главата како за одбрана“	84	
	„Бравос, нунко, – се насмеа Орде“	124	„Браво, нунко, – се насмеа Орде“	85	
	„Меѓутоа, беше судено неговото љубовничко самочувство осетно да порасте од една друга работа што се заврзуваше, ...“	128	„Меѓутоа, беше судено неговото љубовничко самочувство осетно да порасте од една друга работа што се завршуваше, ...“	88	
	„Во очите на дедо Ивана по секој ваков разговор расте авторитетот на Пискулиева“	133	„Во очите на дедо Иван по секој ваков разговор расте авторитетот на Пискулиев“	91	

	„Сега во светот поинаку прават: растојание меѓу редовите оставаат докај шеесет сантиметра, а меѓу огништата во редот дваесет прекусила“	133	„Сега во светот поинаку прават: растојание меѓу редовите оставаат докај шеесет сантиметра, а меѓу гоништата во редот дваесет прекусила“	91	
	„Не, тој се чувствуваше излаган во својата верба, насама-рен, и му беше криво дека се покажа толку наивен да оди по умот на овој калпазан...“	143	„Не, тој се чувствуваше излаган во својата верба, насама-рен, и му било криво дека се покажа толку наивен да оди по умот на овој калпазан...“	98	
Крчмите	„До станицата под багремје се туткаа две-три жени со кошници полни кајсии за продавање“	150	„До станицата под багремје се туткаа две-три жени со кошници полни со кајсии за продавање“	103	Расказот е објавен првпат во 1953, во списанието <i>Современости</i> бр. 9
	„И навистина смешна беше оваа фалба, изговорена така омрцлавно, што веднаш ...“	172	„И навистина смешна беше оваа фалба, изговорена така смрцлавно, што веднаш ...“	118	
	„Сигурен во ефектот, тој се навали сега назад ...“	179	„Сигурен во фактот, тој се навали сега назад ...“	123	
	„Тој се сети само на крчмарката и нејзините очи полни решително сакање му светнаа како светци и веднаш изгаснаа“	183	„Тој се сети само на крчмата и нејзините очи полни решително сакање му светнаа како светци и веднаш изгаснаа“	126	
	„Дамлак“ – зборов е пренесен во неговата изворна авторска форма. 132				

КОН ДНЕВНИК ПО МНОГУ ГОДИНИ (1988)

За критичкото издание на *Дневник по многу години* се користени изданијата на дневничките записи и, посебно, на песните во проза, објавувани во периодот од 1954 до 1993 година, односно од објавувањето на „Јоргован“ во *Разглед* бр. 13, 1954, до објавувањето на „Таблица прваја“ во *Културен живот* бр. 3 (1993, сс. 1–2).

Во ова критичко издание на МАНУ се прикажани варијантите на измените на текстот, кои се среќаваат во различните изданија, со наведена година на издание и страница, во заграда. Заобиколени се очигледните печатни грешки и несоодветностите при интерпункцијата.

Сите текстови во ова критичко издание на прозата на Блаже Конески (МАНУ, 2014), се критички споредени со нивните варијанти објавени во *Проза* од 1990, па се наведени според истото тоа издание, со оглед дека ова издание е одобрено од самиот автор (Б. Конески). Во ова издание е вклучен и „Предговорот“ на Конески кон *Дневник по многу години* (без промени, идентичен во двете изданија, она од 1988 и од 1990).

Конески започнува да пишува записи во проза уште на самите почетоци на творење. Во првото издание на поетската книга *Везилка* (Скопје, Култура 1955) се објавени прозните записи „Пеперуга“ и „Јоргован“ (с. 43 и 44), што ги наоѓаме и во подоцнежните изданија на „записи во проза“ и на прозата на Б. Конески.

Во второто дополнето издание на *Везилка* (Скопје, Култура 1961) е објавен, освен „Пеперуга“ (с. 43) и „Јорго-

ван“ (с. 44), и прозниот запис „Беласица“ (с. 69), во новиот, додаден циклус „Стерна“.¹ И во првиот, и во вториот случај, прозните записи се поместени на самиот крај на збирката, или на самиот крај на циклусот. Тоа сигнализира дека Конески уште тогаш бил свесен за посебноста на овие текстови, за нивната „прозаичност“, наспрема и наспроти лиричноста на другите текстови во стих, па се обидува и истата некако да ја назначи (или да покаже дека се двоумел по однос на класификацијата на овие записи).

Поетската книга *Записи* од 1974 година (Скопје, „Македонска книга“) е компонирана од два циклуса, првиот „Записи во стих“, а вториот „Записи во проза“ (с. 35–48). Меѓу прозните записи се објавени следните песни во проза: „Копачење“, „Питачи“, „Мајска нок“, „Спомен 1 и 2“, „Миг“, „Студ“, „Ружа“, „Камикасе“, „Рибар“, „Разговор“ и „Круша дивјачка“.²

Во поетската книга *Послание* (1987, сс. 63–82), Конески внесува еден циклус *’песни во проза’* под наслов „Дневник по многу години“, што подоцна ги вбројува меѓу прозните текстови (веќе од 1988, кога ги објавува токму под тој наслов во посебна книга под наслов *Дневник по многу години*. Во изданието *Послание* (1987) се објавени текстовите: „Банкет“, „Солидарност“, „Достоинство“, „Насилство“, „Трофеи“, „Тихиот Дон“, „Блаже и Доста“, „Бостан“, „Средба во рајот“.

¹ Во ова издание, иако е дополнето, нема белешка на авторот, која би ги објаснила дополнувањата на *Везилка*.

² Кустиот запис „Спомен“ е карактеристичен за процесот на оформување на свеста на Конески за значењето на сеќавањето и на дискурсот на „дневничките записи по многу години“:

„Суштествува страшен миг кога и споменот се распаѓа, се разлага. Јас те молам не да ми вратиш нешто од животот, ами да ми ги обновиш спомените.

– Зачувај ги, ако можеш, сам своите спомени!“ (цитатот е наведен според изданието *Проза* од 1990 г., с. 143).

Во изданието *Лозје и ѝесни во ѝроза* (Скопје, „Мисла“, 1981), кое е придружено со поговорот на академик Александар Спасов, се објавени петнаесет песни во проза: „Пеперуга“, „Јоргован“, „Гулаби“, „Беласица“, „Копачење“, „Питачи“, „Мајска ноќ“, „Спомен“, „Миг“, „Студ“, „Ружа“, „Камикасе“, „Рибар“, „Разговор“ и „Круша дивјачка“.

Во изданието на *Дневник ѝо мноџу џодини* од 1988 година (Скопје, „Македонска книга“), текстовите не се поделени на циклуси според жанровско-стилски критериум. Во ова издание е објавен кус предговор на Б. Конески (с. 5–6), потпишан како „Авторот“, неодминлив при толкувањето на неговите дневнички записи. Овој предговор е преобјавен во изданието *Проза* (1990), во делот посветен на *Дневниците* (с. 133–134).

Тоа е направено во интегралното издание *Проза* (1990) во коешто, покрај збирката раскази „Лозје“, дадени се и текстовите од *Дневник ѝо мноџу џодини*, овој пат поделени на два циклуса, „Дневник по многу години“ и „Дневник од Нишка Бања“.

Дневничките записи под наслов *Дневник од Нишка Бања* содржат прозни записи, есеистички записи, критички записи и песни, за првпат објавени во списанието *Разгледи* бр. 4 од 1988 година.

Во постхумното издание *И лирски зајиси* (2002), не се вклучени следниве песни во проза: „Јоргован“, „Гулаби“, „Пеперуга“, „Беласица“, „Копачење“, „Питачи“, „Мајска ноќ“, „Спомен“, „Миг“, „Студ“, „Ружа“, „Камикасе“, „Рибар“, „Разговор“, „Круша дивјачка“, „Багремов цут“, „Заборав“, „Размислување за љубовта“, „Љубов“, „Шанса“, „Носталгија“, „Симфонија“, „Размислување“, „Бавча“. „Хождение по земјата македонска“, „Силата на поезијата – За Волче Наумчески“, како и „Симболи“.

Прозниот текст „Таблица прваја“, по исклучок, не е дел од текстовите објавени во *Проза* од 1990, издание кое е под целосен надзор на Блаже Конески. Овој текст е вклучен

во критичково издание на МАНУ откако беше направена проверка на неговата автентичност, со оглед дека „Таблица прваја“, имено, првпат е објавен во *Културен живот* бр. 3 (1993), каде што е проследен со белешка на авторот Б.К. Белешката сведочи дека текстот е мистификација инспирирана од творештвото на Јордан Хаџи Константинов Цинот (метатекстуална фикција). Академик Влада Урошевиќ, како член на редакцијата, ја потврди изворноста на белешката и на текстот.³ Овој текст е напишан во март 1993 и предаден за печатење непосредно пред смртта на авторот. Подоцна, овој прозен текст е застапен во собраната проза на Конески приредена од редакцијата на издавачката куќа „Табернакул“, издание со наслов *И лирски зајиси* (2002).

Македонската книжевна критика го истакнува и сложениот жанровски идентитет на дневничката проза на Конески, како и нејзиното значење за историјата на македонската книжевност.⁴

Самиот Конески се искажува за концепцијата на овој вид проза во *Разговори со Конески*, приредена од Цане Андреевски (1991).⁵

³ Членови на уредувачкиот одбор на ова издание на „Табернакул“ се: Петре М. Андреевски, Влада Урошевиќ, Венко Андоновски и Цветан Враживирски. Кон ова издание е приложен поговорот на Ивона Славкова (2002, 263–267).

⁴ Миодраг Друговац (*Огледало и свейшлка*, Скопје, Македонска книга 1991, 106) го претставува *Дневник по многу години* како „дневник на сеќавањето“ во којшто „значајното не може без тривијалното, интимното не може без приватното, ни прозното без лирското (...)“. Во него „се следат сигналите од сентиментот на самиот хроничар, но се следат и емисиите од поширокиот општествен, историски, интелектуален и етички простор, овие записи речиси без исклучок имаат една заедничка вредност што можат да се сметаат за трајни во македонската литература: сите тие се одгласи на животните и литературните искуства, а искуството е залог на мудроста“.

⁵ Ќе наведам неколку фрагментирани цитати кои се чинат важни за *поетичката на дневничката* на Конески (Цане Андреевски,

Во ова критичко издание на МАНУ се вклучени, покрај прозните текстови во потесна смисла на зборот (книжевно-уметничка раскажувачка проза), и текстови со поинаков жанровско-стилски идентитет: песните во проза, некои критички текстови, некои независни есеистички текстови, па дури и два (очигледно) поетски текста. Сите тие се задржани во знак на почит на авторската интенција на Конески за стилската отвореност и хибридноста на жанрот на дневникот, жанр кој и во теоријата на книжевноста се смета за дијалогичен и интердискурзивен, делумно книжевен, делумно докнижевен и паракнижевен книжевен говор.⁶ Впрочем, уважена е одлуката на Конески тие текстови да ги задржи во својата собрана *Проза* (1990).

Во овој том посветен на прозата на Блаже Конески, текстовите од *Дневник по многу години* се наведени според содржината на изданието *Проза* од 1990 година: „Јоргован“, „Гулаби“, „Пеперуга“, „Беласица“, „Копање“, „Питачи“, „Мајска ноќ“, „Спомен“, „Миг“, „Студен“, „Ружа“, „Камикасе“, „Рибар“, „Разговор“, „Круша дивјачка“, „Багремов цут“, „Заборав“, „Размислување за љубовта“, „Љубов“, „Шанса“,

Разговори со Конески, Скопје, Култура, 1991, во поглавјето број XIV, од 373 до 390 страници):

„Сметам дека најдов пригодна форма во дневникот. Јас ја викам отворена форма за искажување на такви содржини.“ (1991, 373)

„А оваа форма дава можност сосема лежерно и без голем напор, и пократко, да се соопшти нешто што инаку, со една научна аргументација или во еден есеистички текст, треба да се води на многу покомплициран начин.“ (1991, 374)

„Оваа форма е пригодно избрана за да искажува содржини што се допираат и до уметничката проза, и до поезијата, и до она што обично го наречуваме есеистика. Ете, тоа е, мислам, суштествената карактеристика на овој мој 'Дневник по многу години'.“ (1991, 375)

⁶ Георги Старделов (*Одземање на силата, Македонска книжевност*, избрани дела, том V, Скопје, Мисла 1990, 216) смета дека последните прозни збирки на Конески се должат на „некој автохтон и рационално секогаш необјаснив, или тешко дообјаснив принцип“.

„Носталгија“, „Симфонија“, „Размислување“, „Бавча“, „Банкет“, „Солидарност“, „Достоинство“, „Насилство“, „Трофеи“, „Тихиот Дон“, „Блаже и Доста“, „Бостан“, „Средба во рајот“, „Толстоисти“, „Рашомон“, „Самост“, „Две кралици“, „Јунаштина“, „Прасиња и корито“, Град“, „Преселба“, „Вујко Крсте“, „Пубертет“, „Магариња“, „Додаток“, „Лицитерско срце“, „Отсечен од светот“, „Малиот човек“, „Хождение по земјата македонска“, „Братучеди“, „Сличности“, „Бедна Индија“, „Слез“, „Манилов“, „Кошула“, „Аспекти“, „На спореден колосек“, „Запис“, „Во Москва“, „Првпат во Кукуш“, „Иво Андриќ“, „Мирослав Крлежа“, „Со Десанка Максимовиќ“, „Со Исак Самоковлија во Полска“, „Народен поет“, „За Волче Наумчески – Силата на поезијата“, „Насредин-оца во Венеција“, „Странски писатели“, „Литературен жанр“, „Мит и историја“, „Симболи“ и „Во земјотресот“.

(*Циклусои*) *Дневник од Нишка Бања*: „Ранета птица, „Гледање во филцан“, „Звучна азбука“, „Матно утро“, „Привид“, „Вино“, „Обрад“, „Одење“, „Оган“, „Предели“, „Поука“, „Минијатура“, „Авантура“, „Музика“, „Помошниот персонал“, „Поглед“, „Приливи и одливи на ноќта“, „Нишка Бања“ и „Дабот“.

Од текстовите што Конески ги објавува под наслов „Кон ‘Дневникот по многу години’“, во *Разглед* број 7 од 1988 година, на страниците 491–510 („Хождение по земјата македонска“, „Симболи“, „Одломки“, „Генерирање на една песна“, „Лирата“), во изданието од 1990 година (*Проза*) се застапени само расказите „Хождение по земјата македонска“ и „Симболи“. Другите три текста „Одломки“, „Генерирање на една песна“ и „Лирата“ не се вклучени ни во изданието од 1988, ни во она од 1990 година. Истите не се застапени ни во изданието на *Дневник по многу години* од 1988 година.

Литература:

Монографски изданија на дневничките записи, прозните записи и песните во проза на Блаже Конески:

– Конески, Блаже. 1974. *Зайиси*. Скопје: „Македонска книга“ – 50 стр. (вториот циклус е посветен на „Записите во проза“ – сс. 37–48).

– Конески, Блаже. 1981. *Лозје и песни во проза*. Скопје: „Мисла“ – 230 стр.

– Конески, Блаже. 1987. *Послание*. Скопје: „Култура“. (поетска книга со циклус прозни записи, сс. 63–82) – 84 стр.

– Конески, Блаже. 1988. *Дневник по многу години*. Скопје: „Македонска книга“. (Предговор на авторот, сс. 5–6) – 142 стр.

– Конески, Блаже. 1988. *Средба во рајој*. Скопје: „Мисла“ од 103–120 стр. прозни записи. (Поговор на Христо Георгиевски, „Раскин со мелодраматичноста и романтичарското чувствување на светот“, сс. 121–129.)

– Конески, Блаже. 1990. *Проза*. Скопје: „Култура“ (јубилејно издание, со забелешки на авторот кон „Лозје“ и „Дневник по многу години“, на с. 315, и со предговорот кон „Дневник по многу години“, сс. 133–134) – 319 стр. Ги содржи: Лозје, Дневник по многу години и Дневник од Нишка Бања.

– Конески, Блаже. 2002. *...И лирски зайиси*. Скопје: „Табернакул“. – 276 стр.

Текстови од *Дневник по многу години* објавени во списанија:

– Конески, Блаже. 1954. „Јоргован“, *Разглед* бр. 13, година I, стр. 3.

– Конески, Блаже. 1986. „Прозни скици“ *Разглед* бр. 7–8, септември-октомври, год. XXVIII, сс. 557–567. („Трофеи“, „Тихиот Дон“, „Блаже и Доста“, „Бостан“ и „Средба во рајот“.)

– Конески, Блаже. 1988. „Дневник од Нишка Бања“, *Разглед* бр. 4, април, год. XXX, сс. 271–285. („Ранета птица“, „Гледање во филцан“, „Звучна азбука“, „Матно утро“, „Привид“, „Вино“, „Обрад“, „Одење“, „Оган“, „Предел“, „Поука“, „Минијатура“, „Авантура“, „Музика“, „Помошниот персонал“, „Поглед“, „Приливи и одливи во ноќта“, „Нишка Бања“.)

– Конески, Блаже. 1988. „Кон ‘Дневникот по многу години’“, *Разглед* бр. 7, септември, год. XXX, сс. 491–510. („Хождение по земјата македонска“, „Симболи“, „Одломки“, „Генерирање на една песна“, „Лирата“.)

– Конески, Блаже. 1988. „Дабот“, *Современоси* бр. 9–10, ноември – декември, год. XXXVIII, сс. 13–14.

– Конески, Блаже. 1988. „Со Десанка Максимовиќ“, *Развиток* бр. 4, год. XXX, сс. 134–137.

– Конески, Блаже. 1989. „Магарињата“, *Разглед* бр. 2–3, февруари-март, год. XXXI, сс. 127–141. („Додаток“, „Нагорени места“.)

– Конески, Блаже. 1989. „За Волче Наумчевски“ (Се ближи десетгодишнината од Волчевата смрт). *Современоси* бр. 9–10, ноември-декември, год. XXXIX, сс. 17–20. (1. „Силата на поезијата“, 2. „Dichtung und Wahrheit“, 3. „Мисијата на поетот“.)

– Конески, Блаже. 1993. „Таблица прваја“, *Културен животи* бр. 3, год. XXXVIII, сс. 1–2.

ЗАБЕЛЕШКИ КОН ОДДЕЛНИТЕ ТЕКСТОВИ
ОД ДНЕВНИК ПО МНОГУ ГОДИНИ:

Споредба на текстовите на изданијата на <i>Дневник по многу години</i> од 1988 и од 1990 година					
Наслов на расказот	<i>Дневник по многу години</i> , 1988, 142 стр.	Број на стр.	<i>Проза, 1990 (Дневник по многу години, сс. 131–312)</i>	Број на стр.	Првото издание на текстот и други забелешки
Јоргован	/	/	/	/	Првпат е објавен во 1954 г., во списанието <i>Раз-зледи</i> бр. 13, потем 1955 во поетската збирка <i>Везилка</i> , сс. 44–45
Гулаби	/	/	/	/	Првпат е објавен во 1967 г., во <i>Поезија</i> , с. 191. Текстот е поместен покрај „Пеперуга“ и „Јоргован“, во циклусот „Везилка“, инаку го нема во првото и во второто издание на <i>Везилка</i>
Пеперуга	/	/	/	/	Првпат е објавен 1955 г., во поетската збирка <i>Везилка</i> , с. 43
Беласица	Овој текст го нема во изданието <i>Дневник по многу години</i> од 1988		Овој текст е објавен во изданието <i>Проза</i> од 1990	с. 139	Првпат е објавен во 1961 г., второто издание на <i>Везилка</i> (с. 69), во новиот циклус „Стерна“
Копачење	–		–		Првпат е објавен во 1974 год., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 37), с. 11
Питачи	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 38), с. 12
Мајска ноќ	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 39), с. 13
Спомен 1 и 2	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, сс. 40–41)

Миг	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 42)
Студ	–		–		Првпат е објавен 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 43)
Ружа	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 44)
Камикасе	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 45)
Рибар	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 46)
Разговор	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 47)
Круша дивјачка	–		–		Првпат е објавен во 1974 г., во <i>Зайиси</i> („Записи во проза“, с. 48)
Багремов цвет	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 22
Размислување за љубовта	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 24
Љубов	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 25
Шанса	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 26
Носталгија	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 27
Симфонија	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 28–29
Разминување	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 30–31
Бавча	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 32–33
Банкет	–		–		Првпат е објавен во 1987 г., во <i>Послание</i> , во циклусот 'Песни во проза', с. 65

Препевы

Солидарност	–		–		Првпат е објавен во 1987 г., во <i>Послание</i> , во циклусот 'Песни во проза', с. 66
Достоинство	–		–		Првпат е објавен во 1987 г., во <i>Послание</i> , с. 77
Насилство	–		–		Првпат е објавен во 1987 г., во <i>Послание</i> , с. 68
Трофеи			–		Првпат е објавен во 1987 г., во <i>Послание</i> , сс. 69–70
„Анките“ – кратенка од ананките, 180					
Тихиот Дон	–		–		Првпат е објавен во 1986 г., во списанието <i>Разглед</i> бр. 7–8
Блаже и Доста	–		–		Првпат е објавен во 1986 г., во списанието <i>Разглед</i> бр. 7–8
Бостан	–		–		Првпат е објавен во 1986 г., во списанието <i>Разглед</i> бр. 7–8
Средба во рајот			–		Првпат е објавен во 1986 г., во списанието <i>Разглед</i> бр. 7–8
„Светотатски“ – зборов е пренесен во неговата изворна авторска форма, 192					
Толстоисти	–		–		Првпат е објавен во 1988г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 52–53
Рашомон	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 54–55
Самост	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 56
Две кралици	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 57–58
Јунаштина	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 59
Прасиња и корито	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 60–62
Град	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 63–64

Преселба	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 65–66
Вујко Крсте	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 67
Пубертет	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 68
Магарињата	Во изданието на <i>Дневник по многу години</i> од 1988 го нема		Во изданието од 1990 (<i>Проза</i>) е објавен на стр. 201		Првпат е објавен во 1989 г., во списанието <i>Разгледи</i> бр. 2–3
Лицитерско срце	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 69–71
Отсечен од светот	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 72–73
Малиот човек	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 74–75
Хождение во земјата македонска	Во изданието на <i>Дневник по многу години</i> од 1988 го нема.			218–221	Првпат е објавен во 1988 г., во списанието <i>Разгледи</i> бр. 7, сс. 491–494. Овој текст се наоѓа во изданието од 1990
Оваа форма се повторува повеќе пати, наместо пеш, пешки (заб. на приредувачот), 229					
Братучеди	Во изданието од 1988 се среќаваат три реченици кои недостасуваат во она од 1990: „Ми останал во споменот и ликот на командантот на баталјонот на Народната одбрана, Дано Губрецијата. Јаваше на коњ, давајќи си важност. Го споменава затоа што ќе треба	с. 76	Во белешката на авторот кон <i>Дневник по многу години</i> од изданието во 1990, с. 315, стои: „Им благодарам на тие што во меѓувремето ми укажаа на некои фактички грешки. Имено, во текстот „Братучеди“ на стр. 76–77 неточно се споменува командантот Дано		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 76–79

	пак да го споменам“.		како командант на баталјонот на Народна одбрана во борбата на Песјобрдце кај Прилеп, иако тој тогаш се наоѓал на друга должност, а на стр. 79 соопштувам дека на Дервен сум го видел генералот Апостолски, иако тој во тоа време не можел да биде таму. За овие заблуди на моето сеќавање им се извинувам на читателите на првото издание. Сега имав можност да ги исправам тие места.“		
Сличности	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 80–81
Бедната Индија	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 82–83
Слез	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 84
Манилов	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 85–86
Кошула	„Во Новосибирск во хотелот за нас се грижеше Маша“	87	„Во Новосибирск во хотелот за нас се грижеше Маша“	233	Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 87–88

	„Косата му се крева на човека кога споменикот во Новосибирск ќе замисли триесет илјади загинали војници во Втората светска војна“	87	„Косата му се крева на човека кога споменикот во Новосибирск ќе замисли триесет илјади загинали војници во Втората светска војна“	233	
Аспекти	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 89
На спореден колосек	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 90
Запис	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 91
Во Москва	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 92–94
Првпат во Кукуш	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 95
Иво Андриќ	„Една вечер, на враќање од ресторанот, почна да ми кажува...“	99	„Една вечер, на враќањето од ресторанот, почна да ми кажува...“	245	Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 96–100
Мирслав Крлежа	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 101–103
Со Десанка Максимовиќ	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во списанието <i>Развишок</i> бр. 4
Со Исак Самоковлија во Полска	–		–		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 109–112
	„Шака“ – зборов е пренесен во неговата изворна авторска форма.	268			
Народен поет	„Тој, се разбира, не е претставник на високата ли-	113	„Тој, се разбира, не е претставник на високата литера-	259	Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 113–115

Препевы

	тература, ами на сублитературата“		тура, ами на сублитературата“		
Силата на поезијата	Во <i>Дневник по многу години</i> од 1988 го нема овој текст		Тој е објавен во изданието од 1990.	262	Првпат е објавен во 1989 г., во списанието <i>Развишок</i> бр. 10
Насрадин-оца во Венеција	„И токму тогаш, дури ја обиколувавме црквата, нешто пласна ...“	117	„И токму тогаш, дури ја обиколувавме црквата, нешто пласна ...“	269	Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 116–117
Странски писатели	„Во просториите на Сојузот на советските писатели заседаваше тогаш посебна писателска секција“	119	„Во просториите на Сојузот на советските писатели заседаваше тогаш посебна писателска селекција“	271	Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 118–122
Литературен жанр					Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 123–124
Мит и историја					Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , с. 125
Симболи	Овој расказ не е застапен во <i>Дневник по многу години</i> од 1988		Застапен е во изданието од 1990.	279	Првпат е објавен во 1988 г., во списанието <i>Разглед</i> бр. 7, сс. 494–495
Во земјотресот	„Иако земјата уште не беше смирена, ами по стотици пати се повторуваа помали или поголеми удари, ...“	128	„Иако земјата уште не беше смирена, ами по стотици пати се повторуваа помали или поголеми удари, ...“	283	Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Дневник по многу години</i> , сс. 126–140
	„Приветливо“ – зборов е пренесен во неговата изворна авторска форма.	304			

	„Го сретнав и одговорниот за републичната просвета“	130	Оваа реченица е испуштена во <i>Дневник по многу години</i> од 1990 година		
Дабот	Не е објавен во ова издание		/		Првпат е објавен во 1988 г., во <i>Современост</i> бр. 9–10, ноември-декември, год. XXXVIII, сс. 13–14.
Дневник од Нишка Бања	Не е објавен во ова издание		/		Дневничките записи од Нишка Бања се напишани и првпат се објавени во 1988 г., <i>Разгледи</i> бр. 4, април, годиште XXX, сс. 271–285. Ги содржи кусите дневнички записи: „Ранета птица“, „Гледање во филџан“ (песна), „Звучна азбука“, „Матно утро“, „Привид“, „Вино“, „Обрад“, „Одење“, „Оган“, „Предела“, „Поука“, „Минијатура“, „Авантура“, „Музика“, „Помошниот персонал“, „Поглед“ (песна), „Приливи и одливи во ноќта“ и „Нишка Бања“. Во ова критичко издание <i>Дневничкиот од Нишка Бања</i> е објавен во целина.
Таблица прваја					
Таблица прваја	Овој текст првпат е објавен во „Културен живот“, август–декември 1993, год. XXXVIII, бр. 3, стр. 1–2.				

СОДРЖИНА

	Стр.	Комен- тари
Воведна реч	7	
ЛОЗЈЕ	11	339
Лозје	13	339
Прочка	18	339
Изложба	24	340
Пречек	32	340
Потез	37	340
Песна	46	340
Чевли	51	340
Љубов	65	340
Заклано крувче	88	341
Крчмите	114	343
ДНЕВНИК ПО МНОГУ ГОДИНИ	145	
<i>Предговор</i>	147	
Јоргован	149	353
Гулаби	150	353
Пеперуга	151	353
Беласица	152	353
Копачење	153	353
Питачи	154	353
Мајска ноќ	155	353
Спомен	156	354
Миг	157	354
Студ	158	354
Ружа	159	354
Камикасе	160	354
Рибар	161	354
Разговор	162	354
Круша дивјачка	163	354
Багремов цут	164	354
Заборав	165	354

Размислување за љубовта	166	354
Љубов	167	354
Шанса	168	354
Носталгија	169	354
Симфонија	170	354
Разминување	172	354
Бавча	174	354
Банкет	176	355
Солидарност	177	355
Достоинство	178	355
Насилство	179	355
Трофеи	180	355
Тихиот Дон	182	355
Блаже и Доста	185	355
Бостан	188	355
Средба во рајот	191	355
Толстоисти	194	355
Рашомон	196	355
Самост	198	355
Две кралици	199	355
Јунаштина	201	355
Прасиња и корито	202	355
Град	205	355
Преселба	207	355
Вујко Крсте	210	356
Пубертет	211	356
Магарињата	212	356
Лицитерско срце	222	356
Отсечен од светот	225	356
Малиот човек	227	356
Хождение по земјата македонска	229	356
Братучеди	233	356
Сличности	237	356
Бедната Индија	239	356
Слез	241	356
Манилов	242	356
Кошула	244	356
Аспекти	246	358
На спореден колосек	247	358
Запис	248	358
Во Москва	249	358
Првпат во Кукуш	252	358

Иво Андриќ	253	358
Мирослав Крлежа	258	358
Со Десанка Максимовиќ	261	358
Со Исак Самоковлија во Полска	266	358
Народен поет	270	358
Силата на поезијата	273	359
Dichtung und wahrheit	275	359
Мисијата на поетот	276	359
Насредин-оца во Венеција	279	359
Странски писатели	281	359
Литературен жанр	286	359
Мит и историја	287	359
Симболи	288	359
Во земјотресот	290	360
Дневник од Нишка Бања	305	360
Таблица прваја	331	360
КОМЕНТАРИ И ПРИЛОЗИ	333	
КОН ЗБИРКАТА ЛОЗЈЕ	335	
Споредба на првото издание на книгата <i>Лозје</i> од 1955 со изданието од 1990 година, во состав на книгата <i>Проза</i> , јубилејно издание		339
КОН ДНЕВНИК ПО МНОГУ ГОДИНИ	343	
Забелешки кон одделните текстови од <i>Дневник по многу години</i>		351